

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА
ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

На правах рукопису

БАЙДІН ЮРІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 340.12+341.17

**ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ І ЙОГО МЕЖІ
В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ
(ПИТАННЯ ТЕОРІЇ)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник – Яковюк Іван Васильович,
кандидат юридичних наук,
доцент

Харків — 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	11
1.1. Теоретико-методологічні основи визначення державного суверенітету.....	11
1.2. Суверенітет і суверенні права: особливості співвідношення.....	36
1.3. Національна безпека та її роль у забезпеченні державного суверенітету	61
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УМОВАХ НАДДЕРЖАВНОЇ І МІЖУРЯДОВОЇ ФОРМ ІНТЕГРАЦІЇ	9
2.1. Нормативно-правове закріплення практики реалізації суверенітету держав-членів Європейського Союзу:.....	9
2.2. Вплив Європейського Союзу на суверенітет країн-кандидатів і держав-сусідів.....	12
2.3. Реалізація державного суверенітету в умовах міждержавної інтеграції (на прикладі Ради Європи).....	152
ВИСНОВКИ	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	193

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Державний суверенітет є однією з найбільш дискусійних проблем юридичної науки. Особливої гостроти ці дискусії набули в другій половині ХХ ст., що пов'язано, з одного боку, з процесами внутрішньодержавної регіоналізації, а з іншого – створенням наддержавних об'єднань в рамках процесу інтеграції, які додатково сприяли неоднозначності інтерпретації терміна «суверенітет». В останньому випадку обговорюється питання про можливість створення на основі ЄС європейської федерації, що призводить до розмивання змісту поняття «суверенітет» і породжує проблеми як теоретичного, так і практичного характеру. Це обумовлює необхідність у чіткому визначенні державного суверенітету.

Актуальність дослідження суверенітету на дисертаційному рівні обумовлена тим, що останнім часом вітчизняною наукою майже не проводилися комплексні загальнотеоретичні дослідження особливостей реалізації державного суверенітету в умовах інтеграційного процесу, який на сьогодні здійснюється як в рамках Європейського Союзу (модель наднаціональної організації влади), так і в межах Ради Європи (міжурядова модель співробітництва). Намір України інтегруватися до складу Європейського Союзу обумовлює потребу в спеціальному дослідженні впливу членства в данному об'єднанні на державний суверенітет, а також аналіз наслідків перебування в статусі країни-кандидата або держави-сусіда, що сприятиме формуванню виваженої позиції стосовно доцільності входження України до складу Союзу.

Ступінь розробленості проблематики державного суверенітету традиційно вважається надзвичайно високим. Так, дослідження процесу його становлення і розвитку були у центрі уваги таких зарубіжних філософів і правників як Ж. Боден, Г. Вайц, Е. Ваттель, А.Гамільтон, Г. Гегель, Ф. Гізо, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Д. Джей, Л. Дюгі, А. Есмен, Г. Єллінек, М. Зейдель, І. Кант, Г. Кельзен, Б. О. Кістяківський, П. Лабанд, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Ж. Марітен, Д. Медісон, Ш.-Л. Монтеск'є, М. Оріу, М. Падуанський,

М. І. Палієнка, Г. Прейс, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза, А. Токвіль, В. Уіллоубі, Г. Фіхте, та інших. Значна увага питанням визначення державного суверенітету і особливостям його реалізації приділялась в творах вітчизняних дореволюційних авторів, серед яких слід виокремити роботи В. М. Гессена, О. Д. Градовського, С. О. Котляревського, І. Д. Левіна, М. І. Палієнко, М. А. Рейснера, Б. М. Чичеріна, Г. Ф. Шершеневича, О. С. Яценко, розробки яких лягли в основу досліджень Г. Б. Агабекова, Т. Г. Андрусяка, М. І. Байтіна, М. І. Грачова, А. М. Колодія, В. В. Лемака, Б. Л. Манеліса, М. М. Марченко, В. С. Нерсисянца, Л. Оппенгеймера, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученко та інших.

Під час дослідження також використовувалися роботи науковців, які займаються аналізом проблем суверенітету в міжнародному праві в контексті європейської інтеграції, зокрема М. М. Бірюкова, С. В. Єршова, О. Я. Капустіна, С. Ю. Кашкіна, О. О. Мойсєєва, В. О. Посельського, А. Е. Толстухіна, Х. С. Якименко, І. В. Яковюка, а також спеціалістів з питань національної безпеки: О. Ф. Белова, І. Ф. Бінько, В. Ю. Богдановича, О. С. Бодрука, О. М. Гончаренко, В. П. Горбуліна, О. Г. Даніляна, О. П. Дзьобаня, А. Б. Качинського, В. О. Косенцова, Г. В. Новицького, М. І. Панова, В. Г. Пилипчука, А. І. Семенченко.

Аналіз праць вказаних авторів дає підстави зробити висновок, що з приводу питань визначення змісту і особливостей реалізації державного суверенітету висловлюються відмінні, а інколи навіть полярні погляди; окремі положення теорії суверенітету, зокрема ті, що стосуються практики його реалізації, враховуючи розвиток європейської інтеграції, потребують оновлення відповідно до сучасних реалій; співвідношення категорій «державний суверенітет» і «національна безпека» залишається невизначеним. Таким чином проблема реалізації суверенітету в умовах членства держави в складі міждержавного об'єднання є недостатньо розробленою, що надає актуальності проведенню відповідного загальнотеоретичного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертація виконана відповідно до фундаментальної теми «Правові проблеми

визначення і реалізації державного суверенітету в умовах європейської інтеграції та глобалізації» (номер державної реєстрації 0108U001235). Тема дисертаційного дослідження розглянута і схвалена відділенням теорії та історії держави і права НАПрН України і затверджена вченою радою Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування 30.09.2004 р. (протокол № 9).

Мета та завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є здійснення комплексної науково-практичної розробки теорії державного суверенітету, з'ясування практики його реалізації в умовах членства держави у складі Європейського Союзу і Ради Європи.

Для досягнення зазначеної мети поставлені й послідовно вирішуються такі основні *завдання*:

- сформулювати поняття, виокремити ознаки державного суверенітету і розкрити їх зміст;
- дослідити співвідношення понять «державний суверенітет» та «суверенні права»;
- дослідити сучасні підходи щодо розуміння суверенних прав держави, дати їх визначення і виокремити ознаки;
- дослідити механізм реалізації державного суверенітету в умовах членства держави у складі Європейського Союзу і Ради Європи;
- проаналізувати на прикладі ЄС вплив наддержавних об'єднань на суверенітет країн-кандидатів і держав-сусідів;
- узагальнити історичний і теоретичний матеріал стосовно формування політики національної безпеки;
- розглянути державний суверенітет в контексті забезпечення національної безпеки держави.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації державного суверенітету в умовах європейської інтеграції.

Предметом дослідження є процес трансформації політико-правового змісту державного суверенітету і практики його реалізації в умовах інтеграційного процесу в Європі.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становлять комплекс філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання. Методи дослідження добиралися з урахуванням поставлених завдань.

Для досягнення мети дослідження використовувався діалектичний підхід, що допомогло простежити еволюцію поглядів на зміст суверенітету в різні історичні періоди як у вітчизняній, так і зарубіжній юридичній науці, охарактеризувати правову природу Євросоюзу, яка знаходиться в стані постійного розвитку, дослідити зміну підходів до бачення сутності безпеки держави та визначити закономірності трансформації її структури. Герменевтичний підхід було використано в процесі тлумачення положень міжнародно-правових актів, установчих й інших правових актів ЄС і Ради Європи, конституцій та інших джерел національного права в аспекті правового регулювання питань, пов'язаних з реалізацією державного суверенітету. Історико-правовий метод дозволив розкрити еволюцію підходів щодо розуміння державного суверенітету, а також проаналізувати процес становлення та розвитку політики національної безпеки. Порівняльний метод застосовувався для виявлення особливостей впливу наднаціональної та міжурядової моделей інтеграційних об'єднань в Європі на суверенітет держав-членів, країн-кандидатів та держав-сусідів. Завдяки системному методу національну безпеку розглянуто як систему, структуру якої утворюють взаємообумовлені підвиди безпеки (державна, військова, економічна тощо). За допомогою семантичного та формально-догматичного методів сформульовано дефініції понять «суверенні права» і «національна безпека». Формально-логічні прийоми пізнання (аналіз і синтез, індукція і дедукція) допомогли дослідити сутність державного суверенітету та розкрити співвідношення таких понять як «суверенітет» і «суверенні права»; «державний» і «економічний»,

«податковий», «інформаційний» суверенітет; «національна» і «військова», «економічна», «інформаційна», «гуманітарна» безпека. Методи моделювання і прогнозування застосовувалися для оцінки перспектив еволюції правової природи ЄС і перспектив його впливу на суверенітет держав-членів, країн-кандидатів і держав-сусідів. Викладені вище методи використовувалися в роботі у взаємозв'язку.

Теоретичним підґрунтям роботи є наукові праці фахівців у галузі філософії, теорії держави і права, науки міжнародного публічного права та європейського права. Емпіричну базу дослідження становлять міжнародні нормативно-правові акти, національне законодавство, правові акти ЄС і Ради Європи, практика європейських і національних судових установ, довідкова література, аналітичні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці комплексним монографічним науковим дослідженням меж державного суверенітету в умовах європейської інтеграції. Робота характеризується сучасною постановкою проблеми, аналізом нових ідей і тенденцій розвитку теорії і практики реалізації державного суверенітету в умовах європейської інтеграції.

Уперше у вітчизняній юридичній науці:

– сформульоване визначення суверенних прав, під якими розуміється необхідні для існування і розвитку держави правові можливості, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожної країни, якими вона наділяє себе своєю волею;

– визначені ознаки суверенних прав, до яких віднесені: суверенні права є складовою державного суверенітету; вони характеризуються як природні, оскільки пов'язані з фактом існування держави; є загальними і рівними для кожної держави; перелік суверенних прав і їх зміст обумовлений відповідним етапом державно-правового розвитку; обсяг суверенних прав може змінюватися: якщо їх розширення зміцнює принцип суверенітету, то звуження

може призвести до вихолощування його змісту; вони є невід'ємними, оскільки вони ніким державі не даровані, а тому не можуть бути ані відібрані в неї;

– проаналізовано співвідношення понять «державний суверенітет» та «наднаціональна безпека», зроблено висновок, що диференціація національної політики на підвиди (військова, економічна, інформаційна, гуманітарна) обумовлена передусім потребою в забезпеченні й захисті відповідної групи суверенних прав;

– розкрито особливості реалізації державного суверенітету в умовах Ради Європи шляхом розкриття її правової природи, процедури набуття членства в ній, правової природи зобов'язань держав-членів; характеристики інституційної системи та юридичної сили рішень, які приймаються її органами;

– проведено порівняльно-правове дослідження ступеню впливу Європейського Союзу та Ради Європи на суверенітет держав-членів, у результаті чого зроблено висновок, що в останньому інтеграційному об'єднанні не відбувається суттєве обмеження значного переліку суверенних прав держав.

Набули подальшого розвитку положення про:

– необхідність розгляду «економічного», «податкового», «інформаційного» суверенітету не як самостійних правових явищ, що існують поряд з державним, народним і національним суверенітетом, а як понять, що уособлюють в собі певну сукупність суверенних прав держави у відповідній сфері державно-правового життя;

– форми і методи впливу Європейського Союзу на суверенітет держав-членів, а також країн-кандидатів і держав-сусідів;

– правову природу зобов'язань, що випливають із членства держави в Раді Європи та значення процедури моніторингу як основного механізму контролю за імплементацією та дотриманням державами своїх статутних зобов'язань, що є дієвим важелем впливу на суверенітет держав-членів.

Удосконалено:

– положення про співвідношення між компетенцією держави і суверенними права; встановлено, що останні реалізуються через компетенцію державної влади у відповідних сферах суспільного життя;

– визначення національної безпеки, під якою слід розуміти стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, який забезпечує сталий розвиток суспільства, досягнення національних цілей, збереження фундаментальних цінностей і традицій, своєчасне виявлення, запобігання і подолання реальних і потенційних загроз національним інтересам.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації теоретичні положення і висновки можуть бути використані:

у науково-дослідницькій сфері – для подальшої удосконалення теорії державного суверенітету, розробки питань, пов'язаних із визначенням правової природи наднаціональних об'єднань та формуванням політики національної безпеки;

у правотворчій діяльності – для удосконалення вітчизняного законодавства, що регулює відносини з міждержавними об'єднаннями та регламентує основи політики національної безпеки;

у навчальному процесі – при підготовці підручників та викладанні курсів «Теорія держави і права» і «Європейське право».

Апробація результатів дисертації. Дисертація виконана й обговорена на науковому семінарі НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Основні положення дисертації доповідались автором на науково-практичних конференціях: науковій конференції молодих учених і здобувачів «Актуальні проблеми правознавства» (м. Харків, 2004 р.), XV Харківських політологічних читаннях «Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності» (м. Харків, 2004 р.), науковому семінарі «Європейська інтеграція після прийняття Конституції для Європи: проблеми і перспективи» (м. Харків, 2005 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Политико-правовые проблемы современного общества» (м.

Москва 2008 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету» (м. Харків, 2009 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Декларація про державний суверенітет України – передумова її незалежності та демократичного розвитку» (м. Харків, 2010 р.), науково-практичній конференції «Публічна влада в Україні та конституційно-правовий механізм її реалізації» (м. Харків, 2011 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми государственно-правового развития Украины и России в условиях глобализации» (м. Москва, 2011 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Особистість. Суспільство. Право» (м. Полтава, 2012 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки дисертації знайшли відображення в в п'ятьох наукових статтях, три з яких опубліковані у фахових виданнях, двох розділах двох колективних монографій та семи тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації обумовлена завданнями і логікою дослідження. Робота складається із вступу, двох розділів, які включають шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – ___ сторінок, з яких основного тексту – 193 сторінки. Список використаних джерел займає ___ сторінок і містить ___ найменування.

РОЗДІЛ 1

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

1.1. Теоретико-методологічні основи визначення державного суверенітету

Проблема державного суверенітету належить до найбільш дискусійних як у вітчизняній, так і зарубіжній науці, що обумовлено розширенням сфер і трансформацією форм міжнародної співпраці, а також неоднозначністю інтерпретації самого терміну «суверенітет». Проблеми формулювання поняття державного суверенітету та визначення його ознак традиційно знаходяться в центрі уваги дослідників [ ]¹. Найбільш значними серед наукових розробок суверенітету представляють праці засновників теорії суверенітету, до яких слід віднести Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Гізо, Ж. де Местра, Ж. Марітеан, К. Шмітта, а також таких відомих вітчизняних і зарубіжних авторів як Г. Б. Агабекова, С. С. Алексеєва, Т. Г. Андрусяка, М. І. Байтіна, А. А. Безуглова, Т. Веблена, В. М. Гессена, Ю. О. Дмитрієва, М. Дюверже, А. Есмена, Г. Єллінека, Г. В. Клейнера, М. М. Ковалевського, С. О. Котляревського, І. Д. Левіна, В. О. Лучіна, Б. Л. Манеліса, М. М. Марченко, В. С. Нерсисянца, Л. Оппенгеймера, М. І. Палієнко, М. Прело, Ю. М. Тодику, Б. М. Чичеріна, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученко, О. С. Яценко та ін., які здійснили значний концептуальний внесок у розробку проблем суверенітету. Попри таку увагу проблема формулювання поняття суверенітету і уточнення його ознак продовжує характеризуватися актуальністю і значущістю на кожному етапі державно-правового розвитку, зокрема і в умовах сьогодення, що пов'язано

---

¹ Так, К. Шмітт відзначає, що поняття суверенітет представляє найбільший актуальний інтерес із всіх юридичних понять. [ ] Шмітт, К. Политическая теология / К. Шмітт. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2000. – С. 30.

передусім з процесам глобалізації, а особливо регіональної інтеграції, які призводять до створення наддержавних об'єднань.

Актуальність певного поняття визначається значущістю явища, зміст якого воно розкриває. Сьогодні поняття суверенітету в черговий раз з моменту його запровадження переживає термінологічну кризу, яка полягає в тому, що зміст, який вкладається в нього юридичною наукою, входить у протиріччя з практикою його реалізації. Така невідповідність зумовлена зокрема тим, що суверенітет можна розглядати в двох аспектах – формально-юридичному (це його політико-правова форма) і фактичному (його матеріальний зміст) [ ]¹.

Розвиток суспільства та держави зумовив трансформацію поняття «суверенітет», проявом чого стало перенесення його з особи монарха (глави держави) на державу в цілому. Складність і багатоаспектність суверенітету як явища обумовлює необхідність його розгляду в трьох аспектах: як «народний», «національний» [ ]² і «державний» [ ]³. Слід відмітити, що лише в демократичній державі між ними існує повна взаємобумовленість: народний суверенітет лежить в основі державного суверенітету, а останній виступає механізмом реалізації першого [ ]⁴.

Термін «суверенітет» (від фран. *Souverainete*) походить із Франції. Спочатку суверенами називали тих, хто посідав у певній сфері вищий щабель за рангом чи за соціальним станом, і лише в XVI ст. цим терміном починають іменувати виключно короля як носія вищої влади в державі [ ]⁵. У вітчизняній науці використовується німецькомовний варіант – «*Souveranitat*» –

¹ [ ] Марченко, М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 187.

² Політологи в своїх дослідженнях інколи підміняють поняття державного суверенітету національним, що призводить до очевидної плутанини. Див, наприклад: [ ] Романова, Л. М. Национальный суверенитет в условиях глобализации : институционально-правовой анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02 / Л. М. Романова. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 9–10. Правники послідовно розводять вказані поняття і позначені ними явища. Більш детально див.: [ ] Порфирьев, А. И. Национальный суверенитет в правовой природе российского федерализма: монография. – М. : ООО «Книгодел», 2009 – 296 с.

³ Див.: [ ] Куян І. Скільки в державно організованій країні суверенітетів? // Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 5; [ ] Юридический энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 459–460.

⁴ [ ] Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 83; [ ] Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 75.

⁵ Термін вживається як «характеристика суверена», того, «хто стоїть зверху», на чолі держави (XI-XIII ст.ст.). [ ] Энциклопедический политологический словарь. – М. : «Рос. пол. энциклопедия», 2000. – С. 278.

верховенство і незалежність влади, термін похідний від латинського слова «*supremus*» – вищий [ ]¹, який відносно держави визначається як політична незалежність і самостійність.

Слід зазначити, що суверенітет протягом історії характеризувався по-різному: як «концепція абсолютної і необмеженої влади в державі» [ ]², як «верховенство, сукупність верховних прав, що належать державі або її главі» [ ]³, як «теорія, яка заявляє, що в кожній системі управління повинна бути абсолютна влада особи або органу, покликана вирішувати і бути здатною виконувати рішення» [ ]⁴. На сучасному етапі у вітчизняній юридичній літературі під державним суверенітетом розуміється верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади держави, її верховенство щодо будь-якої іншої влади всередині країни і незалежність від будь-якої іншої влади за її межами [ ]⁵. Таке визначення суверенітету, що використовується в юридичній і політологічній науках [ ]⁶ для того, щоб підкреслити, що серед чисельних політичних організацій лише держава виступає офіційним представником всього суспільства всередині і зовні [ ]⁷. Даний підхід до визначення змісту суверенітету нормативно оформлений Вестфальськими договорами, підтверджений Ялтинськими і Потсдамськими угодами, Статутом і Конвенціями ООН і Ради Європи й іншими актами міжнародних і регіональних організацій, а також отримав відображення в конституціях переважної

¹ [ ] Современный толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2001. – С. 808.

² [ ] The Encyclopedia Americana. Int. ed. : In 30 vols., Danbury, Con., 1987. – Vol. 25. – 471 p. – P. 347.

³ [ ] Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского ; издатели: Ф. А. Брокгаузь, И. А. Ефронъ. – СПб. : Типо-Литограф. Акц. об-ва «Издательское Дело», Брокгаузь – Ефронъ, 1901. – Т. 31 : Статика-Судоустройство. – С. 892–893.

⁴ [ ] International Encyclopedia of the Social Sciences. – Vol. 15. – N.Y. : The Macmillan Company & The Free Press, 1968. – P. 77.

⁵ [ ] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид, переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – С. 8; [ ] Шаповал, В. М. Суверенітет державний / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2003. – Т. 5 : П – С. – С. 684–685; [ ] Кокошин, А. А. Реальный суверенитет / А. А. Кокошин. – М. : Европа, 2006. – С. 47–57; [ ] Гаджиев, К. С. Политическая философия / К. С. Гаджиев. – М. : Экономика, 1999. – С. 250–259; [ ] Чичерин, Б. Н. Собственность и государство / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Изд-во Рус. Христиан. Гуманитар. Акад., 2005. – С. 553–571.

⁶ [ ] Шевцов, В. С. Суверенитет советского государства / В. С. Шевцов. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 33.

⁷ [ ] Тихомиров, Ю. А. Государство: развитие теории и общественная практика / Ю. А. Тихомиров // Правоведение. – 1999. – № 3. – С. 10.

більшості держав, зокрема України (ст.ст. 1, 2, 5), Російської Федерації (ст.ст. 3, 4), Франції (ст.ст. 2–4), Іспанії (ст.ст. 1, 2), ФРН (ст. 20).

Слід відзначити, що головний зміст суверенітету (бути єдиною політико-територіальною організацією владарювання, що встановлює правопорядок, якому підкоряються всі фізичні особи і організації всередині країни (внутрішній аспект) і незалежною на міжнародній арені (зовнішній аспект)) залишається незмінним з моменту запровадження даної категорії. Підкреслемо, що внутрішній і зовнішній аспект суверенітету взаємообумовлені і лише у своїй сукупності утворюють відповідну якісну характеристику держави [ ]¹. Так, забезпечити територіальну цілісність і недоторканість держави, її політичну незалежність від інших суб'єктів міжнародного права неможливо без реалізації верховенства державної влади всередині країни. На цю взаємообумовленість вказує Л. Ю. Черняк, яка зазначає: «... щоб держава була незалежна в міжнародних відносинах вона повинна бути верховною всередині країни. Побачити ознаку територіального верховенства можна лише в тому, що суспільством управляє існуюча в ньому політико-територіальна організація владарювання, що виражає інтереси всього населення в цілому або окремих його груп (класів)» [ ]². Зазначимо, дана позиція є найбільш поширеною в сучасній юридичній літературі.

В юридичній науці досить часто розкривають сутність державного суверенітету через його ознаки. Так, В. А. Дорогін вважав, що суть державного суверенітету складають взяті в сукупності три характерні особливості державної влади: верховенство, єдність і незалежність [ ]³. Погодимося з тим, що дане зауваження має сенс. Адже для того, щоб сформулювати визначення суверенітету необхідно з'ясувати спочатку його ознаки. Вирішення цього завдання потребує аналізу поглядів на суверенітет держави.

---

¹ [ ] Кузьмин, Э. Л. Мировое государство: иллюзии или реальность? (Критика буржуазных концепций суверенитета) / Э. Л. Кузьмин. – М. : Междунар. отношения, 1969. – С. 57; [ ] Суверенитет в государственном и международном праве (круглый стол) // Советское государство и право. – 1991. – № 5. – С. 15–16.

² [ ] Черняк, Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. – Челябинск, 2007. – С. 77.

³ [ ] Дорогін, В. А. Суверенитет в советском государственном праве / В. А. Дорогін. – М. : Изд. АОН при ЦК ВКП (б), 1948. – С. 40–44, 51–55.

Засновник теорії Ж. Боден у сформульованому ним понятті суверенітету вперше виділив зовнішню (незалежність держави у відносинах з іншими країнами) і внутрішню (верховенства державної влади всередині країни) сторони даного явища, а також вказав на притаманні йому ознаки: абсолютність, неподільність, безперервність в часі, незалежність, невідчужуваність. Виділення цих ознак було історично обумовлене персоніфікацією суверенітету в особі монарха. За Боденом суверенітет – це абсолютна і постійна влада, яку римляни називають величчю. Абсолютність суверенітету має місце тоді, коли суверенна влада не знає будь-яких обмежень для прояву своєї могутності. Постійність суверенітету має місце тоді, коли суверенна влада є незмінною протягом тривалого часу (тимчасова влада не має характеру верховної). Єдність суверенітету проявляється в тому, що прерогативи державної влади належать тільки їй, вона не може і не повинна ділити їх будь з ким; не може бути органів, які б стояли над нею чи контролювали б її [¹]. Сформульований Ж. Боденом підхід був покладений його наступниками в основу юридичного розуміння державного суверенітету.

Т. Гоббс у праці «Левіафан» розвинув ідею про абсолютний характер суверенітету, заперечивши відповідальність верховної влади за будь-які дії чи бездіяльність перед підданими. Він також розвинув положення про зовнішній аспект суверенітету: «серед незалежних одна від одної держав кожна держава користується абсолютною свободою робити те, що вона вважає найбільш відповідним для свого блага» [²]. Фактично, Т. Гоббс був одним з перших представників етатистського розуміння суверенітету, що виражається у трьох формах-принципах: верховенстві, необмеженості та незалежності держави.

Філософсько-правове обґрунтування етатистської інтерпретації суверенітету належить Гегелю, який вважав, що державна влада ніколи не обмежена законом. Сутність суверенітету в тому, що він не має визначених кордонів, логіка його сутності потребує визнання абсолютної незалежності

---

¹ [ ] История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : НОРМА, 2004. – С. 186.

² [ ] Левин, И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 219.

влади: «Усе, що встановлюється законом, що видається згідно з прийнятим порядком, має силу права і діє в якості загальної волі, не внаслідок свого змісту, а внаслідок форми свого вираження» [ ]¹.

Вказані ідеї отримали розвиток у працях Б. М. Чичеріна і А. С. Алексєєва, які вважали, що юридично верховна влада нічим не обмежена, вона може робити все, що вважає потрібним для загального блага, може проголосити законом все, що захоче, і жодна інша установа або окрема особа не має права сказати, що це не закон [ ]². В. Ф. Шершеневич, уточнюючи цю позицію, стверджував, що верховність та необмеженість – це взаємопов'язані, проте не тотожні властивості. Необмеженість державної влади означає лише можливість влади впливати на волю підпорядкованих [ ]³.

На думку Г. Єллінека, державний суверенітет – це здатність «юридично не пов'язаної зовнішніми силами державної влади до виключного самовизначення, а отже, і самообмеження шляхом встановлення правопорядку, на основі якого діяльність держави тільки і набуває такого характеру, що підлягає правовій кваліфікації» [ ]⁴. Він розкривав суверенітет держави через верховенство влади, повнота якої забезпечується діяльністю законодавчої, виконавчої і судової влади на всій території. На його думку, суверенна державна влада означає владу, яка не знає над собою будь-якої іншої вищої влади, тому вона є одночасно незалежною і суверенною владою. Перша ознака виявляється переважно назовні, у відносинах суверенної держави з іншими державами, друга – у внутрішніх відносинах, у порівнянні з особами, що входять до складу держави [ ]⁵. Доволі важливим є інший його висновок, згідно з яким верховенство виключає підкорення держави владі інших держав у

¹ [ ] Гегель, Г. В. Ф. *Філософія права* / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 2001. – С. 211.

² Див: [ ] Гаврилюк, Р. О. *Розвиток теорій суверенітету держави* / Р. О. Гаврилюк // *Держава і право* : зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. – 2006. – Вип. 32. – С. 117.

³ [ ] Шершеневич, В. Ф. *К учению о юридической природе государства. Общая теория права* / В. Ф. Шершеневич. – М. : Издание Бр. Башмаковых, 1894. – С. 88–98.

⁴ [ ] Єллінек, Г. *Общее учение о государстве (по изданию 1903)* / Г. Єллінек. – СПб : Юридический центр Пресс, 2004. – С. 463.

⁵ [ ] Єллінек, Г. *Общее учение о государстве (по изданию 1903)* / Г. Єллінек. – СПб : Юридический центр Пресс, 2004. – С. 457.

міжнародній сфері за винятком добровільної згоди з боку держави на обмеження свого суверенітету [ ]¹.

Дещо інакше перелік ознак суверенітету виглядає в працях І. Д. Левіна, на думку якого суверенітет передбачає, що в організованому в державу суспільстві публічна влада, що виступає від її імені, об'єднує в собі наступні ознаки: а) єдність влади, яка виражається в наявності єдиного вищого органу або системи органів, що у своїй сукупності утворюють вищу державну владу; б) монополія владного примусу в руках держави в особі її органів; в) необмеженість державної влади; г) зовнішня незалежність держави [ ]².

Аналіз запропонованих різними авторами визначень та ознак суверенітету дає підстави стверджувати, що зміст суверенітету обов'язково передбачає, з одного боку, верховенство державної влади стосовно всіх інших проявів влади в межах країни, а з іншого – її незалежність у стосунках з іншими державами. При цьому верховенство означає, що дії державної влади не підпорядковані ніякій іншій владі і не можуть бути відмінені останньою за її розсудом. «Загальним носієм» верховної влади є держава, а «носієм влади у власному сенсі» – «або одна особа, або декілька осіб відповідно до законів чи звичаїв того чи іншого народу» [ ]³. Під незалежністю розуміється самостійність держави у вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем, формуванні та здійсненні зовнішньої політики держави, рівноправність у відносинах з іншими державами.

Цікава полеміка з приводу верховенства як ознаки суверенітету розвернулася між А. С. Яценко і М. І. Палієнко. Так, перший обґрунтовував дану ознаку тим, що, по-перше, верховенство «простирається лише на обмежену сферу підлеглих їй відносин, а в такому сенсі кожна влада, оскільки вона влада для тих, хто підкоряються їй, верховна», а по-друге, тим «що при визначенні влади верховною влада береться не як така у всій сукупності своїх

---

¹ [ ] Еллинек, Г. Общее учение о государстве (по изданию 1903) / Г. Еллинек. – СПб : Юридический центр Пресс, 2004. – С. 479.

² [ ] Левин, И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 72.

³ [ ] Гроций, Г. О праве войны и мира / Г. Гроций // История политических и правовых учений : хрестоматия / сост. В. Ячевский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 2000. – С. 345.

внутрішніх і зовнішніх відносин, а лише в штучній ізолюваності від інших, незалежних по відношенню до неї, влад». Тому «позначаючи суверенну владу, як незалежну, ми беремо її у всій її життєвій повноті» [ ]¹. На думку М. І. Палиєнко, в основі поняття «суверенітет», лежить перш за все уявлення про вищий характер і безумовне верховенство державної влади, а не міжнародно-правова ідея незалежності, свободи держави [ ]². Він вважав, що тільки в межах власних границь владарювання держави визначається власним правопорядком і над нею не стоїть ніяка інша вища правова влада [ ]³. З даним зауваженням не погоджувався А. С. Яценко, на думку якого, державна влада – це влада особиста, а не територіальна [ ]⁴. Вважаємо, що з позицією А. С. Яценко з цього питання не можна погодитися, оскільки очевидно, що державна влада має не особистий, а політико-територіальний характер.

Не зважаючи на схожість поглядів багатьох авторів щодо поняття та змісту державного суверенітету, слід констатувати наявність розбіжностей в поглядах з багатьох важливих теоретичних та практичних питань. Зокрема, мова йде про питання, ознакою держави чи державної влади виступає суверенітет? Окремі вчені абсолютизують ознаку суверенності державної влади, розглядаючи державу як «творіння Верховної Влади» [ ]⁵ або ототожнюють суверенітет із самою державною владою [ ]⁶. З цього приводу слід зазначити, що державна влада характеризується як верховна виключно завдяки тому, що вона має похідний від держави характер, виступає її ознакою. Суверенітет як такий є визначальною ознакою держави, натомість державна

¹ [ ] Яценко, А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства / А. Яценко. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. – С. 216–217.

² [ ] Палиенко, Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и его правовое значение / Н. И. Палиенко. – Ярославль: Тип. Губернского Правления, 1903. – С. 412.

³ М. І. Палиєнко підкреслював, що «державна – суверенна лише в своїх територіальних межах». [ ] Палиенко, Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и его правовое значение / Н. И. Палиенко. – Ярославль: Тип. Губернского Правления, 1903. – С. 439.

⁴ Див.: [ ] Яценко, А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства / А. Яценко. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. – С. 216.

⁵ [ ] Грачев, Н. И. Суверенитет как феномен Верховной Власти / Н. И. Грачев // Закон и право. – 2007. – № 2. – С. 3.

⁶ [ ] Котов, А. К. Государственный суверенитет Республики Казахстан: политико-правовой анализ становления и проблемы национально-государственного развития : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А. К. Котов. – Алматы, 1994. – С. 28.

влада є засобом його реалізації [ ]¹. Держава як суверенне утворення формує владу, наділяючи повноваженнями органи, які її представляють як всередині суспільства, так і у відносинах з іншими державами. Отже, в цій дискусії слід виходити передусім з того, який зміст вкладається в поняття державної влади. Якщо розглядати державну владу як систему органів держави, як владу апаратну, – то вона покликана виконувати службову роль, виступати засобом забезпечення суверенітету. Якщо ж розглядати державну владу як публічну владу, що представляє відповідний народ і державу, то її роль для забезпечення державного суверенітету є основоположною [ ]².

Характеризуючи державний суверенітет, дослідники окрім верховенства і незалежності як правило вказують й інші його ознаки, зокрема єдність і неподільність [ ]³. Р. Г. Абдулатіпов окрім них пропонує виділяти також недоторканність державних кордонів і невтручання у внутрішні справи [ ]⁴. І. Д. Левін виділяв чотири «необхідні» ознаки суверенітету: єдність, необмеженість, монополію або концентрацію владного примусу в руках держави в особі її органів і зовнішню незалежність державної влади [ ]⁵. В. В. Горюнов додатково виділяє винятковість суверенітету держави на всій її території [ ]⁶. На невідчужуваність як ознаку суверенітету вказував В. С. Шевцов [ ]⁷. Ряд авторів пропонують віднести до ознак суверенітету повновладдя, самостійність [ ]⁸, необмеженість, незмінність і наявність органів

¹ Наявність суверенітету держави є для державної влади необхідною передумовою реалізації її органами покладених на них завдань і функцій. [ ] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – С. ____

² Див.: [ ] Куян, І. Скільки в державно організованій країні суверенітетів? / І. Куян // Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 7-8.

³ [ ] Дорогин, В. А. Суверенитет в советском государственном праве / В. А. Дорогин. – М.: Изд. АОН при ЦК ВКП (б), 1948. – С. 40–44, 51–55; [ ] Златопольский, Д. Л. Государственное устройство СССР / Д. Л. Златопольский. – М.: Юрид. лит., 1960. – С. 124; [ ] Воронина, Е. В. Право как основа формирования правового государства в России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е. В. Воронина. – Н. Новгород, 2005. – С. 21–22.

⁴ [ ] Абдулатіпов, Р. Г. Федералогія : учеб. пособ. / Р. Г. Абдулатіпов. – СПб.: Питер, 2004. – С. 47.

⁵ [ ] Левин, И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – М.: Юрид. изд-во Мин-ва Юстиции СССР, 1948. – С. 64–65.

⁶ Див.: [ ] Горюнов, В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии / В. В. Горюнов : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. – Екатеринбург : Б. и., 2007. – С. 12.

⁷ [ ] Шевцов, В. С. Суверенитет советского государства / В. С. Шевцов. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 35.

⁸ [ ] Кабышев, В. Т. Элементы понятия государственной власти / В. Т. Кабышев // Проблемы конституционного права / отв. ред. И. Е. Фарбер. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1969. – С. 32.

влади [ ]¹. При цьому під повновладдям пропонують розуміти монополію, єдність і необмеженість державної влади [ ]², а під самостійністю – свободу вибору юридичних форм, організаційних засобів і методів проведення державою політики як усередині країни, так і поза її межами [ ]³. Ця свобода полягає в самостійному визначенні принципів організації і діяльності інших осередків влади в суспільстві [ ]⁴ і проведенні зовнішньої політики без будь-якого тиску ззовні [ ]⁵. На нашу думку, самостійність і повновладдя не є самостійними ознаками суверенітету, оскільки той зміст, що в них вкладають, відображений у таких класичних ознаках як верховенство і незалежність. На це фактично вказує Е. Л. Кузьмін, коли пише, що володіння територіальним верховенством означає повноту влади держави на своїй території [ ]⁶. До аналогічного висновку щодо самостійності приходять В. Т. Кабишев і Б. Л. Манеліс [ ]⁷. Віднесення «незмінності», під якою пропонують розуміти неможливість вкладати в поняття «суверенітет» якісно інший зміст, до ознак державного суверенітету недоцільний, оскільки не розкриває специфіку даного явища, а встановлює заборону на можливість подальшого його розвитку.

Викликає заперечення також віднесення «необмеженості» до ознак суверенітету. Дана характеристика суверенітету була запропонована ще Ж. Боденом, який розумів під ній абсолютну владу, що сконцентрована в єдиному органі. На думку Г. Єллінека дана характеристика означає владу, яка не може бути обмежена взагалі [ ]⁸. Пізніше під даною ознакою почали розуміти здатність суверенної влади бути джерелом всіх діючих у суспільстві

¹ Див.: [ ] Курс советского государственного права : в 2 т. / А. И. Лепешкин, А. И. Ким, Н. Г. Мишин, П. И. Романов. – М. : Госюриздат, 1962. – Т. 1. – С. 269–279.

² [ ] Левин, И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – М. : Юридическое изд-во Мин-ва Юстиции СССР, 1948. – С. 65.

³ [ ] Лепешкин, А. И. Советский федерализм (теория и практика) / А. И. Лепешкин. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 257.

⁴ [ ] Советское государство и право / под ред. А. И. Лепешкина. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 115.

⁵ [ ] Основы Советского государства и права : учебник / под общ. ред. А. И. Лепешкина. – М. : Просвещение, 1970. – С. 84.

⁶ Див.: [ ] Кузьмин, Э. Л. Мировое государство: иллюзии или реальность? (Критика буржуазных концепций суверенитета) / Э.Л. Кузьмин. – М.: Междунар. отношения, 1969. – С. 55; [ ] Кабышев, В. Т. Элементы понятия государственной власти / В. Т. Кабышев // Проблемы конституционного права / отв. ред. И. Е. Фарбер. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1969. – С. 31.

⁷ Див.: [ ] Манеліс, Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях / Б. Л. Манеліс ; отв. ред. А. И. Ишанов, – Ташкент : Изд-во Наука Узб. ССР, 1964. – С. 83.

⁸ [ ] Еллинек, Г. Общее учение о государстве (По изданию 1903) / Г. Еллинек. – СПб : Юридический центр Пресс, 2004. – С. 348.

юридичних норм, встановлювати «своє юридичне право» [ ]¹ і в цьому сенсі стояти над ним. Тобто, термін «необмежений» став вживатися в сенсі неможливості обмеження верховенства і незалежності держави [ ]². Однак, протягом другої половини ХХ ст. «необмеженість» суверенітету була відкинута міжнародною спільнотою, яка вважає, що, наприклад, порушення прав людини є достатньою підставою для втручання у внутрішні справи відповідної країни з боку ООН, НАТО або навіть окремих країн.

У Конституції України державний суверенітет закріплений з урахуванням положень Декларації про державний суверенітет України [ ]³, в якій він трактується як «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [ ]⁴. На думку М. Орзіха, ці ознаки, повинні бути доповнені такими ознаками суверенітету як невідчужуваність і непохідний характер [ ]⁵. Якщо з приводу «невідчужуваності» як ознаки суверенітету ми висловлюємо повну згоду, то з приводу включення «непохідного характеру» до переліку ознак існують сумніви в доцільності такого кроку.

Визначивши основні позиції правників стосовно переліку і змісту ознак державного суверенітету, перейдемо до детального їх опису. При цьому за основу візьмемо підхід, який на сьогодні визнаний більшістю науковців [ ]⁶,

¹ [ ] Левин, И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – М. : Юрид. изд-во Мин-ва Юстиции СССР, 1948. – С. 96.

² Щоправда в радянські часи під це поняття пропонувалося розглядати з огляду на класовий зміст суверенітету, як «політичний принцип повновладдя диктатури пануючого класу». [ ] Левин, И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – М. : Юрид. изд-во Мин-ва Юстиции СССР, 1948. – С. 92.

³ [ ] Про державний суверенітет України : Декларація від 16 липня 1990 року № 55-ХІІ // Ведомости Верховного Совета УССР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

⁴ Саме з таких позицій дав тлумачення суверенітету і його ознак Конституційний Суд Росії у Постанові від 07.06.2000 р. № 10-П. Див.: [ ] Постановление Конституционного Суда РФ от 07.06.2000 г. № 10-П «По делу о проверке конституционности отдельных положений Конституции Республики Алтай и федерального закона «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zaki.ru/pagesnew.php?id=10216>

⁵ [ ] Орзих, М. Суверенитет Украины: конституционная регламентация / М. Орзих // Юридический вестник. – 1997. – № 1. – С. 69.

⁶ [ ] Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 81–82; [ ] Зиновьев, А. В. Конституционное право. Конспект лекций / А. В. Зиновьев. – СПб. : Альфа, 1998. – С. 26; [ ] Конституционное право / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Новый юрист, 1998. – С. 205. Щоправда деякі з авторів, позицію яких ми не поділяємо, визначають невідчужуваність, єдність і неподільність як факультативні щодо верховенства і незалежності ознаки. [ ] Черняк, Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. – Челябинск 2007. – С. 77–95. Хоча продовжують висловлювати погляди про більш широкий перелік таких ознак. Див.: [ ] Джунусов, М. Лики

згідно з яким ключовими ознаками суверенітету визнаються верховенство, незалежність, єдність і неподільність, невідчужуваність суверенітету.

1. Верховенство державної влади. Данна ознака означає, що держава не від кого не залежить і нікому не підпорядковується [ ]¹, а владарює в силу власного права [ ]². Як слушно зазначає М. Орзіх, верховенство державної влади – це її вища на території країни прерогатива, можливість підпорядкувати або привести у відповідність з державною волею правовий статус будь-якого суб'єкта і його діяльність на території держави [ ]³. На думку В. І. Червонюка, верховенство державної влади виражається в універсальності, тобто розповсюдженні її рішень на всю територію [ ]⁴ і населення країни; прерогативі – можливості скасування або визнання нікчемним будь-якого незаконного прояву іншої суспільної влади; спеціальних засобах впливу, якими не володіє жодна інша громадська сила [ ]⁵. У цілому зі схожих позицій оцінює верховенство М. А. Ушаков, який вказує на чотири його прояви: по-перше, в руках держави концентрується вся примусова влада і всі засоби владного примусу; по-друге, тільки держава може приймати обов'язкові для всіх органів, організацій і осіб правила поведінки (норми права); по-третє, верховенство держави визначається єдністю державної влади; останнє дістає вираження в тому, що сукупно компетенція органів державної влади охоплює всі

суверенітета. Суверенитет в призме социальной истории / М. Джунусов, Т. Мансуров. – М. : Машмир, 1994. – С. 64–70.

¹ [ ] Елистратов, А. И. Учебник русского административного права. – Выпуск 1: Пособие к лекциям: учеб. изд. – изд. 2-е, исправ. – М. : Т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1911. – С. 10; [ ] Попов, А. Основные элементы государства (территория, население и власть – верховная и законодательная) / А. Попов, К. Файнберг. – [Б. м.], [Б. г.]. – 178 с. – С. 3–5.

² [ ] Еллинек, Г. Право современного государства / Г. Еллинек ; пер. В. М. Гессен. – СПб. : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1903. – С. 384.

³ [ ] Орзіх, М. Суверенитет Украины: конституционная регламентация / М. Орзіх // Юридический вестник. – 1997. – № 1. – С. 69.

⁴ Територія і держава – взаємопов'язані категорії. Французький державознавець Л. Дюгі відзначав: «Коллективність може бути державою тільки тоді, коли вона осіла на території з певними межами. Без цього немає держави» (Див.: [ ] Бабурин, С. Н. Мир империй: территория государства и мировой порядок / С. Н. Бабурин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. – С. 45–71). На зв'язок верховенства і єдності як ознак суверенітету з територією держави вказують й інші дослідники. Див.: [ ] Конституция Российской Федерации: комментарий / под общ. ред. Б. Н. Топорнина, Ю. М. Батурина, Р. Г. Орехова. – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 70; [ ] Постатейный комментарий к Конституции Российской Федерации, подготовленный Институтом законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://truddoc1.ru/kodex/kom1.htm>

⁵ [ ] Червонюк, В.И. Конституционное право России : учеб. пособ. / В. И. Червонюк. – М. : ИНФРА-М, 2004. – С. 110–111.

повноваження, необхідні для здійснення функцій держави, і в тому, що різні органи, які належать цій системі, не можуть передбачати для одних і тих самих суб'єктів при тих самих обставинах колізійні правила поведінки; по-четверте, верховенство означає юридичну необмеженість державної влади. Отже, із територіального верховенства держави випливає необмеженість державної влади як будь-якими зовнішніми правовими приписами, так і національним правом, оскільки вона діє на основі нею ж встановленого права [ ]¹. З приводу останнього зауваження слід уточнити, що «юридична необмеженість» влади не повинна трактуватися як можливість держави використовувати національне право для узаконення своєї сваволі. Необхідно виходити з того, що на сучасному етапі розвитку прийнято вважати, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України) [ ]².

Верховенство держави виникає в наслідок того, що над нею немає іншої вищої влади, яка могла б встановлювати або обмежувати правомочність держави і вимагати її підпорядкування собі. Реалізація цієї вимоги виключає можливість існування двовладдя, оскільки визнається єдина легітимність і вища юридична сила законів, що приймаються парламентом. З цього приводу слід зазначити, що входження держави до складу наддержавного об'єднання не змінює якісно ситуацію, оскільки саме національні уряди визначають перелік переданих об'єднанню прав і повноважень і контролюють їх реалізацію передусім через інститути міжурядової співпраці. Крім того, важливою гарантією того, що наддержавні інститути не зможуть примусити національні уряди до дій, які не передбачені установчими договорами, є позбавлення інтеграційного об'єднання інституту примусу, який залишається прерогативою суверенних держав.

Про верховенство держави свідчить також той факт, що лише держава за допомогою права може встановлювати загальний правопорядок, визначати

¹ [ ] Ушаков, Н. А. Суверенитет и его воплощение во внутригосударственном и международном праве / Н. А. Ушаков // Московский журнал международного права. – 1994. – № 2. – С. 5–9.

² [ ] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид, переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – С. 19.

права і обов'язки своїх громадян, регулювати діяльність (поведінку) посадових осіб, державних органів, організацій і осіб, що знаходяться в її межах. При цьому юридичним вираженням верховенства держави слід визнати верховенство її конституції і законів, за допомогою яких відбувається самообмеження державної влади [ ]¹. Недотримання цієї вимоги становить реальну загрозу забезпеченню верховенства державної влади, а також реалізацію інших ознак суверенітету [ ]². Як наслідок слід визнати, що в умовах, коли узгоджувальні та інші правові механізми, що спрямовані на забезпечення верховенства суверенітету, не призводять до досягнення проголошеної мети, держава набуває права застосувати передбачені чинним законодавством примусові заходи забезпечення такого верховенства як передумови підтримання державної і правової єдності [ ]³. Для цього конституція і законодавство мають містити норми, які регламентують застосування такого примусу. Слід зазначити, що утвердження верховенства є обов'язковою умовою для втілення інших ознак суверенітету, передусім незалежності держави в міждержавних відносинах.

2. Незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах означає, що держава самостійно визначає і проводить свою зовнішньополітичну, зокрема зовнішньоекономічну, політику, керуючись принципами рівноправності і

¹ Мова йде не про об'єктивну обмеженість держави економічними, соціальними чи геополітичними факторами, а про встановлення конституцією і законами держави меж державної влади, які остання не може подолати правовим шляхом. Межі прояву суверенітету обумовлені наступним: держава пов'язана конституцією і законом; державні органи і посадові особи виступають представниками всього суспільства і відповідальні перед ним; загальновизнані принципи і норми міжнародного права складають частину правової системи держави. [ ] Коментарий к Конституции Российской Федерации / под ред. В. Д. Зорькина, Л. В. Лазарева. – М.: Эксмо, 2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kommentarii.org/konstitutc/page8.html>

² В 90-х роках загальною практикою стало порушення суб'єктами Російської Федерації верховенства Конституції і федеральних законів (наведемо окремі приклади таких порушень: «дія федеральних законів і інших правових актів Російської Федерації, що суперечать суверенним правам і інтересам Республіки Дагестан, може бути призупинена Республікою Дагестан на своїй території» (ч. 5 ст. 65 Конституції Республіки Дагестан); «закони й інші нормативно-правові акти органів державної влади і управління Російської Федерації правомірні на території Республіки Інгушетія, якщо вони не суперечать суверенним правам Республіки Інгушетія» (ч. 2 ст. 7 Конституції Республіки Інгушетія). Більш детально див.: [ ] Барциц, И. Н. О единстве государственной власти в Российской Федерации / И. Н. Барциц // Законодательство. – 2001. – № 9. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://constitution.garant.ru/science-work/modern/3917140/>

³ Так, у Росії було запроваджено інститут федерального втручання, який дозволяв Президенту Росії у випадках, передбачених федеральним законом, достроково розпускати законодавчі (представницькі) органи суб'єктів Федерації, відсторонювати від посади вищу посадову особу суб'єкту Федерації. [ ] Гаранжа, А. П. Российский федерализм: зарождение, становление, развитие : автореф. дис. ... канд.. юрид. наук : 12.00.02 / А. П. Гаранжа. – Омск, 2009. – С. 22.

взаємовигідної співпраці з іншими членами міжнародного співтовариства. Акцентування уваги на проведенні самостійної зовнішньоекономічної політики обумовлено тим, що на сучасному етапі розвитку на суверенітет більше впливає членство держави в різного роду економічних союзах і об'єднаннях (СОТ, СБ, МВФ, ЄС тощо), аніж у військово-політичних. Це пов'язано з тим, що саме економічні об'єднання сьогодні все частіше набувають наддержавного характеру, що передбачає самообмеження держав-членів в питанні реалізації сукупності ключових суверенних прав, що умовно позначаються поняттями «економічний», «фінансовий», «податковий» суверенітет. Однак, участь у складі таких союзів слід розглядати не з позиції ущемлення суверенітету держави, а як її здатність проводити незалежну зовнішню політику, самостійно обираючи прийнятні для конкретної країни форми і методи міждержавної співпраці.

Відправною точкою в процесі обґрунтування незалежності держав є визнання за ними юридичної рівності, яка послідовно закріплюється в міжнародно-правових документах протягом другої половини ХХ ст. В основі сучасного міжнародного права лежить закріплена в його основоположних нормах вимога поваги державами суверенітету одна одної. До таких норм належать норми-принципи, в яких проголошується суверенна рівність держав, рівноправність і самовизначення народу; незастосування сили або загрози силою в міждержавних відносинах; невтручання у внутрішні справи одна одної; мирне вирішення міждержавних спорів тощо [ ]¹.

М. Джунусов і Т. Мансуров зазначають, що на визнанні юридичної рівності держав, які в багатьох випадках виступають як фактично нерівні соціальні суб'єкти, побудований сучасний міжнародний правовий порядок, основними суб'єктами якого виступають суверенні держави [ ]².

---

¹ [ ] Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций (24 октября 1970 года) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_569

² [ ] Джунусов, М. Лики суверенитета. Суверенитет в призме социальной истории / М. Джунусов, Т. Мансуров. – М. : Машмир, 1994. – С. 64.

Як не можна говорити про фактичну правову рівність, так неприпустимо абсолютизувати і незалежність суверенних держав¹. Остання має розглядатися не буквально (абсолютна незалежність держав передбачала б проведення політики повного ізоляціонізму, але й в цьому випадку було б неможливо обійтися без проведення політики узгодження своїх дій з іншими державами), а як можливість ухвалювати самостійні рішення в будь-якій сфері суспільного життя. Але й цей висновок вимагає певного уточнення: якщо держава входить до складу наддержавного об'єднання на зразок ЄС або перебуває в статусі країни-кандидата, то це передбачає, що в міру розвитку і поглиблення інтеграційного процесу з дедалі більшого кола питань суспільного життя національні уряди вимушені все частіше узгоджувати свої дії як між собою, так і з наддержавними інститутами влади (більш детально ця проблема розкрита у підрозділах 2.1 і 2.2).

Суверенітет може бути забезпечений лише за умов релаксації як верховенства, так і незалежності держави, які є взаємообумовленими його ознаками. Відсутність хоча б однієї з них у певної політико-територіальної організації влади (наприклад, суб'єкт федерації, протекторат, колонія тощо) означає неможливість набуття нею статусу суверенної держави [ ]². Тому юридично некоректною є вказівка на обмеженість їх суверенітету. Самообмеження суверенітету шляхом передачі (делегування) права реалізації частини суверенних прав міжнародній організації може мати місце в практиці виключно суверенних держав. Однак, таке делегування зрештою лише обмежує участь держави у реалізації цих прав, але аж ніяк не позбавляє їх самого права. У випадку несуверенних утворень говорити про обмеження некоректно, оскільки вони первісно не мали суверенітет, а отже неможливо обмежити те, чого взагалі не існувало.

---

¹ Обґрунтованість цього висновку впливає з визнання того факту, що в рамках чинних правових процедур Рада Безпеки ООН цілком правомірно може ухвалити рішення, яке призведе до втручання у внутрішні справи певної держави, а отже фактичного її порушення (ігнорування).

² [ ] Шаповал, В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві / В. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 75.

3. Єдність і неподільність суверенітету. Суверенітет держави єдиний і неподільний, оскільки єдиним є народ, що створює державу і виступає джерелом її влади. Як зазначає В. І. Червонюк, єдність державної влади – це така ознака суверенітету, виразом якої є наявність єдиного органу або системи органів, що в своїй сукупності утворюють вищу державну владу, яка проводить єдину правову політику. Лише за умови єдності державної влади може бути забезпечено цілісність самої держави [ ]¹. Обговорюючи єдність як ознаку суверенітету слід вказати й на інший не менш важливий її аспект, згідно з яким ніяка частина унітарної держави, жоден суб'єкт федерації не може бути визнаним незалежним, вільним від влади держави, виконання її велінь, виражених у встановленій законом формі [ ]².

Реалізація вказаної ознаки суверенітету передбачає безумовне забезпечення цілісності держави, тобто збереження територіальної єдності. Вирішення цього завдання має пріоритетний характер для будь-якої держави, але найбільшу складність зазвичай воно становить для федерації. Забезпечення єдності і неподільності суверенітету в федеративних державах реалізується через втілення системи таких основоположних конституційно-правових інститутів як: територіальна єдність; єдність державної влади; єдність правового простору; економічна єдність; єдність конституційного статусу людини і громадянина [ ]³.

На актуальність реалізації даної системи інститутів вказує досвід розпаду СРСР, ЧССР, СФРЮ, а також проблеми забезпечення єдності Росії в період «параду суверенітетів». Проблеми з їх реалізацією призводили до постановки питання суб'єктами федерації про сецесію. Слід зазначити, що вказані проблеми були обумовлені недосконалістю передусім конституційної теорії і практики вказаних держав. Загальновідомо, що з метою забезпечення єдності і

¹ [ ] Червонюк, В.И. Конституционное право России : учеб. пособ. / В. И. Червонюк. – М. : ИНФРА-М, 2004. – С. 111–112.

² [ ] Конституция Российской Федерации: доктринальный комментарий (постатейный) / под ред. Ю. А. Дмитриева. – М. : «Деловой двор», 2009. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/science-work/comment/5697462/chapter/1/#1000>

³ Більш детально див.: [ ] Анненкова, В. Г. Единство Российского государства: проблемы конституционной теории и практики : проблемы конституционной теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Виктория Геннадьевна Анненкова. – М., 2006. – С. 20–59, 167–205.

неподільності суверенитету федеративні держави традиційно на конституційному рівні проголошують недопустимість односторонньої сецесії [ ]¹; у цілому негативно до неї ставиться і міжнародне право [ ]². Однак, дана практика була порушена у СРСР, Конституція якого дозволяла такий вихід, і у СФРЮ, Преамбула Конституції якої також містила відповідне положення. З існуючих федерацій право на сецесію передбачає Конституція Ефіопії. Недотримання цієї вимоги з боку складових частин держави, поблажливе ставлення або навіть заохочення окремих суб'єктів федерації до нормативного закріплення свого суверенного статусу з боку вищих органів державної влади Росії³, що мало місце на початку 90-х років⁴, коли більшість національних республік проголосила себе на конституційному рівні суверенними державами у складі федерації, Чечня заявила про вихід з її складу, Татарстан не підписав федеративний договір, опинившись ніби поза її правовим полем, а Республіка Тива закріпила право на сецесію⁵, закономірно породило проблему єдності суверенитету і цілісності держави. Зазначимо, що відновлення в цьому випадку конституційного ладу в окремих випадках стає неможливим або вимагає значних зусиль держави і відбувається більш повільно, аніж здійснювалася його руйнація [ ]⁶.

¹ Слід зазначити, що положення конституції суб'єкта федерації зазвичай не можуть вважатися правовою підставою для здійснення односторонньої сецесії, оскільки вони не відповідають нормам федеральної конституції. На неприпустимість нормативного закріплення права на сецесію одним з перших вказав Президент США А. Лінкольн: «Можемо з упевненістю сказати, що жодна держава не зможе включити в свою конституцію пункт про власну ліквідацію». Див.: [ ] Маргієв, А. О праве выхода республик из состава Российской Федерации / А. В. Маргієв // Вестн. Адыгейского гос. ун-та. – 2005. – № 2. – С. 131.

² Відповідно до принципів міжнародного права ніщо не повинно тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які можуть призвести до поділу, часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності держав. Див.: [ ] Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_569

³ Загальновідома фраза Голови Верховної Ради РРФСР Б. Єльцина: «Беріть суверенітету стільки, скільки зможете проковтнути» (1990 р.) була сприйнята суб'єктами Російської Федерації як своєрідний дозвіл, якщо не як пряме заохочення, на процес їх суверенізації.

⁴ Як відомо більшість національних республік ухвалили декларації, згідно з якими вони характеризувалися суверенними державами в складі Російської Федерації. Даний підхід отримав подальше нормативне закріплення у Федеративному Договорі «Про розмежування предметів відання і повноважень між федеральними органами державної влади і органами державної влади суверенних республік» (1992 р.).

⁵ До тексту Конституції Республіка Тива (1993 р.) було включено положення про право Республіки на самовизначення і вихід зі складу Російської Федерації за результатами всенародного референдуму населення Республіки. Одночасно було призначено проведення референдуму. Дане положення парламент Республіки добровільно скасував після переговорів з Президентом РФ Б. М. Єльциним.

⁶ Хоча Конституція 1993 р. не визнала за суб'єктами федерації статусу суверенних держав, процес відновлення єдності суверенітету було розпочато лише після обрання Президентом В. В. Путіна. Так, Конституційний Суд

Причини порушення єдності державного суверенітету певним чином можна пояснити популяризацією науково необґрунтованих теорій про так званий «розщеплений», «подільний», «обмежений», «міжнародний» суверенітет¹. Як наслідок суспільній свідомості насаджується думка про те, що суверенітет можна розділити на частини або набувати частинами. Однак, такий підхід ні методологічно, ні юридично не виправданий. Підкреслемо, суверенітет конкретизується в суверенних правах, але не зводиться до їх сукупності (тобто він є якісною, а не кількісною категорією), оскільки є їх передумовою. Звідси впливає ідея неподільності і не відчужуваності суверенітету: його не можна розділити і потім здійснити в будь-який спосіб відчуження не тому, що це заборонено, а тому, що це не можливо зробити, не зруйнувавши його як цілісне явище. Передаватися може право здійснення окремих повноважень або суверенних прав, але не сам суверенітет. Якщо суверенітет і можна передати, то тільки повністю, але при цьому той, хто передає, втрачає його, поступившись своїм правом на суверенітет іншому суб'єкту.

Вимога щодо єдності і неподільності державної влади виключає можливість паралельного існування на території країни інших осередків влади, що мають державно-владні або подібні до них за змістом повноваження (засновницькі, управлінські, регулятивні, охоронні) і засоби їх забезпечення. Відтак держава вправі і повинна на конституційному рівні забороняти узурпацію державної влади або її повноважень, а також забороняти створення і функціонування на своїй території не передбачених законом воєнізованих

РФ у Постанові від 7 червня 2000 р. зазначив, що положення Федеративного договору, які містили положення про суверенітет республік, на підставі яких обґрунтовувалася теза про обмеження суверенітету Російської Федерації, що отримало своє відображення в конституціях окремих республік, не можуть діяти і не підлягають застосуванню як такі, що суперечать Конституції Росії ([ ] По делу о проверке конституционности отдельных положений Конституции Республики Алтай и Федерального закона «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации»: Постановление от 7 июня 2000 г. № 10-П // СЗ РФ. – 2000. – № 25. – Ст. 2728.). Але й після ухвалення Постанови знадобилося біля десяти років, щоб домогтися приведення республіканських конституцій у відповідність до Конституції РФ.

¹ [ ] Эммин, В. Г. Проблема высотного предела государственного суверенитета : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / В. Г. Эммин. – М., 1970. – С. 11.

формувань (статті 5, 17 Конституції України) [ ]¹, а також запроваджувати кримінально-правову охорону відносин по забезпеченню єдності і неподільності суверенітету держави [ ]².

4. Невідчужуваність суверенітету. Первісно вона з'являється як ознака народного суверенітету в теорії Ж.-Ж. Руссо [ ]³ і лише згодом переноситься на державний суверенітет. При цьому для обґрунтування невідчужуваності державного суверенітету використовується зв'язок останнього з народним суверенітетом: оскільки єдиним джерелом суверенної влади держави виступає народ, то відповідно лише він в своїй сукупності може приймати остаточне рішення з доленосних питань державного-правового життя (входження до складу держави інших суб'єктів, зміна форм правління та територіального устрою, інтеграція до складу наддержавних об'єднань, делегування ключових суверенних прав останньому тощо). Ніяка частина багатонаціонального народу, жоден державний орган не вправі вдаватися до дій, які можуть призвести до втрати державою суверенітету над певною своєю частиною, так само як неправомірними вважаються дії інших суб'єктів міжнародного права, спрямовані на той же результат. Такі дії, здійсненні без мандату народу як творця держави, розцінюються як узурпація його права, оскільки лише йому належить право визначати і змінювати конституційний лад (ст. 5 Конституції України), ключовим елементом якого є принцип суверенітету [ ]⁴, і потребують негайної реакції з боку органів державної влади.

¹ [ ] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид, переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – С. 33, 37, 122, 130.

² [ ] Биккинин, И. А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы обеспечения единства и целостности Российского государства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Ирек Анасович Биккинин. – Уфа, 2004. – С. 192–269.

³ Народний суверенітет, на думку Руссо, має дві ознаки: невідчужуваність і неподільність. Проголошуючи невідчужуваність суверенітету, він заперечував представницьку форму правління і висловлювався за здійснення законодавчих поноважень безпосередньо самим народом, точніше дорослими чоловіками. Разом з тим слід зазначити, що сучасна конституційна теорія також розглядає невідчужуваність як фундаментальну ознаку народного суверенітету. [ ] Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v006p710-05>

⁴ [ ] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид, переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – С. 33, 35–36; [ ] Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v006p710-05>

Невідчужуваність як ознака суверенітету безпосередньо пов'язана з забезпеченням територіальної цілісності і недоторканості держави, оскільки являються одночасно його відображенням і умовою існування. Таким чином для розкриття змісту даної ознаки слід враховувати на наступні вимоги, на які вказує професор Б. С. Ебзеев: по-перше, юридична неможливість поступки державою, її органами і посадовими особами частини території держави іншим державам [ ]¹; по-друге, заборона створення і діяльності громадських об'єднань, цілі або дії яких спрямовані на порушення цілісності держави; по-третє, обов'язок органів державної влади приймати усі необхідні заходи, що необхідні для охорони суверенітету держави, її незалежності і цілісності, оборони і державної безпеки; по-четверте, неможливість виходу частини держави з її складу; по-п'яте, можливість «інтервенції» у випадку загрози територіальної цілісності, що походить від частини держави [ ]².

Розкриваючи зміст даної ознаки слід звернути увагу ще на один важливий аспект проблеми – свідношення невідчужуваності с правом нації на самовизначення. У цілому слід погодитися з поцією, яку висловим у своєму рішенні конституційний Суд РФ. З одного боку він констатував, що в сучасній міжнародно-правовій системі право на самовизначення включено до переліку норм, що регулюють права людини. Як наслідок право на самовизначення визнається за усіма народами, способами реалізації якого можуть бути: створення суверенної держави, вільне приєднання до іншої держави або

---

¹ Слід зазначити, що уряду держави в результаті поразки у війні може бути нав'язаний не вигідний договір, внаслідок якого контроль над частиною території перейде до іншої держави (наприклад, «Сімоносекський договір» 1895 р. між Японією і Китаєм, за яким останній втратив контроль над Тайванем). Однак, зі зміною міжнародної ситуації держава може розірвати такого роду договір і заявити, про свій суверенітет над такою територією (так, у 1941 р. уряд Китаю в «Декларації про оголошення війни Японії» заявив про денонсацію усіх попередніх угод з Чпонією і про повернення Тайваню під свою юрисдикцію), використовуючи усі законні способи віновлення своєї влади над нею (у Каїрській декларації 1943 р., положення якої були підтвержені Потсдамською конференцією 1945 р., Китай, США і Велика Британія нормативно оформили визнання юрисдикції Китаю над островами Тайвань і Пенху). І до сьогодні уряд Китаю послідовно проводить політику відновлення свого суверенітету над Тайванем в рамках принципів «Одного Китаю» і «одна держава – два ладу». Більш детально див.: [ ] Бєлая книга: Принцип одного Китаю и тайваньский вопрос; Канцелярия по тайваньским делам, Пресс-Канцелярия Госсовета КНР, февраль 2000 г., Пекин [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://by.china-embassy.org/rus/zt/zgtw/t265037.htm>

² [ ] Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации / отв. ред.: Лазарев В. В. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Спарк, 2001. – С. 40.

об'єднання з нею, встановлення іншого політичного статусу [ ]¹. Разом з тим він зазначив, що відповідно до Загальної декларації прав людини (ст. 29), а також резолюції Генеральної Асамблеї ООН 41/117 від 4 грудня 1986 р., згідно якої «розвиток і захист однієї категорії прав ніколи не може слугувати підставою або виправданням для звільнення держави від розвитку і захисту інших прав», неприпустимо використовувати посилення на принцип самовизначення для підризу єдності держави. В підсумку Конституційний Суд зробив наголос на тому, що конституційна мета збереження цілісності держави узгоджується з загальноновизнаними міжнародними нормами про право народу на самовизначення, яке «... не повинно тлумачитися як санкціонування або заохочення будь-яких дій, які б призводили до розчленування або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, що діють із дотриманням принципу рівноправності і самовизначення народів» [ ]². Саме враховуючи таке тлумачення права нації на самовизначення в Конституції Росії (ст. 5) закріплено не рівноправність і самовизначення народів взагалі, а рівноправність і самовизначення народів в межах Російської Федерації [ ]³.

Невідчужуваність суверенітету не можна розуміти в тому сенсі, що конкретна держава ніколи не може позбутися свого суверенітету – на цій думці наголошують ослідники проблем суверенітету [ ]⁴. Заперечення такої можливості суперечило б існуючій практиці, наприклад політиці Російської імперії, Радянського Союзу і Російської Федерації, яка призвела до добровільного відчуження, а отже втрати свого суверенітету, наприклад, над

---

¹ Див.: [ ] Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_569

² [ ] По делу о проверке конституционности отдельных положений Конституции Республики Алтай и Федерального закона «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации»: Постановление от 7 июня 2000 г. № 10-П // СЗ РФ. – 2000. – № 25. – Ст. 2728.

³ Свідченням такої рівноправності є те, що усі суб'єкти федерації незалежно від їх конституційно-правової форми володіють рівними правами у взаємовідносинах із загальнофедеральними органами влади в державно-правовій, бюджетній, податковій, соціальній та інших сферах.

⁴ [ ] Палиенко, Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и его правовое значение / Н. И. Палиенко. – Ярославль : Тип. Губернского Правления, 1903. – С. 510.

Аляскою і Шпіцбергенем [ ]¹, а також іншими територіями. Тут важливо акцентувати увагу на іншому моменті: погоджуючись добровільно з відчуженням в той чи інший спосіб певної частини своєї території держава остаточно і повністю втрачає свій суверенітет над нею. Саме тому конституція будь-якої держави (передусім це стосується федеративних держав), оскільки вона не може легітимізувати процес руйнації держави, не може нормативно закріплювати право виходу суб'єктів федерації чи автономій залежно від форми державного устрою зі складу держави. Не припустимо відповідно, щоб таке право закріплювалося і в конституціях чи статутах вказаних суб'єктів.

5. В умовах демократії державний суверенітет обумовлений суверенітетом народу. У роботах окремих сучасних правників можна зустріти скептичне або навіть критичне ставлення стосовно народного суверенітету, заперечення проти його розгляду як правової категорії. Так, А. Н. Кол'єв вважає народний суверенітет «помилковою або зайвою правовою конструкцією» [ ]². На думку В. С. Нерсисянца, «серйозне сприйняття ідеологічної конструкції «народ – носій суверенітету» – це крок назад навіть порівняно з вченням марксизму-ленінізму, не говорячи вже про те, що ця конструкція, по суті, несумісна з сучасною теорією конституціоналізму, обмеження публічної політичної влади правами людини» [ ]³. Попри це поняття «народний суверенітет» не втрачає своєї актуальності. Більше того, сучасна конституційна теорія і практика активно використовує поняття «народний суверенітет, трактуючи його наступним чином: влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом або через органи державної влади» [ ]⁴. Саме народу як політичній спільноті, зазначає П. М. Рабінович, належить уся повнота влади, реалізацію якої він делегує системі органів державної влади, які відповідно здійснюють її від імені і за участю народу.

¹ [ ] Орешенков, А. Северная ледовитая дипломатия: междунар. -правовые проблемы России в Арктике / А. Орешенков // Россия в глобальной политике. – 2009. – № 4. – С. 124–136.

² [ ] Кольев, А. Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции / А. Н. Кольев . – М. : Логос, 2005 . – С. 238.

³ [ ] Проблемы общей теории права и государства : учебник для ВУЗов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца / М. : Норма, 2001. – 832 с. – С. 562–563.

⁴ [ ] Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v006p710-05>

Оскільки носієм суверенітету є народ, то його влада є верховною по відношенню до інших проявів влади, зокрема і державної влади [ ]¹. Це, однак, не означає, що народний суверенітет необхідно розглядати як самостійну правову конструкцію, що визначає наявність особливої порівняно з державою, сили, здатної самостійно виступати як носій влади у внутрідержавних і міждержавних відносинах. Забезпечити реалізацію народного суверенітету поза межами державного суверенітету неможливо.

В основі суверенітету держави знаходиться влада народу. Державний суверенітет є формою прояву народного суверенітету, обумовлений останнім. Похідний характер державного суверенітету від суверенітету народу підкреслює первинність останнього. Оскільки народним суверенітетом володіє весь багатонаціональний народ України, то і державний суверенітет проектується на українську державу в цілому.

Народний суверенітет – це демократичний принцип організації і функціонування державної влади. Це виражається в тому, що вона спирається не на волю правителя, а на волю народу і втілює публічний інтерес. Закріплення в конституціях багатьох держав положення про народний суверенітет зайвий раз засвідчує використання концепції природних прав людини в теорії і практиці сучасного державотворення. Саме народ делегує частину своєї природної свободи на користь державної влади і наділяє її правом вимагати від кожного індивіда підпорядкування його поведінки рішенням органів державної влади в межах, встановлених в конституцією і законами держави. Тому не випадково в літературі можна зустріти твердження про вторинність державного суверенітету по відношенню до народного суверенітету в демократичній, правовій державі [ ]². Отже, в основі державного суверенітету лежить народний суверенітет, а «державний суверенітет є

---

¹ [ ] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид, переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – С. 34.

² Див.: [ ] Тодька, Ю. Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства / Ю. Н. Тодька // Проблемы законности. – Вып. 28. – Х.: Основа, 1993. – С. 6; [ ] Куян, І. Скільки в державно організованій країні суверенітетів? / І. Куян // Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 8; [ ] Людвік, В. Д. Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Д. Людвік. – Х., 2009. – С. 4.

механізмом його реалізації» [ ]¹, оскільки саме народ – єдине джерело влади. І, як справедливо відзначав Ю. М. Тодика, конструкція демократичної держави на Україні повинна виходити з того, що саме народ є першоджерелом влади, яка може здійснюватися в різних формах. Саме суверенітет українського народу є основою і джерелом державного суверенітету [ ]².

Повнота суверенітету – ця характеристика зустрічається переважно в деклараціях про державний суверенітет держав, що утворилися після розпаду СРСР [ ]³, або у дослідженнях, що пов'язані з науковим коментуванням їх змісту. Зауважимо, що лише державі притаманне повновладдя, тобто в межах своєї території вона володіє всією повнотою влади (законодавчою, виконавчою та судовою), що виключає можливість конкуренції з нею будь-якої іншої публічної влади, яка б не перебувала б під її контролем. При цьому окремі обмеження, вилучення з такого повновладдя (встановлення імунітету від юрисдикції держави) можливі лише за умови відповідного волевиявлення держави. Разом з тим слід зазначити, що досить часто зміст цієї характеристики розкривається через зміст таких усталених ознак суверенітету як верховенство та єдність [ ]⁴ або пов'язують з універсальністю [ ]⁵, що породжує питання щодо самостійного характеру вказаної ознаки.

Підсумовуючи викладене, потрібно підкреслити, що категорія «державний суверенітет» є фундаментальною ознакою держави. Для

¹ [ ] Волянська, Г. М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Г. М. Волянська. – К. : Б. и., 1995. – 22 с. – С. 10.

² [ ] Тодика, Ю. Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства / Ю. Н. Тодика // Проблемы законности. – Вып. 28. – Х. : Основа, 1993. – С. 6.

³ [ ] Про державний суверенітет України : Декларація від 16 липня 1990 року № 55-ХІІ // Відом. Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – ст. 429; [ ] О государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики : Декларация от 12 июня 1990 года № 22-І [Електронний ресурс]. Режим доступу: _____ [ ] О государственном суверенитете Республики Беларусь : Декларация от 27 июля 1990 года [Електронний ресурс]. Режим доступу: _____

⁴ [ ] Ященко, А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства / А. Ященко. – Юрьев : Тип. К. Матгисена, 1912. – С. 216–217; [ ] Проблемы теории государства и права : учеб. пособие / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Юристъ, 2001. – С. 84, 85; [ ] Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 1999. – С. 55–56; [ ] Борисов, К. Г. Международное таможенное право : учеб. пособие, изд. 2-е, доп. / К. Г. Борисов. – М. : Изд-во РУДН, 2001. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vse-uchebniki.com/mejdunarodnoe-pravo-besplatno/ponyatie-ekonomicheskogo-suvereniteta.html>

⁵ Так, О. Ф. Скакун вважає, що повнота (інакше: універсальність) — це розповсюдження державної влади на усі сфери державного життя, на все населення і громадські організації країни. [ ] Скакун, О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. — Харьков: Консум, 2000. — С. 46.

закріплення в праві він повинен бути концептуально оформлений, тобто переведений в розряд юридичних конструкцій, що розкриває специфіку державної влади. Одночасно суверенітет виступає елементом більш складної юридичної конструкції – держави. Проведений в роботі аналіз ознак дозволяє сформулювати наступне визначення: державний суверенітет – це обумовлене волею народу політико-правова властивість держави, що полягає у верховенстві державної влади щодо будь-якої іншої влади в суспільстві та її незалежності від будь-якої іншої влади за її межами.

1.2. Суверенітет і суверенні права: особливості співвідношення

Суверенітет – це правова категорія, що виражає зміст і масштабність компетенції держави у сферах внутрішньої та зовнішньої політики. Якщо констатується факт виникнення певної держави, то це автоматично передбачає наявність у неї суверенітету. З іншого боку втрата державою суверенітету призводить до припинення її існування як суб'єкта міжнародного права [ ]¹, оскільки нікому, окрім держави, суверенітет належати не може.

Суверенітет держави не можна абсолютизувати. Міждержавне спілкування закономірно призводить до активізації контактів і зближення позицій країн, що обумовлює посилення їх взаємодії та взаємозалежності, спонукає до пошуку компромісів і узгодження національних інтересів, що в окремих випадках може передбачати й певні поступки заради забезпечення миру і соціального прогресу. Крім того слід зважати на те, що не тільки малі, але й великі держави вимушені дотримуватися вироблених за їхньою участю норм і принципів міжнародного права, а також численних міждержавних договорів. Все це передбачає, що держава в тій чи іншій мірі постійно вдається до

¹ Див.: [ ] Шумков, Д. В. Социально-правовые основания государственного суверенитета Российской Федерации : историко-теоретический анализ : автореф. дисс... д-ра юрид. наук. 12.00.01 / Д. В. Шумков. – С.-Пб., 2002. – 48 с. – С. 12; [ ] Тодыка, Ю. Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства / Ю. Н. Тодыка // Проблемы законности. – Вып. 28. – Х.: Основа, 1993. – С. 8, 9; [ ] Черняк, Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. – Челябинск 2007. – С. 79; [ ] Горюнов, В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии : автореф. дис.. канд. юрид. наук 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург., 2007. – С. 10, 18.

самообмеження в питанні реалізації своїх суверенних прав, що, однак, аж ніяк не призводить до втрати суверенітету.

Вказані закономірності проявляються на будь-якому етапі державно-правового розвитку, але особливої актуальності вони набувають у другій половині ХХ ст., яка проходить під знаком активного розвитку процесів глобалізації і регіональної інтеграції, що призводять до формування різнопланових міждержавних об'єднань, зокрема наднаціональних (наддержавних) союзів. Деякі вчені, і серед них Г. Серенсен, С. Макінда, Б. Бузан, Л. Петтіфорд, вважають в цьому зв'язку необхідним проведення такої політики, яка б більш повно враховувала психологічні й історичні особливості націй і народів, сприяла зміцненню суверенітету їх держав, проведенню ними активної зовнішньої політики тощо, оскільки, як підкреслював Б. Бузан, «невдалі держави» («failed states»), нездібні ефективно здійснювати свій внутрішній і зовнішній суверенітет, «якнайгіршим чином можуть гарантувати права індивідуумів» [ ]¹.

В ідеалі глобалізація повинна не нав'язувати одну модель поведінки і державного устрою іншим, а створювати умови для рівноправного діалогу культур і цивілізацій з метою знаходження між ними оптимальної взаємодії. Принцип державного суверенітету в цьому контексті набуває особливого значення, оскільки рівноправ'я вимагає активної участі держави в діалозі з міжнародними фінансовими і неурядовими організаціями, а також з наддержавними структурами, що запроваджують власні стандарти поведінки. При цьому в трактуванні принципу державного суверенітету в сучасних умовах неминуче повинні посилюватися такі його компоненти, які б збільшували можливість активного і самостійного розвитку державою своїх міжнародних зв'язків без шкоди для традиційних складових цього принципу. Гарантією того, що збереження принципу невтручання у внутрішні справи більш не буде приводом для утиску законних прав особи і суспільства, служить усвідомлення нерозривного зв'язку між внутрішньою і зовнішньою безпекою держави, між

---

¹ [ ] Buzan B. People, States and Fear. – London, 1991. – P. 100–101.

потребами соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку держави і її участю в процесах глобалізації.

Під впливом вказаних процесів все більше країн світу добровільно погоджується на передачу права здійснення окремих суверенних прав в компетенцію наддержавних об'єднань (мова йде передусім про Європейський Союз) і міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ОБСЄ, НАТО, СОТ, СБ тощо). Як відзначає Туллі, багатшарова комплексність світу, що збільшується, вимагає такого ж комплексного розуміння суверенітету [ ]¹. Все це породжує нову ситуацію для держав, які вимушені шукати якісно нові підходи до реалізації багатьох суверенних прав, що надає актуальності проблемі розкриття співвідношення суверенітету держави та її суверенних прав, над вирішенням якої працюють М. В. Буроменський, С. Бессон, Л. М. Ентін, С. Ю. Кашкін, П. Ф. Мартиненко, М. М. Марченко, М. М. Микієвич, О. В. Петришин, Р. А. Петров, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, Б. М. Топорнін, Н. Уолкер, Р. Б. Хорольський, Ю. С. Шемшученко та ін.

Категорія «державний суверенітет» є фундаментальною ознакою держави. Для закріплення в праві будь-яке державно-правове явище повинне бути концептуально оформлене, переведене в розряд юридичних конструкцій. Суверенітет держави розглядається саме як юридична конструкція, за допомогою якої розкривається сутність державної влади. Між юридичним поняттям суверенітету і реальним його проявом існує тісний зв'язок. Розробники теорії суверенітету здавна відзначали, що поняття суверенітету – це не формальна юридична категорія, яка позбавлена змісту [ ]². На цій обставині наголошують і сучасні дослідники. Зокрема, на думку М. М. Марченко, в понятті державного суверенітету слід виділяти два аспекти – формально-юридичний (це своєрідна політико-правова форма державного суверенітету) і

¹ [ ] Див.: Tully J. *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity*. – Cambridge University Press, 1995.

² [ ] Еллинек, Г. *Общее учение о государстве* / Г. Еллинек. – СПб. : Издание юрид. книжного магазина Н. К. Мартынова, 1908. – С. 15; [ ] Дюги, Л. *Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства* / Л. Дюги. – М., 1909. – С. 32, [ ] Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge, 1999. – P. 365.

фактичний (його матеріальний зміст) [ ]¹. Визначити, дійсно держава є суверенною чи певне утворення намагається лише проголосити себе таким, можна на підставі аналізу практики реалізації суверенних прав.

Хоча теза про те, що суверенітет конкретизується в суверенних правах є загально визнаною [ ]², в загальній теорії держави і права питання про зміст суверенних прав і їх співвідношення з державним суверенітетом залишається не розробленим. Як в радянський період, так і сьогодні в юридичній науці розробкою змісту окремих суверенних прав займаються переважно представники науки міжнародного права [ ]³, зусилля яких, однак, позбавлені системного характеру. З цього приводу слід погодитися з висновком про те, що концепція суверенних прав держави все ще залишається недостатньо розробленою в науці міжнародного права, в зв'язку з чим досі не вирішена проблема їх універсально-договірної кодифікації, спроби якої здійснювалися різними міжнародними організаціями в численних міжнародних актах, починаючи з кінця ХІХ століття. Однак, ці акти, хоча і підкреслюють важливі аспекти суверенних прав держави, на сьогодні вже застаріли і в цілому не

¹ [ ] Марченко, М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. – 2003. – №1. – С.187, 196.

² Слід зазначити, що розкриття змісту державного суверенітету через суверенні права може бути зроблене як в прямий спосіб, наприклад, «своєї конкретизації внутрішній і зовнішній суверенітет набувають через систему суверенних прав», «У федеративній державі ... влада здійснює суму добровільно переданих їй державами, що об'єдналися, суверенних прав» ([ ] Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 81; [ ] Скаун, О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : ученик. – Х. : Эспада, 2005. – С. 76.), так виводиться і шляхом тлумачення. Так, при розкритті сутності конфедеративного державного устрою останній зазвичай протиставляється федерації. При цьому наголошується, що на відміну від федерації при конфедеративному устрої держави-члени зберігають свої суверенні права, як у внутрішніх, так і в зовнішніх справах.

³ Див. наприклад: [ ] Корецкий, В. М. Проблема «основных прав и обязанностей государств» в международном праве / В. М. Корецкий // Советский ежегодник международного права 1958 / Редкол.: Крылов С.Б. (Гл. ред.). – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 74–92; [ ] Фельдман, Д. И. «Права и обязанности государств» и «общие принципы права» как международно-правовые категории / Д. И. Фельдман, В. Н. Лихачёв // Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве : сб. тр. посвящ. 100-летию со дня рожд. В. М. Корецкого / Отв. ред. В. Н. Денисов. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 78–93; [ ] Букш, А. М. Суверенное право государств на природные ресурсы и богатства : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Амджадин Мохамед Букш. – Киев, 1986. – 207 с.; [ ] Кокорев, Р.С. К вопросу о кодификации основных прав и обязанностей государств как субъектов международного права / Р. С. Кокорев // Актуальные международно-правовые и гуманитарные проблемы : сб. статей. – М., 2003. – Вып. IV. – С. 234–256; [ ] Горюнов, В. В. Суверенное право государства на взимание налогов: вопросы судебной практики / В. В. Горюнов // Юридические науки. – М.: Компания Спутник+, 2006. – № 1 (17). – С. 61–64; [ ] Круглова, И. А. Государство как субъект-носитель прав на суверенное воздушное пространство / И. А. Круглова // Московский журн. международного права. – М.: Междунар. отношения, 2005. – № 3. – С. 175–186.

відображають реальний стан в сучасному міжнародному праві [ ]¹. До аналогічного висновку приходять В. А. Романов, який називає парадоксальною ситуацію, коли в міжнародному праві, яке створюється і застосовується переважно державами, їх права (і передусім, фундаментальні) як його суб'єктів і учасників міжнародного спілкування, виявилися набагато менш розробленими і кодифікованими, аніж права індивіда [ ]². Дану ситуацію важко визнати прийнятною, адже суверенні права не тільки розкривають сутність державної влади як верховної по відношенню до будь-якої іншої влади в середині країни і незалежної у спілкуванні з іншими державами і міжнародними організаціями, але й послідовно відображають нагальні потреби держави, що складають фундаментальні умови, необхідні для гідного існування держави в сучасному світі, виконують роль важливого регулятора взаємодії суверенних держав і мають основоположне значення для їх визнання в якості головних суб'єктів міжнародного права.

Слід зазначити, якщо в сучасних конституціях загальним правилом стало характеризувати державу як суверенну, то віднайти в міжнародно-правових документах та законодавстві певної країни посилення на суверенні права зазвичай доволі важко. Склалася ситуація, коли суверенні права держави, які конкретизують зміст категорії суверенітет, а також розкривають її правовий статус як суб'єкта міжнародних правовідносин, тривалий час залишалися ніби невідомими, чітко неідентифікованими як на конституційному, так і міжнародно-правовому рівнях. Виключенням з цього правила тривалий час залишалося конституційне законодавство СРСР [ ]³, яке в Конституціях 1924 р. (ст. 3), 1936 р. (ст. 15) і 1977 р. (ст. 81) містило положення, згідно з яким

¹ [ ] Кокорев, Р. С. Основные права и обязанности государств как субъектов международного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Роман Сергеевич Кокорев. – М., 2002. – С. 128–150.

² [ ] Романов, В. А. Концепция основных прав и обязанностей государств на рубеже веков / В. А. Романов // Московский журн. международного права. – 1996. – № 4. – С. 175–186.

³ [ ] Основной закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик. Принят второй сессией ЦИК СССР первого созыва 6 июля 1923 года и в окончательной редакции II съездом Советов СССР 31 января 1924 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tarasei.narod.ru/konst1924.htm>; [ ] Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tarasei.narod.ru/konst1936.htm>; [ ] Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm>

суверенні права союзних республік (як відомо, союзні республіки номінально визнавалися суверенними державами) охороняються Союзом.

Починаючи з 70-х років ХХ ст. категорія «суверенні права» починає поступово, але безсистемно використовуватися здебільшого в міжнародному морському праві спочатку для визначення правомочностей прибережних держав щодо ресурсів континентального шельфу і виключної економічної зони, а з кінця 90-х – для закріплення суверенних прав на енергетичні ресурси [ ]¹. При цьому обсяг суверенних прав в цих сферах визначається відповідними нормами морського права, спеціальними конвенціями [ ]², конституціями [ ]³, чинним законодавством країни [ ]⁴ і міждержавними угодами.

Однак, набагато більшого значення для усвідомлення змісту категорії «суверенні права» і розкриття її співвідношення з «державним суверенітетом» набула практика посилання на суверенні права у конституційному законодавстві та міжнародно-правових документах, що регламентують засади міждержавного спілкування у політичній сфері. Так, Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між

¹ [ ] Заключний документ Гаазької конференції з Європейської енергетичної хартії (Гаага, 16–17 грудня 1991 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_061

² Відповідно до статей 77–81 Конвенція ООН з морського права (1982 р.) прибережна держава здійснює над континентальним шельфом суверенні права з метою його розвідування і розробки його природних ресурсів; прокладення підводних кабелів і трубопроводів на континентальному шельфі; споруджувати і регулювати створення штучних островів, установок і споруд; дозволяти і регулювати буриньні роботи. Див.: [ ] Конвенція ООН з морського права [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_057 Схожі положення містить Конвенція про континентальний шельф (1958 р.). Див.: [ ] Конвенція про континентальний шельф [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_179. [ ] Конвенція Про передачу і використання даних дистанційного зондування землі з космосу містить положення, відповідно до якого держави під час здійснення такої діяльності повинні поважати суверенні права держав і, зокрема, їхнє невід’ємне право розпоряджатися своїми природними ресурсами і інформацією про такі ресурси. Див.: [ ] Конвенція о передаче и использовании данных дистанционного зондирования Земли из космоса [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_498

³ Відповідно до ст. 67 Конституції Російська Федерація володіє суверенними правами і здійснює юрисдикцію на континентальному шельфі і у виключній економічній зоні. Див.: [ ] Конституція Російської Федерації // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009 – С. 229.

⁴ Згідно ст. 4 Закону «Про виключну (морську) економічну зону України» держава у своїй виключній (морській) економічній зоні має: суверенні права щодо розвідки, розробки і збереження природних ресурсів, а також управління цими ресурсами і щодо здійснення інших видів діяльності по економічній розвідці та розробці зазначеної зони; юрисдикцію щодо створення і використання штучних островів, установок і споруд, здійснення морських наукових досліджень, захисту та збереження морського середовища; інші права, передбачені законодавчими актами України та загальновизнаними нормами міжнародного права. [ ] Про виключну (морську) економічну зону України: закон України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=162%2F95-%E2%F0>. Див. також: [ ] Об исключительной экономической зоне Российской Федерации : Федеральный закон Российской Федерации от 17.12.1998 № 191-ФЗ (ред. от 11.11.2003) [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=95669](http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=95669;); [ ] Морская доктрина Российской Федерации на период до 2020 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/34.html>

державами згідно зі Статутом ООН, передбачає, що жодна держава не вправі ані застосовувати, ані заохочувати застосування економічних, політичних заходів з метою добитися підкорення собі іншої держави у здійсненні своїх суверенних прав. Крім того, Декларація містить посилення на принцип суверенної рівності країн, зміст якої полягає у наступному: усі держави юридично рівні; вони мають однакові права і обов'язки, є рівноправними членами міжнародного співтовариства; кожна держава користується правами, властивими повному суверенітету [ ]¹. У більш розгорнутому вигляді даний принцип викладено у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі, в ст. 1 якого констатується, що держави-учасниці будуть поважати усі права, що властиві суверенітету держави і охоплюються ним, до числа яких належить, зокрема, право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність. Вони будуть поважати право вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи, право встановлювати свої закони і адміністративні правила [ ]².

Конституції ряду держав також містять положення, які стосуються специфіки реалізації суверенних прав у зв'язку зі входженням країни до міждержавного об'єднання. Так, Конституція Німеччини (ст. 23), регулюючи питання її участі у Європейському Союзі, передбачає можливість передачі останньому суверенних прав [ ]³. Можливість передачі суверенних прав міждержавним установам і їхнім органам допускає і Конституція Австрії (ст. 9) [ ]⁴. Уваги заслуговує Конституція Росії, в ст. 79 якої зазначено, що Російська Федерація може приймати участь у міждержавних об'єднаннях і передавати їм частину своїх повноважень у відповідності з міжнародними договорами, якщо

¹ [ ] Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций (24 октября 1970 года) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_569

² [ ] Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (Хельсинки, 1 августа 1975 г.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.2521.0>

³ [ ] Основной закон ФРГ // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009 – С. 88.

⁴ [ ] Конституция Австрийской Республики: Федеральный конституционный закон от 10 ноября 1920 года [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/austria/austri-r.htm

це не суперечить основам її конституційного устрою [ ]¹. Дане положення більш повно характеризує співвідношення суверенітету і суверенних прав. Однією з фундаментальних засад конституційного устрою виступає державний суверенітет. Оскільки сама Конституція передбачає можливість делегування повноважень, то це означає, що практика добровільної передачі державою права реалізації певного права або повноваження цілком допустима саме тому, що вона жодним чином не порушує суверенітет держави – в іншому разі можливість здійснення такого делегування не могла бути передбачена Конституцією.

Отже, суверенітет не виключає можливості його реалізації через участь держави в діяльності міждержавного союзу (Конституція Франції з цього приводу містить важливе уточнення – при дотриманні принципу взаємності під час передачі міждержавним структурам права реалізації суверенних прав чи повноважень [ ]²). На думку Ю. А. Тихомирова, передача окремих суверенних прав і повноважень державою наднаціональним структурам не означає заперечення або звуження суверенних прав³. Їх мандат залишається головним, причому передане право реалізації прав і повноважень компенсується набуттям так званих загальносистемних повноважень. Як наслідок радіус спільної діяльності держав суттєво розширюється [ ]⁴. Слід наголосити на тій обставині, що на відміну від федеративної держави, де передані федерації суверенні права повернути назад на конституційній основі односторонньо неможливо, в Європейському Союзі така передача жодним чином не позначається на суверенітеті держави, оскільки, по-перше, держава передає Союзу не самі

¹ [ ] Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 року // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009 – С. 232.

² [ ] Конституція Французької Республіки (прийнята на референдумі 4 жовтня 1958 р.) // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009 – С. 67.

³ У ст. 79 Конституції Росії зазначено, що Російська Федерація може приймати участь у міждержавних об'єднаннях і передавати їм часті своїх повноважень у відповідності з міжнародними договорами, якщо це не суперечить основа її конституційного устрою.

⁴ [ ] Манов, Б. Г. Новое о межгосударственной интеграции [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.lawmix.ru/comm/8826/>; [ ] Глобализация и законодательство (очерки). – М. : Городец, 2004. С. 69–132.

права, а лише право їх реалізації [ ]¹, яке вона може собі повернути шляхом виходу зі складу ЄС, і, по-друге, така передача призводить не до поділу влади, а до удосконалення механізму її здійснення. Наявність у держави такої ознаки як суверенітет служить підставою виникнення у неї суверенних прав, через які він юридично виражається і конкретизується [ ]². Суверенні права – це права виняткові, тобто такі, які належать відповідному суб'єктові і не належать нікому іншому. Суверенітет держави передбачає не лише наявність у неї певних суверенних прав, але й здатність їх ефективно реалізовувати.

Питання співвідношення суверенітету і суверенних прав доцільно розглядати через філософські категорії «частина» і «ціле» [ ]³. Досліджуючи певне «ціле», ми шляхом аналізу виокремлюємо в ньому відповідні частини і встановлюємо характер зв'язків між ними. Загальновідомо, що певну систему можна зрозуміти як «ціле» лише в результаті усвідомлення природи її частин. Разом з тим не слід обмежуватися вивченням частини, уникаючи аналізу їх зв'язку з цілим: той, хто пізнав частини не обов'язково усвідомив ціле. Будь-який одиничний предмет може бути правильно усвідомлений тоді, коли він аналізується не у відриві від системи, а в зв'язку з нею.

Під «частиною» в нашому випадку слід розуміти суверенні права, а в якості «цілого» розглядати суверенітет держави, який включає суверенні права як складові елементи. В державному суверенітеті суверенні права, що утворюють його структуру і розкривають зміст, знаходяться у відносно сталому і взаємообумовленому взаємозв'язку: саме за допомогою суверенних прав традиційно розкривається внутрішній і зовнішній аспект суверенітету. Якщо ціле (державний суверенітет) забезпечує функціонування частин, то частини

¹ [ ] Яковюк, І. В. Проблемы реализации суверенитета в условиях членства в наднациональной организации / И. В. Яковюк // Актуальные проблемы современности : научные труды Ин-та деловой карьеры: материалы междунар. науч.-практ. конфер. 4-5 февраля 2008 г. – М. : Ин-т делов. карьеры, 2008. – Вып. 6. – С. 157; [ ] Яковюк, І. В. Співвідношення державного суверенітету і наддержавної організації влади: постановка питання / І. В. Яковюк // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнарод. наук.-практ. конференції, м. Харків, 27 березня 2009 р. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2009. – С. 10–11.

² [ ] Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 2001. – С. 569.

³ О. С. Зелькіна пише: «Частина, як така, має сенс лише по відношенню до цілого, вона несе на собі риси його якісної визначеності і не існує самостійно». [ ] Зелькіна, О. С. Категория «структура» в системе категорий диалектики / О. С. Зелькіна // Современные проблемы материалистической диалектики. – М. : Мысль, 1971. – С. 166.

(суверенні права) сприяють збереженню цілісності суверенітету. При цьому слід зазначити, що ознаки суверенітету не тотожні ознакам його складових [ ]¹. Суверенні права як частини цілого поза державного суверенітету не лише втрачають ряд своїх значущих властивостей, але й взагалі не можуть існувати в даній якісній визначеності, оскільки у кількісному аспекті ціле є сумою частин, але в якісному – ціле більше за суму частин. Отже, властивості суверенітету неможливо звести до механічної суми властивостей його частин [ ]². У цьому зв'язку слід розрізняти суверенітет держави і суверенні права, які використовуються для визначення повноважень держави в певній сфері з обмеженим змістом [ ]³.

Структура виступає важливою властивістю цілого (державного суверенітету), яка, з одного боку, зв'язує його частини (суверенні права) в єдине ціле, а з іншого – змушує ці частини функціонувати за законами даної системи. Якщо система (державний суверенітет) ефективна, то заміна її складових (суверенних прав) повинна здійснюватися лише заради збереження і посилення цієї ефективності, що як раз і відбувається у випадку із державами-членами Європейського Союзу. Саме тому трансформація державного суверенітету закономірно пов'язана зі зміною його структури, тобто зі зміною сукупності усталених зв'язків між суверенними правами.

З приводу іншої антиномії: «частина передує цілому» чи «ціле передує частинам» ми згодні з тими авторами, які вважають, що ціле породжується цілим за посередництвом частин. Одна з частин, що безпосередньо пов'язана не лише з одним цілим, але й з іншим, в силу певних умов прагнути до виходу за межі вихідного цілого (практика делегування національними урядами права здійснення окремих суверенних прав інститутам ЄС) і до перетворення себе і

¹ І. Діцген зазначає, що «ціле» і «частина» – це не співпадаючі, протилежні категорії. В частині відображена не лише специфічність цілого, але й його індивідуальність, своєрідність. Частина відокремлена від цілого, володіє відносною автономністю, виконує свої функції у складі цілого. Разом з тим, «ціле управляє частиною... в усякому разі в головному». [ ] Діцген, І. Избранные философские сочинения / И. Діцген. – М. : Госполитиздат (ОГИЗ), 1941. – С. 322.

² Ціле складається з частин, але його якість не може бути зведена до них; воно представляє собою синтез властивостей цілісності і елементарності. [ ] Кузнецов, В. Г. Философия : учебник / В. Г. Кузнецов, И. Д. Кузнецова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://society.polbu.ru/kuznecov_philosophy/ch30_all.html

³ [ ] Орзих, М. Суверенитет Украины: конституционная регламентация / М. Орзих // Юридический вестник. – 1997. – № 1. – С. 69.

всього цілого [ ]¹, що можна спостерігати також на прикладі реалізації державного суверенітету в умовах членства в Європейському Союзі.

Визначаючи суверенітет держави безпосередньо через сукупність суверенних прав, окремі автори висловлюють думку про можливість розширення або звуження державного суверенітету, про повний або неповний його характер, про можливість його розділення між федерацією і її суб'єктами, про визнання частково суверенних або напівсуверенних держав тощо. Таку позицію слід визнати помилковою в методологічному відношенні, оскільки вона не враховує специфічну природу суверенітету як юридичного явища.

Слід погодитися з думкою А. І. Лепешкіна, який вважає, що суверенітет держави не можна ототожнювати з її повноваженнями чи компетенцією. Суверенітет – це певна властивість державної влади, яку не можна вимірювати обсягом (тому не може бути і мови про розширення або звуження суверенітету) [ ]². Можна обмежити державу в реалізації певного права або компетенції, але не можна обмежити суверенітет. Дійсно, суверенітет тісно пов'язаний з компетенцією. Суверенні права держави є ширшим за обсягом поняттям, ніж компетенція державних органів. Суверенні права держави – це обумовлені інтересами і потребами народу правові можливості держави, тоді як компетенція державних органів складається з сукупності владних повноважень щодо певних предметів відання. Для практичної реалізації суверенні права повинні бути переведені в розряд повноважень органів держави по певних предметах відання. Без такого переведення вони залишаються лише потенційними. Зв'язок суверенітету і компетенції держави виражається також в тому, що державний суверенітет реалізується через компетенцію державної влади і її органів у відповідних сферах суспільного життя. У федеративній державі він реалізується шляхом розподілу компетенції між федеральним центром і

---

¹ [ ] Алексеев, П. В. Философия : учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://society.polbu.ru/alekseev_philosophy/ch46_i.html; [ ] Бучило, Н. Ф. Философия : учеб. пособ. – 4-е изд. / Н. Ф. Бучило, А. Н. Чумаков. – СПб. : Питер, 2004. – С. 70–71.

² [ ] Лепешкин, А. И. Советский федерализм / А. И. Лепешкин. – М. : Юрид. лит-ра, 1977. – С. 259–260.

суб'єктами федерації [ ]¹. Якщо компетенція держави через певні обставини звужується до критичного мінімуму, то така держава втрачає властивість бути суверенною і трансформується в якесь інше політико-територіальне утворення. У цьому виражається тісний зв'язок між суверенітетом і компетенцією держави, їх взаємообумовленість [ ]².

Наявність у держави певної кількості фундаментальних суверенних прав дозволяє говорити про наявність у неї суверенітету (в даному випадку простежується діалектична залежність між категоріями «кількість» і «якість»). Якісний стан державного суверенітету передбачає наявність у держави такого обсягу прав, без якого існування держави неможливе. Цей мінімум прав складає ядро, на основі якого формується відповідно компетенція. Проте буде неправильно стверджувати, що суверенітет держави визначається його компетенцією, навпаки, суверенітет служить джерелом компетенції державної влади. З цього приводу слід погодитися з думкою І. Д. Левіна про те, що суверенітет складається не з прав. Він є підставою прав, виражаючи разом з тим характер здійснення цих прав [ ]³. Крім того, оскільки суверенітет є якісною, а не кількісною категорією, то говорити про його подільність не правильно. Ділитися, делегуватися можуть повноваження держави, може передаватися право реалізації суверенних прав, але аж ніяк не сам суверенітет. Якщо суверенітет і можна передати, то тільки повністю, а не частково. Але тоді держава повністю втрачає свій суверенітет, поступаючися своїм правом на суверенітет на користь іншого суб'єкта.

Із тлумачення державного суверенітету як політико-правової властивості державної влади, що проявляється в її верховенстві над будь-якою іншою владою всередині країни та незалежності у зовнішньополітичній сфері впливає, що суверенітет має два аспекти прояву – внутрішній і зовнішній.

¹ [ ] Див.: Журавлев, А. Федерация и суверенитет в России / А. Журавлев, В. Комаров // Право и Жизнь. – 2000. – № 30. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pravogizn.h1.ru/KSNews/PIG_20.htm

² [ ] Лепешкин, А. И. Советский федерализм / А. И. Лепешкин. – М. : Юрид. лит-ра, 1977. – С. 287

³ [ ] Левин, И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – С. 74. Свого часу Г. Еллінек, намагаючись обґрунтувати висновок безмежності і необмеженості суверенітету, користувався вельми цікавим порівнянням «суверенітет неподільний, як неподільна душа, яка хоча і може володіти різними здібностями, але не може бути розкладена на складові частини». [ ] Еллінек, Г. Общее учение о государстве / Г. Еллінек. – СПб. : Издание юрид. книжного магазина Н.К. Мартынова, 1908. – С. 365.

«Внутрішні» суверенні права реалізуються переважно на території держави і відповідно у правовому регулюванні порядку здійснення даної групи суверенних прав головну роль відіграє внутрішньодержавне законодавство. Сферою прояву «зовнішніх» суверенних прав виступають відносини з іншими державами та міжнародними організаціями, що регулюються переважно міжнародно-правовими актами.

Реалізація різноманітних внутрішніх і зовнішніх функцій передбачає наявність у держави широкого кола правових можливостей – суверенних прав. Суверенних прав, що розкривають кожний з аспектів суверенітету, багато. Не може бути якогось універсального і заздалегідь даного для всіх держав переліку суверенних прав. Прав у держави має бути стільки і таких, скільки дозволить їй дійсно користуватися незалежністю у відносинах з іншими країнами і верховенством на власній території [ ]¹. Кожна держава залежно від конкретних обставин може актуалізувати ті права, які необхідні для виконання її функцій в конкретній історичній ситуації, що говорить про невичерпність суверенних прав. Невичерпність суверенних прав не вимагає доказів, якщо встановлено, що держава володіє суверенітетом. Такий зв'язок між суверенітетом і суверенними правами дозволяє говорити про «презумпцію невичерпності суверенних прав відносно суверенної держави» [ ]². Основною просторовою межею здійснення суверенних прав є її територія. Проте через об'єктивні причини держава повинна захищати свої інтереси і на прилеглих територіях, наприклад, на континентальному шельфі і у виключній економічній зоні.

Зрозуміло, що в доволі широкому за обсягом переліку можливостей держави містяться відмінні за роллю і значенням для забезпечення суверенітету права держави. Тому, як і у випадку з правами людини, прийнято умовно виділяти основні суверенні права, які мають основоположний характер і найбільш повно характеризують державу як суверенну організацію влади, й інші суверенні права. До основних суверенних прав держави, що розкривають

---

¹ [ ] Горюнов, В. В. Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург, 2007. – С. 11.

² [ ] Горюнов, В. В. Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург, 2007. – С. 15.

зміст внутрішнього суверенітету прийнято відносити права на прийняття і внесення змін до конституційного і поточного законодавства; запровадження системи державних органів; громадянство; грошову одиницю; стягнення податків і зборів; встановлення адміністративно-територіального поділу; визначення режиму діяльності недержавних організацій; розпорядження своєю територією і природними ресурсами; застосування правового примусу; створення збройних сил тощо [ ]¹. Зовнішній суверенітет, який забезпечує територіальну цілісність і невтручання у внутрішні справи держави ззовні, конкретизується в правах на укладання міжнародних договорів; підтримання дипломатичних відносин з іншими країнами; участь у роботі міжнародних організацій; оголошення війни і укладання миру; здійснення юрисдикції стосовно громадян, що знаходяться за межами території держави; здійснення діяльності у виключній економічній зоні і на континентальному шельфі; брати участь у роботі міжнародних конференцій; право на нейтралітет тощо [ ]².

Слід погодитися з думкою К. Кузнецової, що зовнішній суверенітет, хоча і є важливим інструментом позиціонування держави на міжнародній арені³, насправді другорядний стосовно внутрішнього суверенітету⁴. Зовнішній суверенітет сам по собі не здатний гарантувати територіальну цілісність держави та її існування. Разом з тим реалізувати внутрішній суверенітет за відсутності зовнішнього можливо лише в умовах повної економічної і політичної ізоляції, що неможливо в сучасному світі [ ]⁵. Із зазначеного випливає, що в суверенних правах конкретизується державний суверенітет, а

¹ [ ] Горюнов, В. В. Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург, 2007. – С. 7; [ ] Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 81.

² [ ] Горюнов, В. В. Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург, 2007. – С. 7; [ ] Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – С. 81; [ ] Международное право : учебник. – М., 1999. – С. 92.

³ Зовнішній суверенітет означає, що суверен визнається іншими суверенами, які сприймають його як єдиного представника, уповноваженого говорити від імені народу. Визнання суверенності держави означає визнання її рівною за статусом з іншими державами. Суверенітет стає своєрідним «пропуском» держав на міжнародну арену, з якого випливає право здійснення низки суверенних прав.

⁴ Якщо діяльність суверенної влади схвалюється громадянами і народ визнає суверенітет за верховною владою, то інші суверени зобов'язані визнати і поважати представника суверенітету.

⁵ [ ] Кузнецова, Е. Западные концепции государственного суверенитета // Международные процессы: журнал теории международных отношений и мировой политики [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/eleveth/007.htm>

тому слід погодитися з думкою Н. Міхальнової та В. Рахлевського, на думку яких, держава суверенна доти, доки вона володіє основним комплексом суверенних прав і спроможна висловлювати волю народу [ ]¹.

Концепції «обмеження» державного суверенітету [ ]² з'являються після виникнення теорії суверенітету, однак особливої популярності набувають у другій половині ХХ ст. під впливом процесів глобалізації і регіональної інтеграції, які призводять до інституціоналізації міждержавної співпраці [ ]³. Особливого поширення набуває, зокрема думка, згідно з якою вступ держави до міжнародної організації, а особливо до організації наддержавного характеру (передусім мова йде про Європейський Союз), підписання міжнародного договору щодо членства в такій організації призводить до обмеження державного суверенітету. Такий висновок вважаємо хибним.

Держави суверенні і самі по своїй добрій волі вступають в міжнародні організації, свідомо і добровільно передаючи їм на період дії міжнародного договору право реалізації частини своїх функцій і прав, а точніше – залучаючи їх до спільної їх реалізації. При цьому держави самостійно розробляють і укладають між собою такі договори, а тому їх підписання або приєднання до них юридично не приводить до позбавлення держави переданих за договором прав реалізації окремих суверенних повноважень. Таку передачу власного

¹ Див.: [ ] Шипілов, Л. М. До питання про природу народного суверенітету / Л. М. Шипілов // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2009. – С. 45.

² Значна частина теорій «обмеженого суверенітету» походить корінням з геополітики. В працях Спікмена «Американська стратегія в світовій політиці» і «Географія світу» окреслені десять критеріїв (територія; природа кордонів; населення; наявність природних ресурсів; економічний і технологічний розвиток; фінансова допомога; етнічна однорідність; рівень соціальної інтеграції; політична стабільність; національний дух), на підставі яких визначають геополітичну могутність держав. Якщо держава оцінюється невисоко за цими критеріями, то вона має вступити в певний союз і поступитися часткою свого суверенітету заради світового геополітичного порядку. [ ] Красинский, В.В. Новый империализм. Теории «ограниченного суверенитета» и «мирового правительства» в американской политической доктрине [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://roiip.ru/?id=189>

³ Див.: [ ] Хабилов, Р.Ф. Глобализация, государственный суверенитет, права человека / Р. Ф. Хабилов // Юридический мир. – 2007. – № 10. – С. 45–49; [ ] Макуев, Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета / Р. Х. Макуев // Среднерусский вестник общественных наук. – Орел, 2006. – № 1. – С. 47–55; [ ] Троицкая, А. А. Государственный суверенитет: ограничение или трансформация содержания / А. А. Троицкая // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 10. – С. 5–11; [ ] Пастухова, Н. Б. Государственный суверенитет в эпоху глобализации / Н. Б. Пастухова // Журнал российского права. – 2006. – № 5. – С. 130–141; [ ] Волошин, Ю. А. Конституционная доктрина ограниченного суверенитета государств в системе процессов межгосударственной интеграции: вопросы теории и практики / Ю. А. Волошин // Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Право. – 2008 – № 1. – С. 297–305.

права здійснення функцій і компетенції слід вважати одним із способів реалізації державою своїх суверенних прав у формі добровільного самообмеження власної юрисдикції. Крім того держава в будь-який час може скористатися своїм суверенним правом одностороннього виходу (денонсації) з міжнародного договору, що передбачено нормами міжнародного права [ ]¹ і реалізується відповідно до певної процедури. Більше того, саме денонсація міжнародного договору вважається найбільш розповсюдженим правомірним способом припинення його дії. Правомірність денонсації базується на тому, що право на неї має бути передбачене в самому договорі або в угоді, що додається до нього, і здійснюватися у відповідності з порядком, ним передбаченому. Якщо можливість денонсації не передбачена міжнародним договором і не встановлений намір його учасників допустити таку можливість, то денонсація вважається неможливою [ ]². Разом з тим міжнародно-правова практика виходить з того, що вихід з міждержавної організації допустимий навіть в тих випадках, коли в установчому договорі це питання не виписане. Практика доводить, що вихід з Європейських співтовариств держав-членів завжди був можливим. В 1985 р. зі складу Співтовариств вийшла Гренландія, яка є частиною Данії, але яка з січня 1981 р. користується правом самоврядування. При цьому сама Данія залишилася членом об'єднання. Після набуття чинності Лісабонських договорів питання про вихід зі складу ЄС було врегульоване нормативно – стаття 50 Договору про ЄС передбачає, що будь-яка держава-член відповідно до своїх конституційних правил може прийняти рішення про вихід зі складу Союзу. Установчі договори припиняють застосовуватися до зацікавленої держави з дня набуття чинності угоди про вихід або – за відсутності такої угоди – через два роки з моменту повідомлення про вихід [ ]³.

---

¹ [ ] Віденська конвенція про право міжнародних договорів [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_118

² [ ] Международное право : учебник / под. ред. А. А. Ковалева, С. В. Черниченко. – М. : Изд-во Омега-Л, 2006. – С.293–297; [ ] Маланчук, П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : вид. 7-ме, перероб. / пер. з англ. – Х. : Консум, 2000. – С. 205–207.

³ [ ] Европейский Союз : основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М. : ИНФРА-М, 2008 – С. 28–209.

В процесі аналізу проблеми забезпечення державного суверенітету внаслідок входження держави до складу наддержавного об'єднання важливого значення набуває позиція органів конституційного правосуддя держав-членів ЄС. Так, Конституційний суд ФРН в «Маастріхтському рішенні» 1993 р. стосовно передачі Німеччиною додаткових повноважень ЄС зазначив, що держава в наслідок такої передачі не зазнала яких-небудь обмежень свого суверенітету, які були б несумісні з положеннями Конституції Німеччини [ ]¹. Крім того, Конституційний суд наголосив на тій обставині, що держави-члени ЄС залишаються засновниками Договору про Європейський Союз і можуть припинити своє членство в ньому в односторонньому порядку [ ]².

Сьогодні держави поступово відходять від усталеної практики самостійного виконання своїх традиційних завдань, які ще недавно розглядалися як завдання виключно публічного, внутрішньополітичного характеру, як в середині країни [ ]³, так і на міжнародному рівні. На міжнародному рівні відмова держав від виконання публічно-правових завдань відбувається через передачу компетенції наднаціональним організаціям із закріпленням за ними публічно-правової влади. Слід наголосити на тій обставині, що хоча національні уряди держав-членів приймають участь у розробці і схваленні рішень, проте насправді це вже рішення, які прийняті саме інститутами наднаціональної організації влади, а не державними органами. Формлюючи даний висновок, разом з тим слід пам'ятати, що держави передають право реалізації своїх суверенних прав наднаціональним структурам і міждержавним об'єднанням добровільно і свідомо, виходячи з того факту, що суверенні права залишаються приналежними саме їм, а тому ці кроки не обмежують їхній суверенітет, а навпаки, сприяють реалізації ряду суверенних прав, а саме права на укладання міждержавних договорів [ ]⁴ і право вступати

---

¹ [ ] Bundesverfassungsgericht, Decision from 12 October 1993. 2 BvRL 134/92 and 2159/92; NJW (1993) 3047.

² О критике «Маастрихтского решения» Конституционного Суда Германии см. [ ] Stephan Hobe. Der offene Verfassungsstaat zwischen Souveranität und Interdependenz (1997). – P. 354.

³ [ ] Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Володимир Ігорович Сало. – Х., 2008. – С. 110–185.

⁴ Див: [ ] Кузнецов, В. И. Принципы суверенитета, суверенного равенства и самоопределения народов / В. И. Кузнецов // Международное право и международная безопасность. – М., 1991. – С. 261.

до міждержавних союзів. Такого підходу до проблеми дотримується багато науковців [ ]¹.

В дискусіях навколо проблеми державного суверенітету висловлюються думки, що ставлення держав до власного суверенітету з часом буде переглянuto. На думку А. Чайеса, в майбутньому предметом дискусій буде «новий суверенітет», який формуватиметься під впливом співпраці у сфері дотримання норм міжнародного права і який охопить всі держави, за винятком декількох, що самоізолюються. Суверенітет, підкреслює А. Чайес, полягатиме не в свободі держав незалежно здійснювати свою владу, переслідуючи, суто власні інтереси, а в співпраці держав з відповідним, більш менш рівноправним статусом, що і складатиме суть міжнародного життя [ ]². Проте такі погляди поділяються не усіма науковцями. Не слід перебільшувати значення глобалізації і недооцінювати роль державного суверенітету в сучасному світі. На думку Р. Х. Макуєва, яку ми поділяємо, виклики глобалізації підсилюють значення правової сторони суверенітету [ ]³. Крім того, як слушно зауважує І. В. Яковюк, саме поняття «наддержавна влада» зберігає сенс лише за тієї обставини, коли її члени зберігають статус суверенної держави [ ]⁴.

Жодна держава без крайньої потреби не піде на будь-яке обмеження свого суверенітету. Крім того не є аксіомою твердження, що делегування або повна відмова національного уряду від окремих державних регуляторних функцій на користь наднаціональним структурам або суб'єктам ринкових відносин дійсно є благом для суспільства. Безумовно, держава, що має намір стати повноправним учасником регіональної або глобальної економічної системи, доведеться піти на певні поступки, самообмежуючи себе в реалізації

¹ [ ] Макуєв, Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета / Р. Х. Макуєв // Государство и право. – 2008. – № 9. – С. 23–29; [ ] Пастухова, Н. Б. Государственный суверенитет и современные федеративные отношения / Н. Б. Пастухова // Государство и право. – 2009. – № 11. – С. 11–17; [ ] Мамонов, В. В. Государственный суверенитет и территориальная целостность – главные принципы современной российской государственности / В. В. Мамонов // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 5–12.

² [ ] Abram Chayes & Amonta H. Chayes. The New Sovereignty – Compliance with International Regulatory Agreements. – 1995. – P. 27.

³ [ ] Макуєв, Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета / Р. Х. Макуєв // Государство и право. – 2008. – № 9. – С. 23.

⁴ [ ] Яковюк, І. В. Співвідношення державного суверенітету і наддержавної організації влади: постановка питання / І. В. Яковюк // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2009. – С. 12.

окремих суверенних прав. Однак, збереження необхідного ступеня незалежності і самостійності при реалізації соціально-економічних і політичних заходів з метою захисту національних інтересів і збереження балансу національних й наднаціональних інтересів є найбільш раціональним підходом в питанні участі держав в сучасній глобальній економіці. Відповідно в найближчій перспективі держава, як і раніше, буде залишитися ключовим суб'єктом міжнародної правової і економічної систем.

Проведений аналіз співвідношення суверенітету держави і суверенних прав дає можливість сформулювати наступні ознаки суверенних прав.

По-перше, суверенні права є складовою державного суверенітету; це дозволяє співвіднести їх як «ціле» і його «частину» і відповідно наголосити на тому, що хоча це взаємообумовлені правові явища неприпустимо ототожнювати суверенітет держави з її суверенними правами. Так, суверенним правам не властиві усі ті ознаки, за допомогою яких характеризується суверенітет держави. Якщо суверенітет держави не може бути нікому переданий або обмежений (ознака невідчужуваності суверенітету), то сфера здійснення суверенних прав може бути певним чином обмежена, звужена, але лише доти і тією мірою, доки і яку держава вважає для себе корисними і необхідними [ ]¹. На цю обставину також вказують В. С. Шевцов і Б. Л. Манеліс, зазначаючи, що суверена держава, володіючи повнотою суверенних прав, може на свій розсуд розширювати або скорочувати їх до певної межі. Можливість держави скорочувати належні їй суверенні права, залишає відкритим питання про межі припустимого скорочення суверенних прав [ ]².

По-друге, подібно до прав людини суверенні права держави в певному сенсі можуть бути охарактеризовані як природні, оскільки пов'язані з самим фактом існування держави, внаслідок чого їх виникнення не залежать від не правових чинників. Суверенні права зазвичай не потребують якомсь

---

¹ [ ] Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 82.

² [ ] Манеліс, Б. Л. Проблемы советского государственного суверенитета : В. С. Шевцов. Суверенитет советского государства. М. : Юридическая литература, 1972. 263 с. : [Рецензія] / Б. Л. Манеліс // Правоведение. – 1973. – № 1. – С. 99– 101

спеціального писаного, юридичного оформлення – про це свідчить той факт, що переважна більшість прав, з якими ми в першу чергу асоціюємо прояв суверенітету держави (наприклад, право приймати конституцію і здійснювати законодавчу діяльність; право встановлювати режим діяльності недержавних організацій і адміністративних одиниць, адміністративно-територіальний поділ в цілому; право підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами; право брати участь у роботі міжнародних організацій і конференцій; право оголошувати війну і укласти мир тощо) прямо не закріплені в конституціях і законодавстві держав саме як суверенні права. Вони існують об'єктивно і не залежать від кожної конкретної держави – носія цих прав. Безперечно, вони можуть закріплюватися в національному законодавстві і міжнародно-правових документах, переходячи в категорію позитивного права, однак відсутність такого нормативного закріплення не означає, що держава позбавлена їх.

З того факту, що визнання існування певної держави і її незалежності не обов'язкове для іншої держави і здійснюється або не здійснюється нею виключно за її власним бажанням і рішенням [ ]¹, можна зробити висновок, що новостворена держава завжди певний, а інколи тривалий час, може існувати як суверенна організація влади, що не визнана іншими державами. Так, Радянська Росія після жовтневої революції була визнана іншими країнами лише у 1920–1921 роках, коли спочатку з нею встановили дипломатичні відносини Естонія, Литва, Латвія і Фінляндія, а потім уклали торгівельні угоди Велика Британія, Німеччина, Італія і Норвегія [ ]². Однак, із того факту, що до 1920 р. такого визнання не було, а також з тієї обставини, що процес дипломатичного

¹ [ ] Тихомиров, Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир». – 1998. – 672 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.apocalypse.orthodoxy.ru/monarchy/455.htm>

² За умови відсутності спеціального міжнародно-правового акту, що містить критерії визнання держави, та міжнародного органу, наділеного повноваженнями здійснювати колективне визнання, встановлення факту існування держави з позиції міжнародного права залишається прерогативою держав. Як наслідок критерії, що використовуються державами в різних ситуаціях є неоднорідними і суб'єктивними. Арбітражна комісія Мирної конференції з Югославії в заключенні № 10 вказала: «визнання... є дискреційним актом, який інші держави можуть здійснювати в той момент, який вони виберуть, у тій формі, в якій вони побажають, і без будь-яких умов, за винятком одного – поваги до імперативних норм загального міжнародного права». Див.: [ ] Коннова, Е. Преждевременное признание нового государства. Некоторые теоретические аспекты / Е. Коннова // Журнал международного права и международных отношений. – Минск. – 2007. – № 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1233&Itemid=188

визнання розтягнувся на десятиліття (США визнали СРСР лише у 1933 р.), не варто робити висновок, що до 1920 р. і тим більш пізніше Радянська Росія, а потім СРСР не являлися суверенною державою, що володіла усією повнотою суверенних прав.

По-третє, із визнання усіх держав юридично рівними логічно випливає, що вони мають загальні і рівні суверенні права, якими можуть користуватися на свій розсуд. Значення суверенних прав полягає у визначенні і гарантуванні чітко окреслених меж свободи будь-якої держави. Суверенні права визначають сферу автономного існування держави у взаємовідносинах з іншими країнами, а тому мають визнаватися невід'ємною складовою її життєдіяльності як члена міжнародного співтовариства. Вони характеризуються як загальні, оскільки забезпечують у міждержавному житті формальний вимір, що охоплює усі держави як суб'єктів міжнародного права. Суверенні права характеризуються як рівні для кожної держави, не зважаючи на існуючі відмінності за територією, населенням, політичними, економічними, соціальними і релігійними системами, станом добробуту тощо. З цієї позиції поділ держав на великі і малі, розвинуті і такі, що розвиваються, не має жодного правового сенсу, оскільки він не передбачений нормами і принципами міжнародного права, яке закріплює принцип формальної правової рівності держав.

По-четверте, перелік суверенних прав і їх зміст є явищем історичним – на кожному етапі державно-правового розвитку формується певна сукупність суверенних прав держави і визначається їх зміст. З приводу питання про те, чи можуть суверенні права змінюватися в процесі розвитку, єдності поглядів в радянській юридичній науці не існувало. Якщо одні автори стверджували, що суверенні права абсолютно незмінні, оскільки при скороченні їх обсягу неможливе здійснення суверенітету, то інші допускали в залежності від конкретно-історичних умов можливість їх розширення або звуження [ ]¹.

---

¹ [ ] Козлов, А. К союзу суверенных государств / А. Козлов, М. Шафир // Общественные науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 85.

На нашу думку, загальною тенденцією слід вважати поступове розширення кількості суверенних прав. Справедливість цього висновку доводить широкий перелік суверенних прав держави, які вона реалізує у своїй виключній (морській) економічній зоні. Деякі з них (права з метою розвідування морського дна і його надр і розробки мінеральних та інших неживих ресурсів; право дозволяти і регулювати бурові роботи на морському дні і в його надрах; право споруджувати, а також дозволяти і регулювати створення, експлуатацію і використання штучних островів, установок і споруд; право прокладення підводних кабелів і трубопроводів) визнаються вперше за державою в ХХ ст., коли в результаті науково-технічної революції з'являються технічні можливості для реалізації певних видів діяльності. Інші суверенні права (права щодо розвідки, розробки і збереження природних ресурсів, а також управління цими ресурсами; право промислу живих організмів; право розпоряджатися своїми природними ресурсами і інформацією про такі ресурси) на тій же підставі розширили і конкретизували свій зміст. Слід також зазначити, що окремі суверенні права в процесі історичного розвитку в залежності від пануючих у міжнародному співтоваристві поглядів на справедливість можуть зазнавати суттєвої трансформації свого змісту. Так, сучасне міжнародне право трансформувало право держави на війну¹ у право на самооборону у випадку нападу на неї.

З констатації можливості зміни обсягу суверенних прав можна зробити висновок про те, що якщо розширення кола суверенних прав держави є позитивним явищем, оскільки зміцнює її суверенітет, конкретизує його прояв в різних сферах державно-правового життя, то до питання про можливість його звуження слід ставитися дуже обережно, оскільки воно може призвести до

---

¹ Думка про те, що війна може бути використана лише з метою самооборони або як крайній засіб захисту права, висловлювалися ще Ф. де Вітторіо і Г.Гроцієм, які стояли у витоків формування ідеї міжнародного права. Ідеї заборони і визнання злочинного характеру агресивної війни отримали відображення в низці документів Ліги Націй, зокрема в проекті договору про взаємну допомогу, схваленому Асамблеєю Ліги Націй в 1923 р., в Декларації про агресивні війни, прийнятій Асамблеєю Ліги Націй в 1927 р., в яких агресивна війна кваліфікувалася «як міжнародний злочин». Паризький договір (пакт Бріана – Келлога) від 27 серпня 1928 р. став першим багатостороннім міжнародним договором, який містив заборону агресивної війни. Статут ООН в ст. 2 фактично містить заборону на погрозу силою або її застосування, вимагаючи від держав розв'язання своїх міжнародних суперечок мирними засобами.

руйнації принципу державного суверенітету. Тому, слід зважати на філософську категорію «міра», що вимагає для даної якості певної кількісної характеристики [ ]¹. Але й цим застереження не вичерпується проблема. Вважаємо, що для існування суверенітету держави має значення не просто збереження за нею певної кількості суверенних прав, відсоток яких від загальної маси перевищує певний критичний поріг. Для того, щоб держава залишалася суверенною принципово важливо збереження за нею права реалізації певних основоположних суверенних прав, незалежно від того яку частку від загальної маси прав вони становлять. До таких прав слід віднести передусім права, які забезпечують економічну самостійність держави (право на збирання податків і зборів, права на енергетичні ресурси, право на розробку і управління природних ресурсів), а також суверенно право на визначення своєї компетенції, здійснення примусу і проведення самостійної зовнішньої політики. Як засвідчує досвід СРСР, де союзні республіки проголошувалися державами, за якими визнавалися суверенні права, але які були позбавлені можливості реалізовувати саме цей блок прав, не можливо забезпечити суверенітет таких політико-територіальних утворень, в наслідок чого вони не перетворюються на повноцінну державу. На об'єктивність цього висновку вказує і ситуація із забезпеченням суверенітету державами, що увійшли до складу Європейського Союзу. Попри передачу (делегування) права реалізації наднаціональним інститутам значної кількості суверенних прав держави-члени залишаються суверенними, оскільки зберігають за собою реалізацію вище перелічених суверенних прав. В свою чергу, ЄС попри концентрацію в своїх руках значних повноважень не може реалізувати верховенство влади в межах своєї території, оскільки істотно обмежений в питанні формування власного бюджету і не може забезпечити реалізацію прийнятих ним рішень інакше як через звернення до органів влади держав-членів.

---

¹ [ ] Козлов, А. К союзу суверенных государств / А. Козлов, М. Шафир // Общественные науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 85.

Слід зазначити, що особливого значення в зв'язку з викладеним набуває суверенне право держави на визначення своєї компетенції, оскільки в епоху глобалізації і регіональної інтеграції активно розвивається процес делегування владних повноважень від національного уряду до наднаціональних структур і міжнародних організацій. Слід зазначити, що наднаціональні союзи в силу своєї природи прагнуть закріпити за собою виключну компетенцію з широкого кола питань в усіх сферах суспільного життя [ ]¹, а також можливість самостійно без участі національних урядів розширювати свою компетенцію. З цього приводу слід підкреслити, що для збереження суверенітету виключного значення набуває право національних урядів самостійно визначати свою компетенцію. Відповідно, виходячи з договірної характеру таких утворень, будь-які зміни компетенції не можуть вирішуватися наднаціональними структурами в односторонньому порядку, оскільки це є прерогативою держав-членів, суверенітет яких первинний. Перелік виключних повноважень, переданих наднаціональному союзу, не повинен носити відкритий характер і не повинно бути норм-лазівок, які б в той чи інший спосіб дозволяли йому самостійно розширювати їх перелік. У виключну компетенцію міждержавного союзу мають передаватися лише ті повноваження, реалізація яких дійсно на наднаціональному рівні може виявитися більш ефективною, аніж на національному рівні.

По-п'яте, суверенні права держави є невід'ємними, оскільки ніким державі не даровані, а тому не можуть бути ані відібрані в неї, ані обмежені в обсязі. Вони визнаються невід'ємними, оскільки є складовими державного суверенітету, конкретизуючи його зміст. Суверенні права іманентно властиві державі – вони ніким їй не даровані, а тому не можуть бути ані відібрані в неї, ані обмежені в їх обсязі. Так було і так буде принаймні доти, доки не буде створена всесвітня держава, яка б зосередила в своїх руках всесвітню повноту

---

¹ О. М. Мещерякова відмічає, що на відміну від міжнародного права, в праві ЄС розвиток пішов таким чином, що інститути Союзу, створені державами-членами на основі договору, всіляко оспорожують у держав їх суверенні компетенції. Володіючи певною компетенцією (в усіх сферах), і реалізуючи її, інститути ЄС «попутно» намагаються досягнути і власної мети – набути дедалі більшої самостійності. [ ] Мещерякова, О. М. Наднаціональність в праві Європейського Союзу і проблема суверенітету : автореф. дис... д-ра. юрид. наук 12.00.10. / О. М. Мещерякова. – М. : РУДН, 2010. – С. 20, 21.

влади і силу примусу. Доки головними суб'єктами в міжнародному праві залишаються суверенні держави, їх сила була і залишиться *ultima ratio*. Може мати тимчасове обмеження права реалізації державою своїх суверенних прав, але підкреслимо, аж ніяк не самого суверенного права як такого, за рішенням міжнародної спільноти в особі Ради Безпеки ООН відповідно до положень її Статуту (статті 39–51) з метою забезпечення міжнародного миру і безпеки. Суверенна влада покликана піклуватися про інтереси свого народу, який виступає її джерелом, і створеної ним держави. Відповідно, за загальним правилом державна влада не має право укладати угоди або йти на інші кроки, які шкодять державі. Виключення з цього правила складають випадки *force majeure* (наприклад, внаслідок окупації країни), але й в цьому випадку державна влада як суверенна зобов'язана негайно припинити нав'язану їй угоду або рішення, як тільки це йому дозволить співвідношення сил або міжнародна ситуація [ ]¹. З іншого боку слід підкреслити, що вища державна влада не має права відмовитися від своєї незалежності на користь інших держав чи міждержавних союзів, не має права поставити будь-яку іншу владу вище за себе. Це означало б відняти у себе верховенство і передати його комусь іншому, на що вона не має права, оскільки б це було порушенням прав народу як джерела державної влади, який створив її саме для забезпечення своєї незалежності, а не для того, щоб створена ним влада підкорила народ чужій волі і владі.

З урахуванням виокремлених ознак пропонується наступний підхід до визначення досліджуваного явища: суверенні права – це необхідні для існування і розвитку держави правові можливості, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожної країни, якими вона наділяє себе своєю волею.

---

¹ [ ] Тихомиров, Л. А., *Монархическая государственность* [Текст] / Л. А. Тихомиров. – М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир». – 1998. – 672 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.apocalypse.orthodoxy.ru/monarchy/455.htm>

1.3. Національна безпека та її роль у забезпеченні державного суверенітету

Суверенітет як невід’ємна і сутнісна характеристика держави є одним із головних об’єктів забезпечення національної безпеки. Відтак в умовах глобалізації, зростання взаємозалежності держав особливої актуальності набуває проблема визначення співвідношення вказаних категорій. В плані виникнення термін «безпека» значно давніший, аніж такі поняття як «суспільна», «державна» чи «національна безпека». До фундаментальної розробки поняття «безпека» представники науки поліцейського права, вдалися в XVIII—першій половині XIX ст.ст. Під «безпекою» вони розуміли охорону підданих, які «утворюють ніби життя і душу держави» [ ]¹. Щоправда, перші кроки по розробці проблематики безпеки були здійсненні набагато раніше: Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Августин Блаженний та інші мислителі в своїх філософських працях пов’язували розгляд безпеки із аналізом сутності держави, її функціональним призначенням і передусім із реалізацією функції оборони, зміст якої передбачав захист країни від зовнішніх загроз і одночасно здійснення захоплення чужих територій і ресурсів. В епоху Нового часу важливий вплив на розробку питань забезпечення безпеки мали праці Т. Гоббса, І. Канта, Г. Гегеля, Г. Гроція, В. Гумбольдта та інших мислителів, з ім’ям яких пов’язане глибоке філософське осмислення проблем війни і миру, пошуку механізмів попередження війни на європейському континенті. Загальним недоліком таких розробок було те, що в процесі аналізу проблеми забезпечення безпеки питання державного суверенітету розглядаються поверхово і переважно у зв’язку з аналізом конкретних вузьких аспектів забезпечення безпеки та діяльності відповідних державних інституцій. Сказане засвідчує актуальність і значущість комплексного аналізу проблеми реалізації державного суверенітету в контексті забезпечення національної безпеки.

¹ [ ] Платонов, И. Вступительные понятия в учение о благоустройстве и благочинии государственном / И. Платонов. – Харьков, 1856. – С.9.

Однією з закономірностей суспільного розвитку слід визнати трансформацію національних політико-правових, економічних і соціальних систем, яка змушує переосмислити роль держави у суспільному житті. В демократичних суспільствах чітко простежується тенденція до зменшення ролі держави в житті суспільства. Водночас зростає роль і активність громадянського суспільства, яке намагається обмежити гіпертрофовані функції держави, що виникли на попередніх етапах розвитку, та встановити дієвий контроль за їх належним здійсненням. Однією з не багатьох сфер, яку не зачіпають вказані процеси, є національна безпека, забезпечення якої залишається прерогативою держави. Зазначимо, що ця ситуація є об'єктивно обумовленою, адже саме держава покликана забезпечувати безпечне існування соціуму і здатна це зробити. Зазначимо, що саме безпека соціуму є основним пунктом «угоди», яка укладається між суспільством і найманим ним державним апаратом [ ]¹.

Аналіз літератури, що присвячений проблемам безпеки, дозволяє дійти висновку, що в давні часи і особливо в епоху Нового часу науковці розрізняли внутрішню безпеку (громадську безпеку), яка пов'язана з небезпекою, що загрожує суспільству і державі з середини, і зовнішню (військову) безпеку, яка спрямована на захист держави від нападу зовнішніх ворогів. Тривалий час головна увага приділялася саме питанням забезпечення зовнішньої безпеки, оскільки існувала нагальна необхідність попередження дій іноземних держав, які несуть в собі загрозу або безпосереднє застосування військової сили, що загрожує вільному розвитку суспільства і самому існуванню держави, її громадянам. Отже, під безпекою держави тривалий час розумілися переважно проблеми війни і миру.

Саме з позиції забезпечення зовнішньої безпеки слід розглядати численні інтеграційні за своїм змістом проекти досягнення миру в Європі, що розроблялися П. Дюбуа, папою Римським Пієм II, королем Богемії

---

¹ [ ] Новицький, Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : монограф. / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – С. 5.

І. Подебратом, Е. Крюсе, герцогом де Сюллі. Переосмислення підходів в питанні забезпечення безпеки відбувається після Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.), що торкнувся майже усіх європейських держав. Вестфальський мирний договір поклав початок формуванню нового порядку в Європі, що був заснований на концепції суверенітету. При цьому Вестфальська система не заборонила, а дозволила війни, ведення яких було визнано законним правом суверенних держав.

Новий поштовх до розвитку ідеї щодо забезпечення безпеки держави дала епоха Просвітництва. У. Пенн, Ш. де Сен-П'єр, І. Кант, Ф. Вольтер, Сен-Сімон, Огюстен Т'єррі, І. Бентам та інші автори, спираючись на дослідження своїх попередників, продовжили розробку шляхів і засобів забезпечення миру в Європі. Їх проекти базувалися на визнанні необхідності створення інтеграційного європейського об'єднання, побудованого на федеративних чи конфедеративних засадах. Відповідно, до такого об'єднання мали увійти суверенні держави, яким необхідно було добровільно відмовитися від реалізації ключових суверенних прав і передати їх здійснення наддержавним органам. В умовах, коли процес становлення національної державності в переважній більшості європейських країн не завершився, національні уряди не могла піти на такі радикальні кроки.

З моменту становлення національної централізованої держави, визначальною рисою якої є суверенітет, проблема забезпечення національної безпеки стає головною її турботою. Саме в цей період в рамках розробленого Т. Гоббсом вчення про суверенітет [ ]¹ було детально проаналізовано проблеми безпеки та виживання держави, суспільства і окремого індивіда крізь призму їх взаємодії [ ]². На його думку, страх перед загрозами власній безпеці змушує людину жити у суспільстві і шукати в ньому засоби колективного захисту від

¹ Як відомо, Т. Гоббс запозичив поняття «суверенітет» у Ж. Бодена, який заклав його юридичну основу, і спробував дати його філософське обґрунтування. Гоббс зазначав, що для припинення війни всіх проти всіх і забезпечення внутрішнього та зовнішнього миру громадяни мають підкоритися могутньому суверену, який зі свого боку обіцяє припинити релігійну та громадянську війну. [ ] Гоббс, Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 178–188.

² [ ] Гончаренко, О. Громадянський контроль і система національної безпеки / О. Гончаренко, Р. Джангужин, Е. Лисицин // Нац. безпека України. – 2003. – № 1. – С. 39–46.

цих загроз, тобто безпечних умов розвитку і життєдіяльності [ ]¹. Державна влада покликана служити людям, її головна мета – це перш за все безпека громадян, заради досягнення якої держава має здійснювати такі функції, як: «управління провінціями, колоніями або містами»; «організація торгівлі»; дорадча функція; «наставляння народу»; «здійснення правосуддя» [ ]².

Значний внесок у розробку категорії безпеки наприкінці XVIII ст. зробив В. Гумбольдт, який також вважав, що головне призначення держави полягає в забезпеченні безпеки підданих. Якщо держава не робить цього, а перекладає цей обов'язок на них самих, то така держава імпотентна [ ]³. Разом з тим він справедливо зазначав, що держава зобов'язана охороняти не лише безпеку підданих, але й свою власну безпеку [ ]⁴. В. Гумбольдт одним з перших зазначив, що обсяг поняття «безпека» обширний і різноманітний, має об'єктивну і суб'єктивну сторони [ ]⁵.

Починаючи з XVIII ст. у діяльності поліцейської держави вже виділяли два напрями, по-перше, забезпечення безпеки (поліцію безпеки) і, по-друге, досягнення добробуту (поліцію добробуту) [ ]⁶. Отже, на межі XVIII–XIX ст.ст. відбувається усвідомлення того факту, що загроза державі може походити як зовні, так і з середини. Відповідно захист держави може забезпечуватися не лише силовими структурами в рамках функції забезпечення обороноздатності країни, але й за допомогою виваженої соціально-економічної політики, що передбачило появу в майбутньому такої складової національної безпеки як економічна безпека.

Перехід від поняття «безпека» до «державна безпека» був здійснений на початку XIX ст. у Франції, звідки воно поширилося на решту країн Європи.

¹ [ ] Гоббс, Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М., 1991. – Т. 2. – С. 6–7, 178–188.

² [ ] Гоббс, Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М., 1991. – Т. 2. – С. 6–7, 180, 182, 188. Див. також: Чичерин, Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира / Б. Н. Чичерин. – СПб. : _____, 1999. – С. 175.

³ [ ] Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности. – СПб. : Тип. Евг. Тиле преemn., 1908. – 164 с. – С. 257.

⁴ В. Гумбольдт писав: «Ті, безпека яких має бути забезпечена, суть, з одного боку, усі громадяни на основі повної рівності, з іншого — сама держава-государство». [ ] Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности. – СПб. : Тип. Евг. Тиле преemn., 1908. – С. 92.

⁵ [ ] Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности. – СПб. : Тип. Евг. Тиле преemn., 1908. – С. 88.

⁶ [ ] Яковюк, І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Іван Васильович Яковюк. – Х., 2000. – С. 13–14.

Дане поняття на початку ХХ ст. трактувався як охорона (захист) державного ладу, територіальної цілісності, оборонної могутності, державної і службової секретної інформації від внутрішніх і зовнішніх загроз, тобто охорону цінностей, без яких державі загрожує втрата суверенітету, а отже загибель [ ]¹.

Наступним історичним етапом у розвитку ідеї безпеки стало усвідомлення того, що самозбереження суверенних держав і розвиток відносин між ними вимагає міждержавної співпраці як додаткового інструменту забезпечення внутрішнього благополуччя і зовнішньої безпеки. Дана співпраця потребувала більш усталених і надійних міждержавних зв'язків, які двосторонні договори не завжди забезпечували. В результаті усвідомлення такої потреби в другій половині ХІХ ст. намітилася тенденція до розвитку інституційної співпраці на базі багатосторонніх угод, що обумовило виникнення і розвиток адміністративних союзів [ ]². Вони мали договірний характер і постійні органи, які здійснювали як правило, інформаційну й посередницьку функції. Оскільки їх діяльність не торкалася сфери політики і оборони, а отже не становили ніякої загрози забезпеченню державного суверенітету, то їх розвиток не зустрів перешкод [ ]³.

Створення адміністративних союзів виявило раніше не досліджені проблеми забезпечення безпеки держави. По-перше, членами таких союзів могли бути лише так звані цивілізовані держави, що фактично означало поділ усіх держав на цивілізовані, що поважають одна одну і поводяться між собою згідно права цивілізованих народів, і решта держав, стосовно яких цього права не дотримуватися, що породжувало загрозу їхньої безпеки. По-друге,

¹ В Російській імперії поняття «державна безпека» одним з перших став вживати М. М. Сперанський. У найбільш систематизованому вигляді воно викладене в Указі імператора Миколи ІІ від 12 грудня 1904 р. «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка». Див.: [ ] О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 24. 1904. Отд. 1. №25495. СПб., 1907.

² [ ] Всеобщие административные союзы государств. Т. 1 / П. Казанський. – Одеса : Тип. Штаба окр., 1897. – С. 65–491; [ ] Ростова, А. А. Международные административные союзы: создание и опыт деятельности : вторая половина ХІХ – начало ХХ вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Анастасия Александровна Ростова. – Ставрополь, 2008. – 250 с.

³ Л. Мендер відмічав, що «у зв'язку з динамікою сучасної світової взаємозалежності і невідкладною потребою в ефективній спільній діяльності міжнаціональні адміністративні організації являють собою цінний прецедент для правового врегулювання взаємовідносин незалежних суверенних держав». [ ] Mander, L. A. Foundations of Modern World Society / L. A. Mander. – Stanford, 1947. – P. 316.

відбулося усвідомлення того, що рівень безпеки держави обумовлюється не лише станом збройних сил, але й її економічним потенціалом. Членство держави в адміністративних союзах економічного, науково-технічного спрямування здатне підвищувати її конкурентоздатність порівняно з країнами, які до них не входять, що позначається на здатності держави захищати свої національні інтереси. По-третє, участь в адміністративних союзах передбачає готовність держави до компромісів і поступок, що напряду зачіпає проблему забезпечення суверенітету [ ]¹.

Завдання по забезпеченню безпеки держава залежно від внутрішньої і зовнішньополітичної ситуації в різні часи вирішувала по різному. Зазначимо, що вирішення цього завдання не завжди по силам навіть самим могутнім державам. Відтак, окрім комплексу заходів, спрямованих на забезпечення власної безпеки, держави вдаються до створення військово-політичних союзів як додаткового способу захисту державного суверенітету. Початок ХХ ст. ознаменувався створенням двох подібних блоків: Антанти і Троїстого союзу, протистояння яких призвело до I світової війни, наслідки якої навіть для держав-переможниць мали вкрай негативні наслідки. Як зазначав К. А. Чхеїдзе, головним результатом цієї війни стало самознищення Європи як світового гегемона [ ]². Це загострило проблему забезпечення безпеки держави.

Розпочатий в ХІХ ст. рух у напрямку інституціоналізації міждержавної співпраці досяг кульмінації зі створенням Ліги Націй в 1919 р., організаційно-правова конструкція якої нагадувала концепцію «федерації вільних держав» І. Канта [ ]³. Аналіз її Статуту [ ]⁴ дає підстави вважати, що створення Ліги мало забезпечити не лише безпеку держав-учасниць, але й сприяти підтриманню

¹ [ ] Мартене, Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов / Ф. Ф. Мартенс. - СПб., 1898. – Т. II. – С. 367; [ ] Мартене, Ф. Ф. Россия и литературное общество западноевропейских народов / Ф. Ф. Мартенс // Вестник Европы. – Т. II. – март 1881. – С. 236.

² [ ] Чхеїдзе, К. А. Лига Наций и государства-материки / К. А. Чхеїдзе // Евразийская хроника. – Париж, 1927. – Вып. VIII. – С. 33–34.

³ [ ] Кант, И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. К вечному миру / И. Кант ; вст. ст. и прим. С. Ф. Ударцева. – Алматы : ВШП «Еділет», 1999. – С. 86, 90. Див. також: [ ] Delbrück Jast. Das Volkerrecht soll auf einen Federalism freier Staaten gegründet sein – Kant und die Entwicklung Internationaler Organisation // Republic und Weltburgerrecht (Klaus Dicke & Klaus-Michael Kodalle (Hrsg.) eds., 1998. – P. 9–11, 28.

⁴ [ ] Статут Ліги Націй // Версальський мирний договір / повний пер. с фр. под ред. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. – М. : Изд-ние Литиздата НКВД, 1925. – С. 7–15.

світового порядку. Участь Ліги у реалізації функції забезпечення обороноздатності держав породило питання про наслідки членства в ній для забезпечення суверенітету. Попри те, що Ліга не була державою, вона реалізовувала ряд прав, які здійснюють лише суверенні держави [ ]¹.

Головним напрямком діяльності Ліги була функція по підтриманню міжнародного миру і безпеки, реалізація якої зачіпала питання забезпечення державного суверенітету і безпеки як держав-членів, так і решти країн світу [ ]². Передбачалося, що Ліга буде попереджувати війни шляхом: закріпленням обов'язку визнавати і забезпечувати територіальну цілісність і політичну незалежність держав-членів (ст. 10); обмеження національних озброєнь (ст. 8); мирного розв'язання міждержавних конфліктів (ст. ст. 12, 13, 15); примусового виконання (шляхом спільних дій) міжнародних зобов'язань, прийнятих державами-членами (ст. 10, 16). Реалізація Лігою вказаної функції мала сприяти забезпеченню безпеки принаймні її членів, а отже гарантувати їх суверенітет. Однак, насправді держави-члени не сприймали серйозно гарантії безпеки, що були прописані в Статуті, покладаючись у забезпеченні безпеки виключно на свої можливості. Фактично, Ліга виявилася не спроможною до реалізації функції забезпечення безпеки свої учасників [ ]³, оскільки не змогла розробити механізм колективної безпеки в Європі, який би міг об'єднав зусилля європейців для спільного усунення загрози миру і припинення будь-якої агресії. На відсутність в реального механізму, який би міг забезпечити безпеку держав-членів, вказує той факт, що звернення до Ради Китаю (1932 р.) і Абіссинії (1935

¹ Ліга мала право мати свої посольства, здійснювати суверенні права над територіями, які не знаходилися під суверенною владою держави або здійснювати протекторат над слабкими державами, втручатися в суперечки двох держав-членів і у виключних ситуаціях (для захисту меншин) навіть у внутрішні справи держав-членів, крім того вона могла оголошувати війну. [ ] Оппенгейм, Л. Международное право. Т. 1: Полут. 1: пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом / под ред. и с предисл. С. Б. Крылова. – М.: Иностран. лит., 1948. – С. 350–352.

² Зі статтей 11, 17 Статуту впливало, що будь-яка війна або загроза війни, незалежно від того, чи зачіпає вона прямо або ні когось із держав-членів, цікавить Лігу в цілому, а тому вона зобов'язана вдатися до заходів, здатних реально забезпечити мир Націй. [ ] Статут Лиги Наций // Версальский мирный договор / полный пер. с фр. под ред. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. – М.: Изд-ние Литиздата НКВД, 1925. – С. 10, 13.

³ [ ] Чхеидзе, К. А. Лига Наций и государства-материки / К. А. Чхеидзе // Евразийская хроника. – Париж, 1927. Вып. VIII. – С. 32. [ ] Л. Оппенгейм, Л. Международное право. Т. 1: Полут. 1: пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом / под ред. и с предисл. С. Б. Крылова. – М.: Иностран. лит., 1948. – С. 363–364.

р.) не призвело до виконання членами Ліги своїх зобов'язань згідно ст. 10 Статуту [ ]¹.

Ліга Націй припинила своє існування у 1946 р. після створення ООН, головною метою якої також було підтримання міжнародного миру і безпеки, під якою світова спільнота розуміла таку якість міжнародних відносин, яка обумовлена певним рівнем міждержавних правовідносин [ ]². Для досягнення цієї мети ООН наділили правом приймати колективні заходи для попередження і усунення загрози миру і припинення актів агресії або інших порушень миру (ст. 1 Статуту) [ ]³. Важливим інструментом підтримання миру і міжнародної безпеки виступають миротворчі операції ООН [ ]⁴, які не передбачені Статутом, а тому їх проведення потребує ухвалення спеціальної резолюції Генеральною Асамблеєю [ ]⁵. При цьому доцільність їх проведення потребує в кожному конкретному випадку належної аргументації. Аналізуючи досвід миротворчих операцій, О. О. Хохлишева доходить висновку, з яким погоджується більшість дослідників [ ]⁶, згідно з яким розвиток основних тенденцій і концептуального обґрунтування розуміння світового порядку в ХХ ст. не призвело до вироблення універсальної парадигми, здатної стимулювати миротворчу

¹ [ ] Оппенгейм, Л. Международное право. Т. 1: Полут. 1: пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом / под ред. и с предисл. С. Б. Крылова. – М.: Иностран. лит., 1948. – С. 363–364.

² [ ] Ситник Г. Безпека як категорія і функція державного управління // Вісник НАДУ. 2004. – № 1. – С. 352.

³ ООН може здійснювати миротворчі операції у наступних формах: розслідування інцидентів і проведення переговорів з конфліктуючими сторонами з метою їх примирення; перевірка дотримання домовленостей про припинення вогню; сприяння підтриманню законності і правопорядку; надання гуманітарної допомоги; нагляд за ситуацією. [ ] Статут ООН // _____

⁴ Починаючи з 1948 р., ООН здійснила 64 миротворчі операції, на які було витрачено 69 млрд. долл. США. Див.: [ ] Операции ООН по поддержанию мира. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org/russian/peace/pko/>; [ ] Цифры и факты о текущих операциях ООН по поддержанию мира [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org/russian/peace/pko/facts.htm>

⁵ Див.: [ ] Битяк, Ю. П. Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. _____

⁶ [ ] Битяк, Ю. П. Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. _____; [ ] Морозов, Г. И. ООН на рубеже XXI века (кризис миротворчества ООН) : Доклады Института Европы № 55. – М., 1999. – 96 с.; [ ] Романов, В. А. Организация Объединенных Наций перед вызовами глобализирующегося мира: международно-правовые аспекты / В. А. Романов // ООН и международный правопорядок в глобализирующемся мире : матер. междунар. науч.-практ. конф., Москва, 24 октября 2000 г. / Отв. ред. : А. Я. Капустин. – М. : Изд-во РУДН, 2001. – С. 16–40; [ ] Черниченко, С. В. Превентивные меры по Уставу ООН и операции по поддержанию мира / С. В. Черниченко // ООН и международный правопорядок в глобализирующемся мире : матер. междунар. науч.-практ. конф., Москва, 24 октября 2000 г. / отв. ред. : А. Я. Капустин. – М. : Изд-во РУДН, 2001. – С. 80–86; [ ] Кривчикова, Э. С. Вооруженные силы ООН. Практика применения / Э. С. Кривчикова. – М. : Междунар. отношения, 1965. – С. 15–72.

діяльність на глобальному рівні. Причина цієї ситуації криється у варіативно-ціннісному тлумаченні самої проблеми війни і миру, а також у зловживанні великими державами та військово-політичними блоками використання миротворчих ідей для обґрунтування своїх національних інтересів [ ]¹. Отже, хоча механізми і технологічний інструментарій миротворчості є достатньо розробленими реальна практика миротворчих операцій виявилася досить суперечливою як з точки зору правомірності його застосування, так і масштабів операцій і їх наслідків [ ]². Дана ситуація пояснюється відсутністю чіткої нормативно-правової бази миротворчості, використанні практики подвійних стандартів та в нездатності ООН ефективно застосовувати існуючі механізми для врегулювання конфліктів, а відтак здійснювати функції, пов'язані з підтриманням міжнародного миру і забезпечення колективної безпеки [ ]³.

Хоча порівняно з Лігою Націй ООН досягла прогресу в забезпеченні безпеки держав-членів, однак ефективність її діяльності викликає серйозні нарікання. Статистика [ ]⁴ дає підстави стверджувати, що міжнародні (ООН) і регіональні (ОБСЄ, ЄС) міждержавні об'єднання все ще далекі від того, аби реально забезпечити повагу до суверенітету і територіальної цілісності держав-членів, ефективно сприяти забезпеченню їх національної безпеки і підтримання миру в світі, внаслідок чого головний тягар по забезпеченню суверенітету як і раніше продовжують нести національні уряди.

Ряд зарубіжних авторів вважає, що особливістю «епохи міжнародних організацій» є їх здатність прямо або опосередковано впливати на суверенітет

¹ Так, колишній генеральний секретар НАТО Х. Солано заявляв: «Ми рухаємося до системи міжнародних відносин, в якій повсякденні права людини і права меншин більш важливі, аніж суверенітет». Див.: [ ] Милосердов, В. Россия в новом году и в XXI веке / В. Милосердов // Российская Федерация сегодня. – 2005. – №1. – С. 42.

² [ ] Хохлышева, О. О. Динамика миротворческих процессов XX века : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.15 / О. О. Хохлышева. – Н. Новгород, 2003. – С. 9–12.

³ [ ] Хохлышева, О. О. Механизм международно-правового регулирования операций ООН по поддержанию мира : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Ольга Олеговна Хохлышева. – М., 2000. – С. 5–6.

⁴ Так, після створення ООН в світі було зафіксовано більш ніж 400 різних зіткнень так званого «місцевого» значення і більш ніж 50 «значних» локальних війн. Лише в Африці з 1960 по 1990 рр. відбулося 18 локальних війн і військових конфліктів, зареєстровано 11 випадків геноциду і масового політичного терору. Більш ніж 30 військових конфліктів щорічно. З 1945 р. локальні війни і військові конфлікти забрали понад 30 млн. життів, а фінансові втрати склали понад 10 трлн. Доларів. Див.: [ ] Локальные войны XX века: роль СССР // Отеч. история. – М. : Наука, 1992. – № 4. – С. 3–36. <http://www.guns2.narod.ru/localwar.html>

держави. На думку Й. Дельбрюка, членство в міжнародній організації означає значне обмеження суверенітету держав-членів саме з юридичної точки зору [ ]¹.

Догма суверенітету впродовж ХХ ст. неодноразово піддавалася критиці з боку таких відомих юристів-міжнародників, як Г. Кельзен [ ]², Дж. Брайерлі [ ]³, К. Райт [ ]⁴, У. Фрідмен [ ]⁵, А. Фердросс [ ]⁶ та багатьох інших [ ]⁷. Слід погодитися з тезою Л. Вартазарова, який вважає, що на протязі ХХ ст. в міжнародному праві фактично відбувся перехід від визнання непорушності принципу суверенітету до практичного визнання пріоритетності безпеки народу, окремої особистості. Це створює не лише теоретичну, але й практичну проблему, оскільки нові підходи суперечать принципу поваги і непорушності суверенітету. Практичним наслідком зміни пріоритетів в міжнародному праві стали більш часті випадки втручання у внутрішні справи держав, які здійснюються без санкції Ради Безпеки ООН або на її підставі, але з фактичним виходом за межі, визначені її резолюцією [ ]⁸. Слід погодитися, що критичною межею, за межами якої руйнується суверенітет, є втрата державою можливості самостійно в односторонньому порядку визначати власний правовий статус [ ]⁹. Лише сильна суверенна держава здатна гарантувати громадянам гідне і безпечне життя [ ]¹⁰, а тому захист суверенітету є головним завданням не лише для держави, але й для суспільства і кожного громадянина.

¹ [ ] Delbruck, Jast. Structural Changes in the International System and Its Legal Order: International Law in the Era of Globalization // Swiss Review of International & European Law. – № 1. – 2001. – P. 8.

² [ ] Kelsen H. Principles of International Law. – N.Y., 1952. – P. 440–442; Kelsen, H. Collective Security under International Law. Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 1957. Reprinted 2001 by The Lawbook Exchange, Ltd. – P. 45. (275 p.)

³ [ ] Brierly J. L. The Basis of Obligation in International Law. – Oxford, 1958. – P. 16, 48, 254, 349.

⁴ [ ] Wright Q. The Study of International Relations. – N. Y. : Appleton, Century & Crofts, 1955. – P. 145; Wright Q. Problems of Stability and Progress in International Relations. Politics and International Stability. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1954. P. III. Ch. 8. P. 128–141.

⁵ [ ] Friedman W. The Changing Structure of International Law. – L., 1964. – P. 31–34.

⁶ [ ] Фердросс, А. Конституция международно-правового общения / А Фердросс. – Вена; Берлин, 1926. – 228 с.

⁷ Більш детально див.: [ ] Конышев, В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории В. Н. Конышев. – СПб. : Наука, 2004. – С. 11–26.

⁸ [ ] Вартазарова Л. Национальная безопасность и национальный суверенитет. 2003 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://old.iamik.ru/8469.html>. Див. також: Битяк, Ю. П. Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. _____

⁹ Див.: [ ] Горюнов, В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии : автореф. дис.. 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург., 2007. – С. 18.

¹⁰ [ ] Пастухова, Н. Б. О многообразии подходов к трактовке и пониманию суверенитета Н. Б. Пастухова // Гос. и право. – 2007. – № 12. – С. 80–84.

Якісно нова сторінка в забезпеченні безпеки держави, а відтак і державного суверенітету розпочалася на початку 50-х рр. ХХ ст. з теоретичних розробок політики національної безпеки США. Цей досвід у подальшому був сприйнятий рештою країн світу. Саме з цього часу бачення проблем національної безпеки набуває доктринального характеру. Це означає, що діяльність держави в сфері національної безпеки здійснюється не хаотично, а відповідно до стратегії, як спеціально розробленого офіційного документу, в основу якого покладено доктрину національної безпеки – тобто сукупність взаємопов'язаних ідей в сфері управління тенденціями, реальними і прогнозованими, для захисту постійних інтересів суспільства і держави.

Здобуття Україною незалежності надало актуальності проблемі формування і реалізації власної політики національної безпеки, методологічні засади якої розробляють О. Ф. Белов, В. Т. Білоус, І. Бінько, В. Ю. Богданович, О. С. Бодрук, О. М. Гончаренко, В. П. Горбулін, О. Г. Данілян, О. П. Дзьобань, А. Б. Качинський, В. Косенцов, Н. Р. Нижник, Г. В. Новицький, М. І. Панов, В. Г. Пилипчук, А. І. Семенченко, Г. П. Ситник, З. Д. Чуйко [ ]¹. Завдяки цим розробкам на законодавчому рівні досить швидко були прийняті важливі нормативно-правові акти, що визначають нормативні основи забезпечення

---

¹ [ ] Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.; [ ] Горбулін, В. П. Системно-концептуальні засади національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП «НВЦ» «Євроатланти-кінформ», 2007. – 592 с.; [ ] Бодрук, О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2003. – 300 с.; [ ] Данілян, О. Г. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації : навч. посіб. / О. Г. Данілян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Х. : Фоліо, 2002. – 285 с.; [ ] Дзьобань, О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Константа, 2006. – 440 с.; [ ] Дзьобань, О. П. Національна безпека України : концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2007. – 284 с.; [ ] Новицький, Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.; [ ] Нижник, Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навч. посіб. / за ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2000. – 304 с.; [ ] Семенченко, А. І. Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки України / А. І. Семенченко. – К. : Вид-во НАДУ, 2008. – 429 с.; [ ] Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку : монографія. – К. : НІСД, 1999 – 384 с.; [ ] Богданович, В. Ю. Теоретические основы анализа проблем национальной безопасности государства в военной сфере : монография. – К. : Основа, 2006. – 296с.; [ ] Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку : монографія. – К. : НІСД, 1999 – 384 с.; [ ] Національна безпека України, 1994-1996 рр. : наук. доп. НІСД / редкол.: О. Ф. Белов (голова) та ін. – К. : НІСД, 1997. – 197 с.; [ ] Косенцов, В. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів : монографія / В. Косенцов, І. Бінько. – К. : НІСД, 1996. – 53 с.; [ ] Чуйко, З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Зоряна Дмитрівна Чуйко. — Х., 2007. — 209 с.; [ ] Пилипчук, В. Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека» / В. Г. Пилипчук // Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – С. 17–21.

суверенітету. Їх система відтворює структуру самої національної безпеки і її поділу на підвиди. Дослідження теоретико-методологічних проблем формування нормативно-правової бази з питань забезпечення національної безпеки дозволяє виявити наступні недоліки: відсутність загально визнаного науково обґрунтованого понятійно-категоріального апарату; недосконалість теоретико-методологічних засад розроблення правових актів; невизначеність ієрархії нормативно-правових актів у сфері національної безпеки, пріоритетності під час їх розроблення; дискусійний характер їх змісту та структури [ ]¹. Вважаємо, що ієрархічна структура нормативно-правових актів з питань національної безпеки України за ступенем впливу відповідного акту на формування і реалізацію політики національної безпеки і її складових може бути представлена в наступному вигляді:

а) Конституція та Декларація про державний суверенітет України (розділ IX) [ ]², яка є одним з джерел конституційного права, що закріпила принцип, згідно з яким Україна є постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках (позаблоковий статус) [ ]³;

б) міжнародні та регіональні правові акти з питань безпеки [ ]⁴, учасницею яких є Україна;

в) закони України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [ ]⁵ та «Про основи національної безпеки України» [ ]⁶, відповідно до положень ст. 2 якого розробляються і затверджуються обов'язкові до виконання Стратегія національної безпеки, Воєнна доктрина України, а також доктрини, концепції,

¹ Див.: [ ] Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К.: НІСД, 2010. – С. 202–214.

² [ ] Декларація про державний суверенітет України // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

³ [ ] Яковюк, І.В. Конституційно-правовий розвиток України в контексті інтеграційних процесів у Європі // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія. – К.: НІСД, 2010. – С. 94–110.

⁴ Див.: [ ] Устав ООН [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>; [ ] Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_055; [ ] Парижская хартия для новой Европы: Итоговый документ Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Париже 21 ноября 1990 года [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_058; [ ] Стамбульський документ 1999 года. – Стамбул: ОБСЕ, 2000. – 287 с..

⁵ [ ] Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 40. – Ст. 527.

⁶ [ ] Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>

стратегії і програми, якими визначаються цільові настанови та керівні принципи воєнного будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам;

г) Стратегія національної безпеки України (в ряді країни – доктрина або стратегія), тобто сукупність правових норм, що визначає систему офіційних поглядів на місце й роль держави у сучасному світі, її життєво важливі національні цінності, сили, засоби та методи протидії загрозам [ ]¹;

г) доктрини, стратегії, концепції окремих напрямків забезпечення національної безпеки (наприклад, Воєнна [ ]², Морська доктрина [ ]³, Концепції технічного захисту інформації [ ]⁴, Доктрина інформаційної безпеки [ ]⁵ тощо) [ ]⁶;

д) закони України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [ ]⁷, «Про виключну (морську) економічну зону» [ ]⁸, «Про організацію оборонного планування» [ ]⁹ тощо, норми яких регламентують відносини з реалізації відповідної складової національної безпеки;

¹ [ ] Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2010. – С. 197.

² [ ] Воєнна доктрина України : затверджена Указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648/2004 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=648%2F2004>. Див. також: [ ] Военная доктрина Российской Федерации : утверждена Указом Президента РФ № 146 от 5. 02.2010 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461.

³ [ ] Морська доктрина України на період до 2035 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1307-2009-%EF>. Див. також: [ ] Морская доктрина Российской Федерации на период до 2020 года : Утверждена Указом Президент Российской Федерации № Пр-1387 от 27 июля 2001 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/34.html>

⁴ [ ] Концепції технічного захисту інформації в Україні : затверджена Постановою кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1997 р. № 1126 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://it-shark.net/info/21-2010-08-22-11-41-13.html>

⁵ [ ] Про Доктрину інформаційної безпеки: указ Президента України від 8.07.2009 р. № 514/2009 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 52. – Ст. 1783. Див. також: [ ] Доктрина информационной безопасности Российской Федерации : Утверждена Указом Президент Российской Федерации № Пр-1895 от 9 сентября 2000 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/law/00ru-dib.html>

⁶ [ ] Вказані документи характеризуються тим, що їх структура, як правило, схожа із структурою нормативно-правового акту в формі положення або інструкції, їх зміст містить значну кількість різних дефініцій.

⁷ [ ] Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку Закон України від 08.02.1995 № 40/95-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, N 12, ст.81

⁸ [ ] Про виключну (морську) економічну зону України : Закон України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=162%2F95-%E2%F0>.

⁹ [ ] Про організацію оборонного планування: закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 97.

е) програми, що містять деталізацію діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в конкретній обстановці, наприклад: Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки, Стратегічний оборонний огляд тощо.

Аналіз стратегій (доктрин, концепцій) національної безпеки України та провідних країн світу дозволяє дійти висновку, що доктринальне бачення національної безпеки передбачає виокремлення низки структурних елементів:

по-перше, фундаментальні (усталені) національні інтереси, під якими прийнято розуміти ті, які безпосередньо зачіпають суверенітет і територіальну цілісність держави, забезпечують невтручання у внутрішні справи інших держав, а відтак є умовою існування держави як незалежного і самодостатнього суб'єкта міжнародного права;

по-друге, місія країни на даному історичному етапі (власне доктрина, що відображає національні інтереси в конкретному їх розумінні вищими органами державної влади). Даний елемент визначається для себе не будь-якою державою, а лише тією, яка позиціонує себе в ролі загальносвітового або регіонального лідера (на сучасному етапі це США, Росія, Франція, Велика Британія, Китай) [ ]¹. Реалізація такої місії має не лише раціональний характер — однією з цілей її реалізації є слава, яка полягає у визнанні іншими народами своєї переваги [ ]²;

по-третє, визначення потенційних загроз державі, перелік і ступінь небезпечності яких для кожної держави має індивідуальний характер [ ]³, що не

---

¹ У преамбулі Стратегії національної безпеки США (2002 р.) в якості місії вказувалося на прагнення: захищати мир шляхом боротьби з терористами і тиранами; зберігати мир, зміцнюючи гарні відносини між великими державами; розширювати мир шляхом підтримання створення вільних і відкритих спільнот на всіх континентах. Див.: [ ] The National Security Strategy of the United States of America. – Washington, DC: US Government Printing Office, 2002. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_sep2002.pdf. Аналогічна місія викладена і в Стратегії, розробленої у 2010 р. Див.: [ ] The National Security Strategy of the United States of America. – Washington, DC: US Government Printing Office, 2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf

² [ ] Обичкина, Е. О. Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мире : монография / Е. О. Обичкина. – М. : МГИМО, 2003. – С. 38.

³ О. О. Добринська зазначає, що в сучасних умовах спостерігається диверсифікація загроз безпеки, зростання невійськових загроз (міжнародний тероризм, транснаціональна злочинність, контрабанда наркотиків, торгівля людьми тощо) і як наслідок – трансформація структури безпеки. [ ] Добринская, О. А. Эволюция политики

означає неможливість виокремлення певних універсальних для усіх країн загроз (наприклад, військова загроза, тероризм, кіберзлочинність, наркоторгівля тощо);

по-четверте, перелік потенційних противників (ворогів) держави [ ]¹. В якості таких ворогів сьогодні можуть розглядатися як окремі держави чи їх союзи, так і окремі військово-політичні, релігійні, сепаратистські, екстремістські² та інші³ угруповання або навіть окремі особи⁴;

по-п'яте, конкретні цільові установки, що розробляються і втілюються не лише вищими органами державної влади, що наділені повноваженнями стосовно вироблення політики національної безпеки, але й усіма іншими суб'єктами (як державними, так і не державними) національної безпеки.

Виходячи із зазначеного можна сформулювати наступне визначення: національна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, який забезпечує сталий розвиток суспільства, досягнення національних цілей, збереження фундаментальних цінностей і традицій, своєчасне виявлення, запобігання і подолання реальних і потенційних загроз національним інтересам. Дане визначення відрізняється від інших дефініцій [ ]⁵ тим, що в ньому увага акцентується на обумовленості

Японии в области обеспечения национальной безопасности после крушения биполярной системы международных отношений : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Ольга Алексеевна Добринская. – М., 2005 – С. 3.

¹ Максимально повно і детально перелік супротивників викладено в Стратегії національної безпеки США (розділ V) ([ ] The National Security Strategy of the United States of America. – Washington, DC: US Government Printing Office, 2002. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_sep2002.pdf). Серед потенційних противників Японії в Новій програмі оборонної стратегії (2010 р.) називають Китай, Північну Корею і Росію, а також терористичні угруповання ([ ] Новая программа национальной обороны Японии и японо-американский союз [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kavkaz.ge/2011/02/19/novaya-programma-nacionalnoj-oborony-yaonii-i-yaono-amerikanskij-soyuz/>). Перелік потенційних ворогів Росії можна вивести з п. 37 Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 р. ([ ] Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г. : Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://law.kodeks.ru/egov/index?tid=0&nd=902156214&prevDoc=902164087>). На відміну від США і Росії Україна в якості потенційного ворога називає лише тероризм (п. 2.7 Стратегії національної безпеки України) ([ ] Стратегія національної безпеки України : Затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>).

² Наприклад, Аль-кайда, Ісламський джихад, бригади мучеників аль-Акси, Тигри звільнення Таміл-Ілама тощо.

³ Мова йде про нарко-картелі, організації нелегальної торгівлі зброєю і людьми, пірати, кіберзлочинність тощо.

⁴ Наприклад, президент Іраку С. Хусейн, лідер Лівії М. Каддафі, лідер Аль-кайди Усама бін Ладен.

⁵ Наприклад І. Л. Прохоренко вважає, що національна безпека – це такий співвідношення внутрішніх і зовнішніх обставин, що впливають на життя держави, при якому відсутні загрози критичного характеру і одночасно зберігається повноцінна здатність держави адекватно реагувати на ці загрози, коли вони виникнуть.

безпеки національними цілями, цінностями і традиціями, що дозволяє забезпечити збереження національної ідентичності, що тісно пов'язана їх суверенітетом держави. Варто наголосити, що сьогодні національна безпека зводиться не лише до стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, але й передбачає діяльність, спрямовану на забезпечення сталого розвитку, без чого держава втрачає конкурентоздатність порівняно з іншими країнами, що породжує проблеми нездатності адекватно реагувати на нові загрози і виклики. Тобто сучасне розуміння національної безпеки має трактуватися не лише як стан безпеки, який досягається внаслідок володіння і використання зброї, але й як стан, який досягається внаслідок загального розвитку суспільства і держави.

Розробка доктрини національної безпеки і ухвалення на її основі відповідної стратегії має принципове значення для забезпечення суверенітету держави, оскільки об'єктивно перешкоджає пошуку нераціональних стратегем: при розробці стратегії національної безпеки береться до уваги дипломатичний, економічний, демографічний, науково-технічний і військовий потенціал держави [ ]¹. В залежності від ступеня розвиненості кожного з видів потенціалу і їх співвідношення, а також виходячи з аналізу національних інтересів і оцінки реальності загроз вищі державні органи², що відповідальні за розробку і реалізацію політики національної безпеки, визначають ієрархію пріоритетів у постановці цілей політики безпеки, а також граничні рамки такої діяльності. Важливим наслідком доктринального підходу до формування політики національної безпеки стала чітка диференціація об'єктів безпеки, що обумовило диференціацію безпеки на види і визначення співвідношення між ними. Це дозволило більш чітко простежити взаємозв'язок між національною безпекою і суверенітетом.

Див.: [ ] Прохоренко, И. Л. Национальная безопасность и баланс сил / И. Л. Прохоренко // Баланс сил в мировой политике: теория и практика : сб. стат. под ред. Э. А. Позднякова. – М. : ИМЭМО, 1993. – С.70. (С. 70–77)

¹ [ ] Соболев, Г. С. Механизм разработки стратегий национальной безопасности : международный опыт и традиции : дис. ... канд. полит. наук. 23.00.04 / Григорий Степанович Соболев. – М., 2000. – С. 4–5.

² Розробці політики національної безпеки передують збір емпіричної й теоретичної інформації про можливі на даному етапі загрози, ризики і небезпеки, що дозволяє більш об'єктивно виокремити напрямки безпеки, а також підвищити ефективність заходів, спрямованих на її забезпечення.

Тривалий час політика безпеки була покликана забезпечити гарантії невразливості таких основоположних інтересів держави як суверенітет і територіальна цілісність. Невипадково в XVIII–XIX ст.ст. безпека починає характеризуватися як державна, оскільки головний акцент робився саме на забезпеченні інтересів держави. При цьому поряд з поняттям «державна безпека» існувало поняття «громадська безпека», діяльність в рамках якої координувалася з діяльністю по забезпеченню безпеки держави, але при цьому не входила до її змісту, існуючи автономно [ ]¹. Запровадження політики національної безпеки в XX ст. призвело до розширення кола об'єктів захисту, до яких включили особу, суспільство і державу [ ]². Щоправда, даний підхід поділяють не всі науковці. В. О. Кольцов вважає, що таке розуміння національної безпеки не відповідає дійсності, оскільки захист особистості, суспільства і держави не може знаходитися на одному рівні – як види одного роду, як види «національної безпеки» [ ]³. Позиція В. О. Кольцова хоча і має право на існування, але не може бути сприйнята. Його теза про те, що офіційне визначення національної безпеки не може бути методологічною основою для теоретичного визначення явища, оскільки, навпаки, лише методологічно і теоретично вірне визначення повинно бути покладене в основу офіційного документу, є цілком слушною, однак автор не враховує, що наведене в Стратегії і Концепції національної безпеки Росії визначення національної безпеки є результатом доктринального тлумачення поняття безпеки, яке сформульоване на основі аналізу праць вітчизняних і зарубіжних спеціалістів. Отже, визначення національної безпеки, що закріплене в офіційних документах

---

¹ Це безпека не лише життя і здоров'я кожного громадянина і суспільства в цілому, але й безпека їх майна, честі і гідності. Тобто мова йде про безпеку усіх основних компонентів окремого індивіда або колективу, але, підкреслимо, аж ніяк не держави. [ ] Туманов, Г. А. Общественная безопасность и ее обеспечение в экстремальных условиях / Г. А. Туманов, В. И. Фризко // Сов. гос. и право. – 1989. – № 8. – С. 1.

² Захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз підлягають конституційні права і свободи, гідний рівень життя громадян, сталий розвиток країни, суверенітет і територіальна цілісність, оборона і безпека держави. Даний висновок впливає з аналізу п. 2 Стратегії національної безпеки України (Стратегія національної безпеки України : Затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>).

³ [ ] Кольцов, В. А. Философские основы концепции национальной безопасности : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Владимир Алексеевич Кольцов. – Н. Новгород, 2006. – С. 150–152.

багатьох країн, ґрунтується саме на основі теоретично обґрунтованих поглядів правознавців і політологів.

Сучасне сприйняття національної безпеки передбачає її розгляд як комплексного, системного явища, зміст якого розкривається через сукупність взаємодіючих і взаємообумовлених елементів – підвидів безпеки (громадської, військової, економічної, інформаційної тощо). Формулювання такого підходу до розуміння національної безпеки пов'язане з переходом до більш сучасних поглядів на забезпечення національної безпеки, які передбачають її розгляд як суспільного стану, що забезпечує динамічний розвиток всіх сторін життєдіяльності особи, суспільства і держави [ ]¹. Крім того, слід виходити з того, що держава як система складається з ряду підсистем (економічної, політичної, соціальної, духовної та ін.), в кожній з яких формуються і розвиваються суперечності навколо основних цінностей. Ці суперечності обумовлюють формування джерел небезпеки для держави, людини і суспільства. Для того, щоб відстежувати ці процеси, ними керувати і на них цілеспрямовано впливати, держава класифікує усю сукупність відносин на групи, що мають свою сутнісну характеристику, закономірності розвитку, які піддаються системному аналізу. Звідси виникає потреба у класифікації відносини в сфері безпеки на види [ ]².

Національна безпека та її підвиди (громадська, державна, гуманітарна, військова, економічна, інформаційна) співвідносяться як загальне і окреме. Таке бачення співвідношення між ними впливає із аналізу положення ст. 2 Закону України «Про основи національної безпеки України», де зазначено, що Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина є основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної

¹ В. І. Булавін наголошує, що нове доктринальне бачення національної безпеки виходить з необхідності активної діяльності усіх суб'єктів безпеки по забезпеченню сприятливих умов для розвитку особистості, суспільства і держави, а також недопущенню реалізації загроз національним інтересам. [ ] Булавін, В. І. Национальная безопасность современной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Владимир Иванович Булавин. – Н. Новгород, 1999. – С. 3–4, 7–9. (151 с.)

² [ ] Герасимов, А. П. Теоретико-правовые проблемы становления и развития экономической безопасности российской государственности : методологическое и историко-правовое исследование : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Петрович Герасимов. – СПб., 2001. – С. 4–5. (420 с.)

безпеки» [ ]¹. При цьому, як впливає з Воєнної доктрини України, воєнна безпека розглядається як складова національної безпеки. На правомірність даного підходу вказує диференціація національної безпеки на підвиди, що закріплена в багатьох офіційних документах різних держав [ ]². Слід підкреслити, що кількість підвидів безпеки, за допомогою яких розкривається зміст національної безпеки, для різних держав і в різні періоди історії може бути неоднаковою. Їх кількість і зміст залежить від того, на якому етапі розвитку знаходиться держава, що вона розглядає в якості об'єкту безпеки, як тлумачить національні інтереси і загрози їм.

Попри те, що особистість, суспільство і держава визнаються рівноцінними об'єктами з точки зору їх значущості і більше того, безпека особистості формально стоїть на першому місці, а держави – на останньому, де-факто слід визнати, що в структурі національної безпеки найбільшу частку складають ті підвиди безпеки, які прямо або опосередковано спрямовані на забезпечення безпеки держави, захист її суверенітету і територіальної цілісності, оборони, сталого розвитку [ ]³.

Пріоритетність такого напрямку політики національної безпеки як забезпечення суверенітету держави пов'язано з тим, що головною складовою національного інтересу є імператив самозбереження держави, який доповнюється питаннями безпеки від зовнішніх загроз, захисту економічних і політичних позицій держави у відносинах з іншими державами, підвищення її

¹ [ ] Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>

² Зокрема, у Стратегії національної безпеки РФ (п. 23, п.п. 35–44) поряд з національною безпекою міститься вказівка на державну і громадську безпеку, які, виходячи із системного тлумачення положень Стратегії, мають розглядатися як її підвиди ([ ] Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года : Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://law.kodeks.ru/egov/index?tid=0&nd=902156214&prevDoc=902164087>). Див. також: [ ] Государственная стратегия экономической безопасности Российской Федерации : одобрена Указом Президента РФ от 29 апреля 1996 г. № 608 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/23.html>; [ ] Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004–2015 годы : Одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 3 декабря 2003 года № 1241 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bankreferatov.kz/ecologiya/51-programma.html>

³ На підтвердження вказаної закономірності можна навести положення Стратегії національної безпеки РФ (п.п. 22, 23), в яких зазначено, що внутрішні і зовнішні суверенні потреби держави по забезпеченню національної безпеки реалізуються через стратегічні національні пріоритети, до яких відносять національну оборону, державну і суспільну безпеку. [ ] Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года : Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://law.kodeks.ru/egov/index?tid=0&nd=902156214&prevDoc=902164087>

впливу у міжнародній політиці [ ]¹. Слабка держава нездатна гарантувати реалізацію прав і свобод людини всередині країни і захистити права своїх громадян за її межами [ ]². Це не означає, що захист прав людини набуває другорядного характеру – історія доводить, що відсутність їх належного захисту, нездатність влади гарантувати комплекс її невід’ємних прав і свобод стає перешкодою на шляху до становлення громадянського суспільства і розбудови демократичної, правової держави, в якій досягається гармонійне співвідношення інтересів людини, суспільства і держави [ ]³. Акцентування уваги на забезпеченні безпеки держави⁴, що проявляється в захисті її суверенітету, територіальної цілісності, безпеки і економічної могутності, у випадку з демократичною і правовою державою не несе в собі жодних загроз для інтересів і безпеки її громадян. Навпаки, діяльність влади, інститутів громадянського суспільства і кожного громадянина зокрема, що спрямована на посилення могутності власної держави, обертається для індивіда її здатністю забезпечити належний рівень гарантування його прав і свобод в середині країни і за її межами як у повсякденних умовах, так і в надзвичайних ситуаціях.

Якщо проаналізувати класифікацію складових політики національної безпеки, то стає зрозумілим, що фактично окрім суспільної безпеки, яка зосереджена на забезпеченні прав людини, а також інтересах суспільства в цілому, решта підвидів (державна, воєнна, економічна, інформаційна тощо)

¹ [ ] Внешняя политика государства как отображение его национальных интересов: сущность, виды. Национальные интересы Украины [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://all-politologija.ru/ru/vneshnyaya-politika-gosudarstva-kak-otobrazhenie-ego-nacionalnyxinteresov-sushhnost-vidy-nacionalnye-interesy-ukrainy>

² До речі в Стратегії національної безпеки США зазначено, що через злидні, слабкість державних інститутів і корупцію слабкі держави стають вразливими для терористичних організацій і наркокартелів, що діють на їх території. [ ] The National Security Strategy of the United States of America. – Washington, DC: US Government Printing Office, 2002. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_sep2002.pdf

³ Основою безпеки в демократичній державі є безпека особистості, яка обумовлює безпеку громадянського суспільства і легітимність діяльності держави. «Індивідуальна безпека» — це те ядро, похідним від якого є решта видів безпеки. [ ] Сапожникова, А. С. Взаимодействие государства и общества в политике информационной безопасности РФ : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 Анна Сергеевна Сапожникова. – Москва, 2009. – С. 17.

⁴ У Стратегії національної безпеки РФ (п. 38) робиться наголос на необхідності посилення на довгострокову перспективу ролі держави в якості гаранта безпеки особистості, підвищення ефективності захисту прав і законних інтересів російських громадян за кордоном. Див.: [ ] Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года : Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://law.kodeks.ru/egov/index?tid=0&nd=902156214&prevDoc=902164087>

спрямовані переважно на забезпечення суверенітету держави в цілому і окремих суверенних прав, за допомогою яких розкривається кожен з його аспектів.

До комплексу суверенних прав, реалізації яких сприяє державна безпека, під якою розуміють стан захищеності конституційного ладу, суверенітету, незалежності і територіальної цілісності держави, відносять права на самостійне визначення засад конституційного ладу, внесення змін до конституційного і поточного законодавства, запровадження системи державних органів, громадянства, встановлення адміністративно-територіального поділу, визначення режиму діяльності недержавних організацій тощо. Більш вдале визначення пропонує В. Г. Пилипчук: державна безпека — це захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу від зовнішніх і внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на життєво важливі інтереси [ ]¹.

В. В. Красінський, аналізуючи проблему державної безпеки, доходить висновку, що труднощі з захистом конституційного ладу окремих держав можуть бути обумовлені вразливістю їх політичної системи від внутрішніх² і зовнішніх антиконституційних посягань. Особливу небезпеку представляє зовнішня вразливість, що пов'язано з використанням окремими державами технологій формування в країнах, що представляють для них інтерес, залежних від них політичних режимів з контрольованою ззовні системою органів влади. Результатом «керованих» ззовні виборчих кампаній і «кольорових» революцій стали політичні кризи, втрата політичної незалежності при формальному

---

¹ Більш детально аналіз проблеми див.: [ ] Пилипчук, В. Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека» / В. Г. Пилипчук // Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – С. 17–21; [ ] Пилипчук, В. Теоретично-правові проблеми подолання глобальних викликів і загроз національній безпеці [Текст] / В. Пилипчук // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1. – С. 22–30; [ ] Гордієнко, С. Г. Про поняття «державна безпека» // Науковий вісник Академії СБ України. – 1998. – № 6–7. – С. 33–41.

² Під внутрішніми посяганнями розуміють корумпованість влади, низький рівень життя, девальвація духовних цінностей і зниження патріотизму в суспільстві, несправедливий розподіл суспільних благ, непопулярні реформи, масовий правовий нігілізм тощо.

збереженні суверенітету і деградація демократичних інститутів [ ]¹. Враховуючи важливість об'єкту захисту для життєдіяльності суспільства і самого існування держави, посягання на основи конституційного ладу і безпеку держави традиційно розглядаються як кримінальні злочини, що тягнуть за собою жорстку відповідальність.

Военна безпека спрямована на сприяння реалізації комплексу таких суверенних прав держави, як право на створення збройних сил², оголошення війни й укладання миру, участь у військово-політичних союзах або відмови від такої участі і проголошення позаблокового статусу чи постійного нейтралітету [ ]³, право вільно вибирати і змінювати способи забезпечення своєї безпеки, допускати чи ні на свою територію збройні сили інших держав. Слід зазначити, що залежно від рівня могутності держава може ставити різні цілі в рамках досягнення воєнної безпеки. Діапазон цілей при цьому може коливатися від намагання потрапити під протектор великих держав до проголошення надзвичайно амбітних (фактично агресивних) військових програм [ ]⁴. В цьому зв'язку слід визнати, що залежно від свого змісту політика державної безпеки (зазначимо, що це зауваження правомірно також стосовно інших підвидів національної безпеки) певної держави впливає не лише на стан забезпечення власного суверенітету, але й опосередковано на зміст і напрямки безпеки інших держав, а відтак і на рівень забезпечення їх суверенітету. Цей вплив може бути як позитивним [ ]⁵, так і негативним. В останньому випадку мова йде про

¹ [ ] Красинский, В. В. Конституционно-правовой механизм защиты конституционного строя в избирательном процессе / В. В. Красинский // Право и образование. – 2010. – № 6. – С. 81.

² Мова йде про право держави визначати розмір необхідних їй збройних сил і принцип, згідно з яким вони будуть комплектуватися (загальний військовий обов'язок, контрактна армія чи змішана система).

³ Більш детально див.: [ ] Яковюк, І.В. Конституційно-правовий розвиток України в контексті інтеграційних процесів у Європі / І. В. Яковюк // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія. – К.: НІСД, 2010. – С. 94–110.

⁴ Колишній міністр оборони США Уіл'ям Коен так сформулював завдання свого міністерства: «Ми повинні бути сильними не для того, щоб успішно отразити напад. Ми повинні бути сильними настільки, щоб ні в кого і не з'явилися наміри напасти на нас». [ ] Ванчугов, В. В. Военная доктрина США [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/80542>

⁵ Вплив, що характеризується як позитивний на даний час і на короткострокову перспективу може мати негативні наслідки для забезпечення безпеки у віддаленій перспективі. Так, входження західноєвропейських держав до НАТО, основний тягар фінансування якого припадає на США, дозволило їм, з одного боку, отримати надійний захист, а з іншого – суттєво знизити витрати на фінансування власних збройних сил, що в цілому негативно позначилося на боєздатності європейських армій. Див.: [ ] Европейским странам необходимо увеличить расходы на военные нужды - генсек НАТО [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.rg.ru/2011/06/16/nato-anons.html>.

агресивну оборонну політику окремих держав. Системне тлумачення Стратегії національної безпеки США дозволяє зробити висновок про те, що Америка вважає не лише своїм правом, але й обов'язком (місією) втручатися у внутрішні справи суверенних держав під гаслом боротьби з «тиранами» і терористами, а також не допускати, стримувати або припиняти спроби своїх ворогів отримати небезпечні технології. Для цього США резервують за собою право вдаватися до заходів з усунення таких загроз ще до того, як вони повністю оформляться [ ]¹.

Ще один аспект загрози оборонної політики великих держав для безпеки інших країн становить концепція застосування ядерного удару на випередження, яка вперше була сформульована США в 60-х рр. ХХ ст. У 2002 р. до Стратегії національної безпеки внесено зміни, що передбачають можливість застосування сили на випередження з метою попередження військових дій з боку противників США. У відповідь Росія включила в свою Військову доктрину (2000 р.) положення про підтримання готовності до застосування і застосування потенціала ядерного стримування. У новій редакції Військової доктрини (2010 р.) і в Основах державної політики в області ядерного стримування до 2020 р. передбачена можливість нанесення превентивного ядерного удару по агресору в критичній для національної безпеки ситуації. Застосування ядерної зброї дозволяється навіть при захисті від агресії з використанням звичайних засобів враження як у повномасштабній, так і регіональній чи локальній війні [ ]². Очевидно, що військові доктрини США і Росії здатні нести в собі реальну небезпеку для третіх країн.

Попри важливість політики військової безпеки слід пам'ятати, що її безумовний пріоритет в структурі національної безпеки може призводити до милітаризації економіки, гонки озброєнь, деформації відносин в інших сферах життя, що здатно призвести до формування нових джерел небезпеки, а також до недостатнього забезпечення інших підвидів національної безпеки, передусім

---

¹ Див.: [ ] The National Security Strategy of the United States of America. – Washington, DC: US Government Printing Office, 2002. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_sep2002.pdf.

² [ ] Битяк, Ю. П. Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 239.

економічної. Тому постає питання про досягнення оптимального балансу між різними підвидами національної безпеки, який би дозволяв враховувати інтереси різних об'єктів безпеки, виходив із системи цінностей, що підлягають захисту, існуючого реального потенціалу держави і направлених на неї загроз.

Надзвичайно важливою складовою політики національної безпеки є економічна безпека, яка покликана забезпечити суверенітет держави в економічній сфері, незалежність, конкурентоздатність, стабільність, здатність національної економіки до розвитку, а також до відродження в умовах економічної та фінансової кризи. Економічна безпека спрямована на забезпечення широкого комплексу суверенних прав держави, які в науковій літературі і в окремих рішеннях Конституційного суду РФ досить часто асоціюються з поняттями «економічний», «фінансовий», «податковий» суверенітет [1]. Це пояснюється тим, що економічна безпека, з одного боку, є складовою національної безпеки, а з іншого – може також бути розкладена на складові: фінансову, енергетичну, продовольчу безпеку тощо.

До основних суверенних прав, що розкривають зміст категорії «економічний суверенітет» пропонуємо віднести: суверене право держави розпоряджатися своїми ресурсами²; право визначати засади своєї економічної політики, зокрема вільне визначення і проведення фінансової й торгівельної політики, право регулювати діяльність іноземних компаній, іноземних інвестицій, право націоналізації іноземної власності; суверене право вступати у міждержавні об'єднання (наприклад, ЄС) і міжнародні організації (МВФ, СБ,

¹ [1] Петришин, О. В. Проблеми реалізації державного суверенітету в економічній та фінансовій сферах в умовах глобалізації і регіональної інтеграції / О. В. Петришин, В. І. Сало // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 248–252; [2] Ларютина, І. А. Международное налоговое право / И. А. Ларютина // Московский журнал международного права. – 2001. – № 4. – С. 94–116; [3] Байдін, Ю. В. Економічний суверенітет держави: проблеми визначення змісту / Ю. В. Байдін // Декларація про державний суверенітет України – передумова її незалежності та демократичного розвитку: матеріали між нар. наук.-практ. конф., м. Харків, 16 червн. 2010 р. / редкол. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 100; [4] Постановление Конституционного Суда РФ от 17 декабря 1996 г. № 20-П / Вестник Конституционного Суда РФ. – 1996. – № 5; [5] Постановление Конституционного Суда РФ от 12.10.1998 г. № 24-П // Вестник Конституционного Суда РФ. – 1999. – № 1; Определение Конституционного Суда РФ от 21.12.1998 № 190-О // Вестник Конституционного Суда РФ. – 1999. – № 2.

² У сфері надкористування існує необхідність у прямому співробітництві між державами і іноземними компаніями. Якщо в держави не вистачає технологічних потужностей або фінансових ресурсів воно вимушено запрошувати для господарської діяльності на своїй території крупних іноземних інвесторів, як правило ТНК. Ця ситуація передбачає проведення виваженої політики щодо захисту економічних інтересів держави.

МБРР, ВТО) економічного спрямування; право бути рівноправним учасником міжнародних економічних відносин, право на повагу національних економічних інтересів, право на участь у вирішенні міжнародних економічних проблем, передусім тих, які зачіпають національні інтереси. Запропонований нами підхід до визначення змісту категорії «економічний суверенітет» поділяється й іншими авторами [ ]¹.

Аналіз нормативних актів, присвячених питанням національної безпеки і економічної безпеки дає підстави визначити основними завданнями, що стоять на сучасному етапі перед державою в рамках політики економічної безпеки, наступні: захист життєво важливих інтересів держави в питання ресурсного (передусім, енергетичного), технологічного та інноваційного забезпечення національної економіки як передумови її успішного функціонування і розвитку; вироблення внутрішнього імунітету та досягнення стану внутрішньої захищеності як від зовнішніх, так і внутрішніх факторів [ ]², що здатні дестабілізувати економічну і фінансову системи держави; забезпечення збалансованого і динамічного розвитку усіх складових національної економіки; створення умов для забезпечення конкурентноздатності держави на світовому і регіональних ринках; сприяння підвищенню соціально-економічного добробуту як суспільства, так і окремого громадянина; забезпечення продовольчої безпеки. При цьому слід погодитися з висновком К. А. Стрельникова, який вважає, що механізм правового забезпечення економічної безпеки держави має складатися з двох груп заходів: захисних заходів від факторів негативного впливу на економіку і наступальних заходів з реалізації економічних інтересів [ ]³. Зазначимо, на сучасному етапі вирішити вказані проблеми самотужки

---

¹ [ ] Петришин, О. В. Проблеми реалізації державного суверенітету в економічній та фінансовій сферах в умовах глобалізації і регіональної інтеграції / О. В. Петришин, В. І. Сало // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 251.

² Під факторами слід розуміти деструктивні суперечності, що виникають в середині економічної системи держави чи за її межами, що негативно на неї впливають, внаслідок чого відбувається зміна або навіть руйнація економічної системи. [ ] Шкварок, В. М. Теоретические основы и классификация угроз экономической безопасности России : дис. ... канд. эконом. наук : 08.00.05 / Владимир Михайлович Шкварок. – СПб., 2009. – С. 6–7.

³ [ ] Стрельников, К. А. Правовые аспекты обеспечения экономической безопасности современного российского государства : дис. ... канд. юри. наук : 12.00.01 / Константин Анатольевич Стрельников. – Н.Новгород, 2004. – С. 7–9.

нездатні навіть економічно розвинуті країни, що обумовлює потребу в їх взаємодії як на рівні регіону [ ]¹, наприклад, в рамках ЄС, так і в світовому масштабі – в рамках СОТ, МВФ, СБ [ ]². Аналіз діяльності цих міждержавних економічних об'єднань дозволяє констатувати, що сьогодні вони виступають головним інструментом забезпечення економічної безпеки держави від загроз зовнішнього характеру [ ]³. Щоправда, участь в цих організаціях передбачає певне самообмеження держави відповідно до вимог їх статутів, що надає актуальності проблемі забезпечення економічного і фінансового суверенітету та економічної безпеки держави.

Між економічною безпекою держави, юридичної особи і окремого індивіда існує тісний взаємозв'язок. Так, створюючи сприятливий бізнес-клімат, заохочуючи підприємництво, обмежуючи монополізм, держава тим самим сприяє функціонуванню механізму економічної безпеки. Не менш важливим з точки зору забезпечення економічної безпеки держави слід визнати створення умов для реалізації економічної безпеки особистості. Загальновідомо, чим більше в суспільстві людей, що здатні самостійно забезпечити належний рівень власного добробуту і добробуту своєї сім'ї, тим менше витратитиме держава на соціальну допомогу, що зменшить навантаження на бюджет. Крім того, лише суспільство, основу якого складає чисельний середній клас, може сприяти розбудові демократичної, правової держави, становленню ринкової економіки, які самі по собі виступають умовою забезпечення національної безпеки.

Процес інформаційної революції, розвиткові якого сприяє глобалізація, обумовив появу такої складової національної безпеки як інформаційна безпека

---

¹ Про зміст такої співпраці див.: [ ] Петришин, О. В. Проблеми реалізації державного суверенітету в економічній та фінансовій сферах в умовах глобалізації і регіональної інтеграції / О. В. Петришин, В. І. Сало // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 252–268.

² [ ] Игнатов, Ю. В. Экономическая безопасность государств и проблемы ее международно-правового обеспечения в современных условиях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Юрий Владимирович Игнатов. – М., 2005. – С. 115–129.

³ [ ] Игнатов, Ю. В. Экономическая безопасность государств и проблемы ее международно-правового обеспечения в современных условиях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Юрий Владимирович Игнатов. – М., 2005. – С. 115–143.

[ ]¹. Виокремлення даного підвиду обумовлене тим, що інформація здатна змінювати, трансформувати державно-правову систему. Інформаційна безпека спрямована на забезпечення інформаційного суверенітету², під яким прийнято розуміти суверенне право держави на формування і здійснення інформаційної політики в межах національного інформаційного простору [ ]³. Разом з тим у чинному законодавстві закріплено й інше її тлумачення: право держави контролювати і регулювати потоки інформації, які надходять з-поза меж держави з метою забезпечення прав громадян і гарантування національної безпеки [ ]⁴. В. Сабадаш вважає, що останній підхід суперечить положенням Закону України «Про інформацію» [ ]⁵ і ст. 23 Закону України «Про науково-технічну інформацію» [ ]⁶, в яких зазначено, що основою інформаційного суверенітету є лише національні інформаційні ресурси [ ]⁷. Слід зазначити, що саме інтернет-ресурси відіграли вирішальну роль в успіху арабських революцій [ ]⁸. На важливість закріплення права держави на здійснення такого контролю опосередковано вказує, наприклад підписання Президентом США Б. Обамою низки розпоряджень, які регламентують застосування кібератак та інших

¹ Інформаційна безпека спрямована на охорону будь-якої інформації: персональної, комерційної, державної, військової тощо. Вирішення цього завдання неможливо забезпечити без участі держави, яка єдина здатна створити і постійно підтримувати єдину систему органів, які б забезпечували як сам процес захисту інформації, так і надання допомоги в цьому приватним і юридичним особам. Більш детально про інформаційну безпеку і її роль у забезпеченні суверенітету держави див.: [ ] Кормич, Б. А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України: монографія / Б. А. Кормич. — Одеса : Юридична література, 2003. — 472 с.; [ ] Лопатин, В. Н. Информационная безопасность в системе государственного управления : теоретические и организационно-правовые проблемы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Владимир Николаевич Лопатин. — СПб., 1997. — 193 с.; [ ] Бубнов, А. В. Информационная безопасность России в условиях глобализации : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Андрей Владимирович Бубнов. — М., 2004. — 128 с.; [ ] Громико, І. Державна домінантність визначення інформаційної безпеки України в умовах протидії загрозам / І. Громико, Т. Саханчук // Право України. — 2008. — № 8. — С. 130–134.

² Існування даного виду безпеки передбачено, наприклад, Законом України «Про Національну програму інформатизації» (ст. 1).

³ [ ] Сабадаш, В. Проблемы обеспечения информационного суверенитета государства и информационного суверенитета личности [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.crime-research.ru/library/Sabodash1203.html>.

⁴ Даний підхід закріплений наприклад у ст. 1 Закону України «Про національну програму інформатизації». Див.: [ ] Про національну програму інформатизації : Закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1998. — № 27–28. — Ст. 181.

⁵ [ ] Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» : Закон України від 13 січня 2011 року № 2938-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2938-17>.

⁶ [ ] Про науково-технічну інформацію : Закон України від 25 червня 1993 р. № 3322-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1993. — № 33. — Ст. 345.

⁷ [ ] Сабадаш, В. Проблемы обеспечения информационного суверенитета государства и информационного суверенитета личности [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.crime-research.ru/library/Sabodash1203.html>

⁸ Див.: [ ] Абдуллин, Р. Арабская революция 2.0. Интернет как фактор изменений на Ближнем Востоке [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1304453040>

комп'ютерних операцій в якості зброї для захисту інтересів Америки в усьому світі, що стало наслідком успішних численних кібератак проти її державних, фінансових і військових інституцій [ ]¹. Вказані документи є аналогами директив, що регулюють застосування звичайних видів озброєння, а також ядерної зброї, що дозволяє включити можливості комп'ютерних атак у загальну воєнну стратегію США [ ]².

Вразливість інформаційного суверенітету змушує уряди проводити політику, спрямовану на забезпечення інформаційної безпеки. Саме з цих позицій слід оцінювати прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо структури та порядку обліку кадрів Служби безпеки України», ініційованого Президентом України³. Г. С. Сапожникова зазначає, що чим вище частка активності індивідів, організацій і держави в інформаційній сфері, тим більш значущими є проблеми безпеки, з якими зтикається держава. Впровадження сучасних інформаційних технологій в усі сфери життя суттєво підвищило залежність держави, суспільства і кожної людини від надійного функціонування інформаційної інфраструктури, правдивості інформації, її захищеності від несанкціонованої модифікації, та протиправного доступу до неї. Інформаційна сфера, що виступає системоутворюючим фактором життя суспільства, активно впливає на стан усіх складових національної безпеки [ ]⁴. Отже, цілком логічною виглядає норма Закону України «Про інформацію» (ст. 6), в якій передбачено можливість обмеження інформації заради забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку [ ]⁵.

¹ Див.: [ ] Пентагон: Произошла крупнейшая в истории утечка информации [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukranews.com/ru/news/world/2011/07/15/48276>

² [ ] США будут применять кибератаки в военных целях [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://news.rambler.ru/10272741/>

³ У пояснювальній записці наголошується, що метою проекту Закону є вдосконалення структури Служби безпеки України шляхом створення підрозділу контррозвідального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, що має сприяти вирішенню завдань із захисту законних інтересів держави і прав громадян в інформаційній сфері від розвідально-підривної діяльності іноземних спецслужб, протиправних посягань організацій, груп та осіб. Див.: Про внесення змін до деяких законів України щодо структури та порядку обліку кадрів Служби безпеки України: Закону України від 9 грудня 2011 р. № 4157-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4157-17>

⁴ [ ] Сапожникова, А. С. Взаимодействие государства и общества в политике информационной безопасности РФ : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Анна Сергеевна Сапожникова. – Москва, 2009. – С. 18.

⁵ Аналогічні норми (ст. 9) містить Закон РФ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации». Див.: [ ] Об информации, информационных технологиях и о защите информации : Федеральный

Гуманітарна безпека – це новий підвид в структурі національної безпеки, який спрямований на забезпечення суверенітету держави в гуманітарній сфері. Вона покликана забезпечити стан захищеності цілей, національних ідеалів, цінностей і традицій, що лежать в основі національної культури, їх розвиток і відтворення. Суверенітет в гуманітарній сфері передбачає реалізацію права держави самостійно визначати пануючу ідеологію і побудовану на ній модель конституційного розвитку, розробляти засади гуманітарної політики [ ]¹. На думку деяких авторів, гуманітарна безпека передбачає також суверенне право держави самостійно встановлювати принципи обмеження особистої свободи з метою сбалансування особистісних ціннісних установок із загально-соціальними і державними цінностями, тобто забезпечувати гармонійне співіснування уявлень про особисту свободу й соціальну потребу, що сприятиме зміцненню громадянського миру і злагоди в державі [ ]². З приводу цієї позиції слід зауважити, що вона суперечить пануючим поглядам. А. С. Кузнецов, торкаючись проблеми співвідношення суверенітету і прав людини, задається питанням: чи можна вважати феномен прав людини універсальною константою для всього людства, чи культурні, національні, релігійні особливості окремих країн мають первинне значення? Залежно від відповіді на це питання формується бачення співвідношення цих основоположних категорій. Якщо в країнах Заходу визнання універсального характеру основоположних прав людини не викликає сумнівів, то у решти країн вони подекуди сприймаються як політичний інструмент, який використовується Заходом для втручання у внутрішні справи і виправдання практики порушення суверенітету інших держав [ ]³.

Виокремлення комплексу суверенних прав в гуманітарній сфері, які підлягають захисту, відбувається в ХХ ст. під впливом небувалого в історії

закон Российской Федерации от 27 июля 2006 г. № 149-ФЗ [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rg.ru/2006/07/29/informacia-dok.html>

¹ Більш детально див.: [ ] Пироженко, В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем / В. О. Пироженко // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1. – С. 178–184.

² [ ] Мелешкина, Т. С. Политико-правовые механизмы защиты суверенитета Российского государства : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Татьяна Сергеевна Мелешкина. – Р./Дону, 2008. – С. 6–8.

³ [ ] Кузнецов, А. С. «Надкушенный суверенитет»: проблема категории «суверенитет» при исследовании субнациональной дипломатии / А. С. Кузнецов // Журнал ПОЛИТЭКС. – 2006. – № 3.

ідеологічного і цивілізаційного протистояння. Розпад СРСР зняв напругу в сфері ідеологічного протистояння, але не усунув цивілізаційне. С. Хантінгтон зазначає, що основні відмінності між народами набули культурного, а не ідеологічного, політичного чи економічного характеру, оскільки люди самовизначаються, спираючись на власну історію, релігію, мову, систему цінностей і інститутів [ ]¹.

Питання гуманітарної безпеки для України має свою специфіку – труднощі з чіткою ідентифікацією громадян України як українців є головною проблемою зміцнення суверенітету [ ]². Однією з причин цієї ситуації є відсутність національної ідеї (ідеології), яка виступає основою для такої ідентифікації [ ]³. Національна ідея, на думку М. В. Фогель, розкривається через систему цінностей і пріоритетів нації, що мають для неї універсальний характер, які в свою чергу обумовлюють національні інтереси. Формуючись у процесі самоідентифікації народу, ідеологія сприяє визначенню цілей особистого і державного розвитку, виражає самосвідомість народу, що визначає його цілісність [ ]⁴. На хвилі соціокультурної аномії, що пов'язана з руйнацією радянського механізму самоідентифікації, відбулася диференціація політико-правової свідомості суспільства, на що вказує зростання популярності ідеологічно оформлених радикальних за змістом націоналістичних претензій різної спрямованості, багато з яких спрямовані на підрив суверенітету і територіальної цілісності України.

Ще одним фактором, що ускладнює процес формування національної ідеї, є розвиток інтеграційних процесів, що впливають на забезпечення

¹ [ ] Хантінгтон, С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / С. Хантінгтон // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 532.

² [ ] Пироженко, В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем / В. О. Пироженко // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1. – С. 178–184.

³ Див.: [ ] Фогель, М. В. Роль национальной идеи в современном политическом развитии России и Германии : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Мария Витальевна Фогель. – М., 2004. – С. 3; [ ] Спицына, Т. В. Национальная идентичность в контексте социокультурного кризиса в России : конец XIX - начало XX века : дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / Татьяна Вячеславовна Спицына. – Белгород, 2005. – С. 3–4.

⁴ [ ] Фогель, М. В. Роль национальной идеи в современном политическом развитии России и Германии : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Мария Витальевна Фогель. – М., 2004. – С. 30–39.

суверенітету [ ]¹ і національної безпеки. Їх успіх напряму залежить від здатності народів держав-членів сформувати наднаціональну ідентичність. Складність ситуації полягає в тому, що Україна опинилася в зоні тяжіння двох конкуруючих інтеграційних об'єднань: Європейського Союзу і Єдиного економічного простору, регіональна ідентичність яких має відмінні ознаки. Крім того, ці об'єднання нарізно підходять до проблеми забезпечення безпеки своїх членів. Виходячи з аналізу системи передумов, необхідних для формування регіональної ідентичності, яку розробив А. О. Мішин, можна зробити висновок, що в Україні існують умови для формування регіональної ідентичності як у складі ЄС, так і ЄЕП. Однак, самі по собі ці умови за відсутності політичної свідомості її не формують [ ]². Якщо уподобання суспільства в питанні інтеграційних перспектив залишаються незмінними протягом останнього десятиліття, то пріоритети політичної еліти коливаються в широкому діапазоні залежно від того, хто очолює державу [ ]³. Відсутність чіткої позиції влади, що спиралась би на відповідні положення національної ідеї, заважають остаточному формуванню і реалізації доктрини національної безпеки, а відтак стабільності законодавства з питань безпеки.

Проведений аналіз складових національної безпеки дозволяє сформулювати висновок, згідно з яким структура теорії і практики національної безпеки характеризується наступними закономірностями організації й функціонування: єдність природної, техногенної, гуманітарної, економічної і військово-політичної безпеки [ ]⁴; взаємодія підвидів національної безпеки: державної, воєнної, економічної, гуманітарної, інформаційної, екологічної; взаємообумовленість безпеки особистості, суспільства і держави, що

¹ Більш детально див.: [ ] Яковюк, І. В. Реалізація державного суверенітету в умовах членства в європейському Союзі / І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 174–215.

² [ ] Мішин, А. О. Аксіологічний вимір безпеки у багатосторонніх та двосторонніх міждержавних відносинах нових незалежних держав / А. О. Мішин // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 52–53 (С. 52–57.).

³ Див.: [ ] Яковюк, І. В. Конституційно-правовий розвиток України в контексті інтеграційних процесів у Європі / І. В. Яковюк // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія. – К. : НІСД, 2010. – С. ____

⁴ Даний висновок витікає з системного тлумачення, наприклад, [ ] Хартія європейської безпеки (1999 р.). див.: Хартія європейської безпеки // Стамбульський документ 1999 года. – Стамбул : ОБСЕ, 2000. – С. 1–47. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.osce.org/tu/mc/39573>

обумовлено єдністю і неподільністю простору безпеки; взаємообумовленість і взаємодія національної, регіональної і міжнародної безпеки.

Слід наголосити, що досягнення ефективної взаємодії між безпекою особистості, суспільства і держави, між різними підвидами національної безпеки, а також між національною, регіональною і міжнародною безпекою може бути досягнута лише на основі послідовної реалізації усіма суб'єктами безпеки принципів рівності прав на безпеку, солідарності, партнерства, транспарентності, поваги до законних інтересів іншої сторони, а стосовно забезпечення національної, регіональної і міжнародної безпеки ще й принципів поваги до суверенітету і територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи, реалізації політики безпеки у відповідності із нормами міжнародного права, підтримання постійного міждержавного діалогу стосовно попередження та мирного розв'язання міждержавних конфліктів.

Висновки до розділу 1

1. Державний суверенітет – це складний державно-правовий феномен, під яким розуміють обумовлену волею народу політико-правову властивість держави, що полягає у верховенстві державної влади щодо будь-якої іншої влади в суспільстві та її незалежності від будь-якої іншої влади за її межами.

2. Перелік ознак суверенітету, що характеризують його зміст, в процесі розвитку теорії зазнає змін. При цьому, якщо одні ознаки (верховенство, єдність і неподільність, незалежність і рівноправність, невідчужуваність) визнавалися за суверенітетом завжди, то інші (обумовленість суверенітетом народу) з'являють або зникають (абсолютність, необмеженість) на певному етапі державно-правового розвитку.

3. «Економічний», «податковий», «інформаційний» суверенітет – це не самостійні правові явища, а поняття, що уособлюють в собі певну сукупність суверенних прав держави у відповідній сфері державно-правового життя.

4. Суверенітет конкретизується в суверенних правах. Під суверенними правами пропонується розуміти необхідні для існування і розвитку держави

правові можливості, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожної країни, якими вона наділяє себе своєю волею.

5. Державний суверенітет створює правові умови для реалізації суверенних прав, то останні сприяють збереженню цілісності суверенітету. Виділення ознак суверенних прав дозволяє розкрити співвідношення між ними і суверенітетом, конкретизувати зміст останнього. При цьому ознаки суверенітету не тотожні ознакам його складових.

6. Існуюча практика добровільної передачі державою права реалізації певного суверенного права допустима, оскільки вона служить способом його реалізації, компенсується набуттям так званих загальносистемних повноважень і передбачає можливість повернення делегованих прав.

7. Для практичної реалізації суверенні права повинні бути переведені в розряд повноважень органів держави по певних предметах відання. Зв'язок суверенітету і компетенції держави виражається в тому, що державний суверенітет реалізується через компетенцію державної влади і її органів.

8. Забезпеченню суверенітету сприяє проведення державою політики національної безпеки, яку можна визначити як стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, який забезпечує сталий розвиток суспільства, досягнення національних цілей, збереження фундаментальних цінностей і традицій, своєчасне виявлення, запобігання і подолання реальних і потенційних загроз національним інтересам.

10. Національна безпека – це системне явище, зміст якого розкривається через сукупність її підвидів, кількість яких для різних держав може бути неоднаковою, оскільки залежить від того, що вона вважає об'єктом безпеки, як тлумачить національні інтереси і загрози їм.

РОЗДІЛ 2.

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УМОВАХ НАДДЕРЖАВНОЇ І МІЖУРЯДОВОЇ ФОРМ ІНТЕГРАЦІЇ

2.1. Нормативно-правове закріплення практики реалізації суверенітету держав-членів Європейського Союзу

У сучасному глобалізованому світі досить поширеною є практика передачі права реалізації суверенних прав наддержавним організаціям. З утворенням міждержавних об'єднань наднаціонального характеру проблема забезпечення державного суверенітету набуває додаткової актуальності та значущості. Особливо гостро вона постає у взаєминах між ЄС і державами-членами, що пов'язано з пошуком оптимальної моделі управління Союзом.

Членство держав в ЄС створює правові передумови для співпраці та координації дій між наднаціональними інститутами влади та урядами суверенних держав. Тісна співпраця між ними означає, що в межах ЄС виникає принципово новий механізм узгодження інтересів національного та наднаціонального рівнів влади, який полягає в спрямуванні об'єднаних зусиль на досягнення спільного інтересу, що обумовлює делегування права реалізації окремих суверенних прав від національних урядів до інститутів Союзу. У цьому зв'язку окремі вчені роблять висновок про спільну реалізацію ними державного суверенітету (т.зв. «розподілений» суверенітет) [¹] чи навіть про злиття суверенітетів держав-членів в комплексний «європейський суверенітет» та зникнення державності [²].

---

¹ [ ] Elsuwege V. P. A Constitution for Europe and its Consequences for the Concept of National Sovereignty // Jurisprudencija. – 2004. – Т. 58 (50). – Р. 96-104. – Р. 97.

² Див.: [ ] Ассиметрия мировой системы суверенитета: зоны проблемной государственности : монография / под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой. – М. : МГИМО-Университет, 2011. – С. 6; [ ] Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / под ред. С. Ю. Кашкина. – М. : ИНФРА-М, 2008. – С. 15-16; [ ] Sovereignty in Transition / Ed. N. Walker. – Oxford: Hart Publishing, 2003. – Р. 432; Ohmae K. The End of the Nation State: The Rise of Regional Economics. – L.: Harper Collins, 1995. – 214 p.

Х. С. Якименко вважає, що не правильно стверджувати, що через виникнення ЄС виникає потреба в розробці нової теорії суверенітету або відмові від нього взагалі. На її думку, скоріше існує потреба в оновленні існуючої теорії з метою приведення її у відповідність до нових реалій. Заснування Союзу ставить перед юридичною наукою завдання стосовно розстановки акцентів у питанні реалізації державного суверенітету державами-членами ЄС [ ]¹. Така позиція обґрунтовується й в західно-європейській доктрині [ ]². До неї приєднуємося й ми, що буде доведено нижче.

У теорії держави і права сталим є підхід, згідно з яким державний суверенітет можна розглядати як здатність держави чинити будь-які дії без формальної підпорядкованості іншій владі [ ]³. Саме виходячи з такого трактування виникає проблема визначення умов реалізації суверенітету держави, яка входить до складу наднаціональної організації⁴.

Суверенітет – це не лише державно-правова категорія, але й головна політико-юридична властивість держави. Відтак, запроваджено систему імперативних міжнародно-правових вимог, спрямованих на його захист, до яких належать принципи: суверенної рівності держав; поваги прав, притаманних суверенітету; непорушності кордонів; мирного вирішення спорів; незастосування сили та погрози силою; невтручання у внутрішні справи держави тощо [ ]⁵. При цьому аксіоматичною є теза, що абсолютного

¹ [ ] Якименко, Х. С. Європейський союз: правова природа об'єднання : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Христина Сергіївна. Якименко. — Х., 2009. — С. 189.

² [ ] Bartelson J. The Concept of Sovereignty Revised // The European Journal of International Law. – 2006. – Vol. 17. – P. 463-474; [ ] Beaulac St. The Power Language in the Making of International Law. The World Sovereignty in Bodin and Vattel and the Myth of Westphalia. – Leiden: Martinus Nijhoff, 2004. – 200 p.; [ ] Janis M. W. Sovereignty and International Law: Hobbs and Grotius // Essays in Honour of Wang Teiya / Ed. R. St. J. Macdonald. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1993. – P. 391-400. – P. 392; [ ] Reconfigured Sovereignty. Multi-Layered Governance in the Global Age / Ed. Th. Ilgen. – Aldershot: Ashgate, 2003. – 224 p.; [ ] Sovereignty in Transition / Ed. N. Walker. – Oxford: Hart Publishing, 2003. – 556 p.

³ [ ] Тихомирова, Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. – М. : Юринформцентр, 2000. – С. 211.

⁴ «Наднаціональність» як правова категорія, що характеризує сутність Європейського Союзу, є предметом постійних дискусій. На думку дослідників права ЄС, питання про наднаціональний характер ЄС – це питання про співвідношення суверенітету держав-членів з повноваженнями інституційного механізму Союзу. Саме ступінь делегування суверенних прав розкриває сутність феномену наднаціональності.

⁵ [ ] Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945 // Міжнародне право в документах / за заг. ред. М. В. Буроменського. – 2-е вид., виправл. і доповнен. – Х.: Мачулін. – 2006. – С. 160-172; [ ] Декларація принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах / Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі від 01.08.1975 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 4. – ст. 266.

суверенітету не існує. Під впливом глобальних світових проблем межі внутрішньої суверенної компетенції держави звужуються. Укладаючи міждержавні угоди, створюючи різнопланові за метою об'єднання, держави у разі потреби можуть вдатися до самообмеження в частині реалізації окремих суверенних прав, якщо це відповідає їхнім національним інтересам [ ]¹.

Питання про несумісність збереження суверенітету з членством держави у наднаціональній організації є предметом гострих дискусій [ ]². У цілому дослідники погодилися, що протиріччя між принципами міжнародного права і членством держави у наднаціональних організаціях не існує тоді, коли установчі договори передбачають, що питання щодо передачі такої організації права здійснення певного суверенного права вирішується одноголосним голосуванням держав-членів і передбачена можливість добровільного виходу з її складу [ ]³. При цьому триває дискусія з приводу того, чи призводить передача повноважень держави на користь наддержавного утворення до обмеження суверенітету або навпаки – є одним із проявів суверенітету і чи обмежує членство в інтеграційному союзі суверенітет держав-членів або навпаки – розширює його за межі територіального верховенства [ ]⁴. У будь-якому разі вченими визнається, що світові інтеграційні процеси здійснюють вплив на концепцію суверенітету [ ]⁵.

¹ Постійна палата міжнародного правосуддя Ліги Націй у рішенні у праві Вімблдон (Wimbledon) від 17.08.1923 р. з цього приводу зазначила, що взяття державами зобов'язань за міжнародними договорами не зашкоджує суверенітету, а є його атрибутом. Див.: [ ] Decision in the case THE S.S. "Wimbledon" of 17.08.1923 // Permanent Court of International Justice. – Serie A, № 1. – P. 25 // Офіційний сайт Міжнародного суду ООН. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.icj-cij.org/pcij/serie_A/A_01/03_Wimbledon_Arret_08_1923.pdf

² [ ] Goodman R., Jinks D. Toward an Institutional Theory of Sovereignty // Stanford Law Review. – 2003. – Vol. 55. – P. 101-138.

³ [ ] Якименко Х.С. Європейський союз: правова природа об'єднання: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 [текст] / Христина Сергіївна Якименко. — Х., 2009. — С. 113.

⁴ [ ] Диденко Н.С. Трансформація політико-правового содержания государственного суверенитета на рубеже XX-XXI вв. (Теоретико-правовое исследование) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Николай Сергеевич Диденко. – Ростов-на-Дону, 2006. – 166 с.; [ ] Клюев П. А. Проблемы суверенитета в сложных государственных образованиях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Павел Александрович Клюев. – Уфа, 2007. – 185 с.; [ ] Черняк Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. – Челябинск, 2007. – 221 с.

⁵ [ ] Сеидов А. В. Воздействие глобализации на концепцию государственного суверенитета в международном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Арсений Вадимович Сеидов. – Москва, 2004. – С. 134; [ ] Правовые проблемы определения и реализации государственного суверенитета на современном этапе: монография / под ред. А. К. Сквоикова, И. В. Яковюка. – М. : ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010. – С. 138; [ ] Engle E. Beyond Sovereignty? The State after the Failure of Sovereignty // ILSA Journal of International and Comparative Law. – 2008. – Vol. 15. – P. 34-47. – P. 43-47; Gerimi G. The Real Face of the New World Order: Sovereignty and International

Наднаціональна організація не обмежує суверенітет як такий, а лише перебирає на себе реалізацію окремих суверенних прав, якщо національні уряди впевнені, що їх реалізація на наднаціональному рівні є більш ефективною, аніж на національному. Вона має той обсяг повноважень, який їй передали національні уряди для досягнення статутних цілей. Повноваження організації визначаються не тільки положеннями статуту, але й метою її створення та принципами функціонування. Однак, питання про межі обмеження реалізації суверенних прав держав за умов членства в наддержавних утвореннях при одночасному збереженні державності залишається відкритим.

Майже до середини ХХ ст. питання про можливість обмеження державного суверенітету, а точніше суверенних прав, досить болісно сприймалося світовою громадськістю, тому проекти добровільного та рівноправного об'єднання держав не були належним чином реалізовані. Історія продемонструвала численні спроби практичного втілення ідеї про єдину спільноту народів, однак вони були приречені на невдачу через протидію цим ідеям з боку самодостатніх суверенних держав, що турбувалися за власні партикулярні інтереси. Лише через страхіття наслідків Другої світової війни серед європейців почала зростати популярність ідеї поступитися правом реалізації суверенних прав заради створення європейської федерації як гаранта забезпечення миру і безпеки. Це стала однією з головних причин заснування в 1951 р. першого у світі наддержавного утворення – Європейського співтовариства вугілля та сталі [ ]¹ (далі – ЄСВС), що суттєво змінило традиційну концепцію суверенітету.

Один із ідеологів створення цієї організації Р. Шуман, виступаючи у травні 1950 р. вказав, що метою заснування Співтовариства є створення над державами наднаціональної влади, яка б стала виразом солідарності між країнами, у якій відбулося б часткове злиття їх національних суверенітетів. Наднаціональна влада при ухваленні рішень мала бути незалежною як від

Security in the Age of Globalization // Politikon. – 2004. – Vol. 7. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1097284>

¹ [ ] Treaty establishing the European Coal and Steel Community of 18.04.1951. – Офіційний сайт ЄС “Euro-Lex”. Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>

держав, так і від приватних інтересів [ ]¹. Як наслідок Співтовариство отримало наднаціональні повноваження, перебираючи на себе реалізацію частини суверенних повноважень держав-членів у сфері вугільної та сталеливарної промисловості [ ]².

Згідно з договором керівництво ЄСВС здійснювалося Високим керівним органом, який хоча і формувався державами-членами, але був формально незалежним від них і мав право ухвалювати юридично обов'язкові рішення, що автоматично ставали частиною національного законодавства. При цьому держави контролювали Співтовариство через Раду міністрів, що складалася з представників урядів держав-членів. Також було створено Спільну асамблею (дорадчо-консультативний орган із незначними наглядовими правами, який складався з депутатів національних парламентів) та Суд правосуддя з обов'язковою для держав-членів юрисдикцією тлумачити і застосовувати положення установчого договору. Такий підхід до формування владних інституцій став компромісним вирішенням протистояння прихильників федералістського і міжурядового підходів щодо формату європейської інтеграції.

Надзвичайна успішність ЄСВС заохочувала до поширення його досвіду на решту галузей економіки. Тому в 1957 р. було прийнято рішення про заснування Європейського економічного співтовариства (далі – ЄЕС) і Європейського співтовариства атомної енергії (далі – Євратом), установчі договори яких набули чинності 1 січня 1958 р. [ ]³. Одночасно було змінено інституційну структуру: законодавчі повноваження передали Раді міністрів як міжурядовому органу, що послабило наднаціональний елемент за рахунок посилення ролі держав-членів.

В установчому договорі ЄЕС було передбачено, що після створення митного союзу, значна частина рішень буде ухвалюватися Радою міністрів як

¹ [ ] Декларация 9 мая 1950 г. // Европа: новое начало. Декларация Шумана 1950—1990. Европа и проблема расширения / под общ. ред. Ю. А. Борко. – М. : МИГ «Право», 1994. – С. 51–54.

² «Ще ніколи в минулому, – зауважив прем'єр-міністр Бельгії Г.Верховстандт, – стільки країн добровільно не поступилися частиною свого суверенітету заради миру та процвітання». [ ] Verhofstadt G. Les États-Unis d'Europe. – Bruxelles: Luc Pire, 2006. – 66 p. – P. 13.

³ [ ] Treaty establishing the European Economic Community of 25.03.1957. – Офіційний сайт ЄС “Euro-Lex”. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>; [ ] Treaty Establishing the European Atomic Energy Community of 25.03.1957. – Офіційний сайт ЄС “Euro-Lex”. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12006A/12006A.html>

єдиним законодавчим органом не одногосно, а кваліфікованою більшістю голосів¹, що посилювало наднаціональні тенденції в розвитку Співтовариств. Однак, через принципову позицію Франції з питання про особливості прийняття в Співтовариствах нормативних актів вищої юридичної сили, а отже можливість обмеження суверенітету держави у важливих питаннях економічного розвитку, 28–29 січня 1966 р. держави-члени підписали Люксембурзьку угоду [ ]², згідно з якою, якщо рішення стосувалося важливих національних інтересів, то його обговорення Радою міністрів повинно тривати доти, доки не буде досягнуто компромісу. Відтак кожна держава-член отримала право вето на рішення Ради міністрів, що суттєво послаблювало наднаціональні начала. Зауважимо, на сьогодні більшість рішень у Раді ЄС приймається кваліфікованою більшістю (ч. 3 ст. 16 Договору про Європейський Союз (далі – ДЄС)), при цьому в установчих договорах прямо передбачено прийняття рішень консенсусом з питань спільної зовнішньої та безпекової політики (ст. 31 ДЄС) та гармонізації податкового законодавства³, що є досить чутливими для суверенітету держав (ст. 113 Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЄС)) [ ]⁴.

Недоліком Люксембурзької угоди було те, що передбачені нею зміни не були включені до текстів установчих договорів. Формально вони не стали обов'язковими, бо мали політичний характер, проте дотримувалися на практиці [ ]⁵. Цей компроміс був привабливим для держав, які були зацікавлені в набутті членства в Співтовариствах, однак обережно ставилися до можливості

¹ Це пояснювалося потребою у прийнятті не популярних серед деяких урядів рішень, чий спротив міг бути подоланий при голосуванні кваліфікованою більшістю.

² [ ] Final Communiqué of the extraordinary session of the Council (Luxembourg, 29 January 1966) // Bulletin of the European Economic Community. March 1966, No 3, pp. 5-11.

³ Сьогодні відбувається процес перегляду повноваження в сфері податкової системи: уряди європейських країн ще не втратили остаточно повноважень в питанні реалізації цього суверенного права, але на них дедалі більше тисне прагнення інститутів ЄС розширити власну податкову базу для формування бюджету Союзу, відкритість національних систем господарювання, зростаюча незалежність ринків тощо.

⁴ [ ] Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union of 13.12.2007 // Official Journal C 83 of 30.3.2010.

⁵ Угода була порушена лише у квітні 1982 р., коли Рада ухвалила рішення всупереч позиції Сполученого Королівства щодо цін на сільськогосподарську продукцію. Див: [ ] Miller V., Ware R. Qualified Majority Voting: the Argument and the Agreement / Research Paper 94/51. – London: House of Commons Library, 1994. – P. 15-16.

обмеження своїх суверенних прав. Він фактично відкрив шлях до збільшення членського складу організації.

Поступове розширення компетенції Співтовариств/Союзу з суто економічної до практично універсальної загострило питання про межі суверенних прав держав-членів у складі Союзу. Запровадження практики делегування національними урядами права здійснення певної частини державно-владних повноважень наднаціональним інститутам з самого початку поставило питання про співвідношення наднаціональної організації влади і державного суверенітету, оскільки створення ЄС спонукало національні уряди передати питання, що віднесені до компетенції національних парламентів, до компетенції інститутів Союзу, до складу яких входять представники виконавчої влади держав-членів. Це породило як проблему демократичної легітимації ЄС, так і можливості прихованого обмеження суверенітету держав-членів [ ]¹.

Сьогодні однією з найважливіших проблем в праві ЄС є питання про співвідношення наднаціональності та державного суверенітету, що вимагає досягнення балансу між комунітарним (наднаціональним) і міжурядовим початками, аби виключити надмірне посилення інститутів Союзу за рахунок обмеження права держав на реалізацію суверенних прав, і одночасно зберегти процес поглиблення інтеграції. Досягнення такого балансу, відмічає О. М. Мещерякова, є «камнем спотикання» протягом усього розвитку інтеграційного процесу [ ]². Держави-члени, з одного боку, прагнуть максимально захистити власні національні інтереси, а з іншого – гарантувати захист спільних здобутків і забезпечити поступальний рух вперед. У результаті поступово вносилися зміни до установчих договорів, які були спрямовані на розбудову «ще міцнішого союзу між народами Європи». Однак, кожного разу

---

¹ [ ] Якименко Х.С. Європейський союз: правова природа об'єднання: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Христина Сергіївна Якименко. — Х., 2009. — С. 112.

² [ ] Мещерякова О.М. Наднациональность в праве Европейского Союза и проблема суверенитета: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10 / О.М. Мещерякова. – М., 2010. – С. 1.

під час ухвалення відповідних змін в установчих договорах виникали доволі серйозні проблеми [ ]¹.

Ще складніші проблеми виникли через ратифікацію Договору про запровадження Конституції для Європи, оскільки виникли побоювання, що він сприятиме обмеженню суверенних прав держав-членів ЄС [ ]². Хоча за своєю правовою природою Конституція є міжнародним договором, вона заклала фундамент цілісного конституційного устрою об'єднаної Європи [ ]³. Так, ст. I-1 Конституції підтверджувала подвійну сутність ЄС як союзу держав і водночас наднаціональної спільноти, що черпає свою демократичну легітимність у «волі громадян та держав Європи будувати спільне майбутнє». У ст. I-6 йшлося про абсолютне верховенство права ЄС над національним правом держав-членів. Міжурядовий механізм співпраці замінювався наддержавним у відносинах, пов'язаних з суверенними правами держав-членів (надання притулку, міграційна політика, кримінальне судочинство тощо). Передбачалося також посилення співпраці в сфері військової оборони.

Закономірно, що положення Конституції, що посилювали наднаціональні елементи Союзу, спровокували негативні результати референдумів у Франції (29.05.2005 р.) і Нідерландах (01.06.2005 р.), що мало наслідком зупинення процесу ратифікації у решті держав-членів. Провал ратифікації Конституції поставив перед ЄС складне завдання – розробити новий договір, метою якого було збереження основних принципів та цілей, які визначала Конституція, та одночасне врахування претензій тих держав, що виступали проти «конституційного» формату Союзу. Результатом компромісу стало укладання 13.12.2007 р. нового Договору про реформи (Лісабонський договір),

¹ Так, при розробці та ратифікації ДЄС гострі дискусії точилися з приводу обмеження суверенних прав держав у спільній закордонній та безпековій політиці, юстиції, правосудді, що вимагало внесення змін до конституцій держав-членів. Див.: [ ] Рішення від 12 жовтня 1993 р. у справах 2 BvR 2134/92 і 2159/92 Manfred Brunner and Others v. The European Union Treaty // *Common Market Law Review*. – 1994. – № 1. – P. 57; [ ] Protocol on the position of Denmark № 22 // *Official Journal of the European Union*. – 2010. – Series C. – P. 299-303; [ ] Edinburgh European Council, 11 and 12 December 1992. Conclusions of the Presidency, Part B // *Official Journal*. – 1992. – № C 348. – P. 1.

² Draft Treaty establishing a Constitution for Europe 29.10.2004 // *Official Journal* C 310 of 16 December 2004.

³ [ ] Тюшка А. Договір про конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність / А. Тюшка. – К.: К.І.С., 2007. – С. 165; [ ] Elsuwege V. P. A Constitution for Europe and its Consequences for the Concept of National Sovereignty // *Jurispudencija*. – 2004. – Т. 58 (50). – P. 99.

ратифікація якого також зіткнулася зі складнощами через позицію Ірландії. Під час Брюссельського саміту [ ]¹ у грудні 2008 р. вдалося досягти компромісу: Ірландія отримала гарантії, що компетенція ЄС не пошириться на сферу податків, безпеки і оборони, юстиції і внутрішніх справ, отже, не буде жодної небезпеки суверенітету Ірландії. Також були надані гарантії, що положення Конституції держави [ ]² стосовно права на життя, освіту та родину не будуть змінюватися, не зважаючи те, що їх зміст не збігається з вимогами Хартії про основоположні права ЄС як складової Лісабонського договору. В результаті на повторному референдумі 3 жовтня 2009 р. Лісабонську угоду було ратифіковано [ ]³, а так званий «Ірландський компроміс» формально закріплено як Протоколи № 21 та 35 до установчих договорів [ ]⁴. Низку гарантій, оформлених у протоколах до установчих договорів [ ]⁵, отримали також Велика Британія, Польща та Чехія.

Таким чином, питання про обмеження суверенних прав держав-членів завжди було актуальним у процесі поглиблення інтеграції. Його дослідження можна було б продовжити визначенням правової природи ЄС, оскільки воно важливе для з'ясування ступеню обмеження суверенітету держав від найбільш суттєвого у випадку федерації до відносного, необхідного для ефективної співпраці держав у рамках міжнародної міжурядової організації. Однак, це завдання не охоплюється предметом нашого дослідження, тому на ньому варто зупинитися лише в загальному плані.

¹ [ ] Лідери країн ЄС вирішили проблему Лісабонської угоди // Євробюлетень. – 2009. - № 1. – С. 14.

² [ ] Constitution of Ireland of 29.12.1937 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.taoiseach.gov.ie/eng/Youth_Zone/About_the_Constitution,_Flag,_Anthem_Harp/Constitution_of_Ireland_-_Bunreacht_na_h%C3%89ireann.html

³ За Угоду проголосувало 67,1 % тих, хто прийшов на дільниці, проти – 32,9 %, досить високою була явка виборців – 58 %. Див.: [ ] Ірландія схвалила Лісабонську угоду // Євробюлетень. – 2009. - № 10. – С. 15.

⁴ [ ] Protocol (No 21) on the position of the United Kingdom and Ireland in respect of the area of freedom, security and justice // Official Journal of the European Union. – Series C. – P. 295-298; [ ] Protocol (No 35) on Article 40.3.3 of the Constitution of Ireland // Official Journal of the European Union. – Series C. – P. 321.

⁵ [ ] Protocol (No 15) on certain provisions relating to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland // Official Journal of the European Union. – Series C. – P. 284-286; [ ] Protocol (No 30) on the application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union to Poland and to the United Kingdom // Official Journal of the European Union. – Series C. – P. 313-314.

У вітчизняній і зарубіжній літературі сформувалося декілька основних концепцій з приводу правової природи ЄС: федеративна (конфедеративна) [ ]¹ (державницька або «конституційна» концепція [ ]²); міжнародна [регіональна] організація (міжнародно-правова або міжурядова концепція) [ ]³ та об'єднання особливого роду (*sui generis*) (концепція синтезу) [ ]⁴. Однак, жоден з них не здатний однозначно дати відповідь на це питання [ ]⁵.

Перші дві концепції містять деякі суперечливі положення, хоча мають багато раціонального. Так, В. І. Сало доходить висновку, що ідея розбудови об'єднаної Європи саме як федеративного утворення неодноразово піднімалася в політичних і наукових дискусіях, а її втілення в життя завжди знаходило потужних лобістів як на рівні окремих політиків, громадських організацій, держав, так і інститутів Союзу. При цьому федералістам так і не вдалося внести в установчі договори хоча б вказівку на розвиток ЄС у напрямку федералізму [ ]⁶. Однак, як вказує А. Я. Капустін, відмова від фіксації в установчих договорах терміна «федеративний» не означала відмови від розвитку інтеграції

¹ [ ] Коваль В. С. Становлення та розвиток Європейського Союзу: історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Вячеслав Станіславович Коваль. — К., 2003. — С. 14–15; [ ] Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Володимир Ігорович Сало. — Х., 2008. — С. 62–63.

² [ ] Curtin D. The Constitutional Structure of the Union, a Europe of Bits and Pieces / D. Curtin // *Common Market Law Review*. — 1993. — Vol. 30. — P. 17–69.

³ [ ] Грицяк І. А. Право та інститути Європейського Союзу: навч. посіб. / І. А. Грицяк. — К.: «К.І.С.», 2006. — 300 с.; [ ] Капустин А. Я. Европейский Союз: интеграция и право / А. Я. Капустин. — М.: Изд-во РУДН, 2000 — 436 с.; [ ] Wyatt & Dashwood's European Union Law: 5th edition / Ed. by A. Arnall, A. Dashwood, M. Dougan, M. Ross, E. Spaventa, D. Wyatt, Q.C. — London: Sweet & Maxwell, 2006. — P. 56; [ ] Костенко М. Л. К вопросу наднациональности и особенностях права ЕС. Европейская интеграция: правовые проблемы / М. Л. Костенко, Н. В. Лавренова // *Государство и право*. — 1994. — №4. — С. 109; [ ] Schermers H. G. International institutional law / Henry G. Schermers H. — 2d ed., Alphen aan den Rijn; Rockville: Sijthoff & Noordhoff, 1980. — P. 27-33; [ ] Steiner H. J. Transnational legal problems. Materials and Texts / H. J. Steiner, D. F. Vagts, N. H. Koh. — 4th ed. — N.Y.: The foundation press, 1994. — P. 1082.

⁴ [ ] Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития / под ред. Ю. А. Борко и О. Б. Буториной. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — С. 449; [ ] Микієвич М. М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики і безпеки: Монографія / М. М. Микієвич. — Львів: Вид-во Львів. нац. ун-ту, 2005. — 416 с.; [ ] Смирнова К. В. Джерела права Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ксенія Володимирівна Смирнова. — К., 2005. — 228 с.; [ ] Wyatt D., Dashwood A. *European Community Law*. — 3rd ed. — London: Sweet&Maxwell, 1993. — 817 p.; [ ] Лобанов К. Н. Договор о Европейском Союзе: правовой анализ новейших тенденций в развитии западноевропейской интеграции. учеб. пособие / К. Н. Лобанов. — Белгород: Слово, 1996. — С.79; [ ] Pescatore P. The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law / P. Pescatore // *European Law Review*. — 1983. — Vol. 8. — P. 157; [ ] Lasok D. *Law and Institutions of the European Union*: 7th ed. — L.: Butterworths, 2001. — 947 p.; [ ] Мещерякова О.М. Наднациональность в праве Европейского Союза и проблема суверенитета: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.10 / О.М. Мещерякова. — М., 2010. — 38 с. — С. 12.

⁵ [ ] Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Д. Дайнен; пер. з англ. М. Марченко. — К.: К.І.С., 2006. — С. 17.

⁶ [ ] Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Володимир Ігорович Сало. — Х., 2008. — С. 55.

в напрямку «формування міжнародно-правової федерації, яка раніше не була відома людській цивілізації» [ ]¹. Це обумовлено тим, що федеративний устрій дійсно є практично єдиною апробованою моделлю, яка здатна задовольнити потреби наднаціонального утворення та суб'єктів, що входять до його складу.

Однак, твердження про федеративну природу ЄС є некоректним щодо суверенітету держав-членів, оскільки у федерації він не ділиться між федерацією та її суб'єктами, хоча такі думки висловлюють окремі автори [ ]². На думку більшості науковців, федерація — це завжди єдина держава, а не союз держав, які передають частину суверенітету на користь федеральної влади. У федеративній державі суверенітет має федерація, а не її суб'єкти [ ]³. Союз не є суверенним утворенням; він не має своєї власної території, крім умовно визначеної в договорах задля їх застосування; не має власного населення (громадянства)⁴; джерелом влади в ЄС є не народи, а уряди держав-членів, які на свій розсуд делегують інститутам Союзу право здійснення певних суверенних прав і повноважень, які необхідні йому для вирішення завдань і в яких зацікавлені країни-учасниці⁵, а тому Союз не має інших повноважень, крім визначених Договором про ЄС.

Прибічники міжурядової концепції ЄС стверджують, що це об'єднання є міжнародно-правовим, оскільки створене шляхом укладання державами міжнародних договорів, що регулюються міжнародним публічним правом. Держави-члени зберігають суверенітет, незважаючи на добровільну передачу права реалізації окремих суверенних повноважень. Водночас запровадження, наприклад, інституту громадянства ЄС, механізму прямих виборів до Європейського парламенту, специфічної інституційної системи і особливого

¹ [ ] Капустин А. Я. Европейский Союз: интеграция и право : монография / А. Я. Капустин. – М. : Изд-во РУДН, 2000. – С. 60.

² Див., наприклад: [ ] Ягудин Ш. Проблемы субсидиарности российского федерализма / Ш. Ягудин // Федерализм: российское и швейцарское измерение : материалы конференции / под ред. Т. Фляйнера и Р. Хакимова; Казань, 22-23 июня 2001. – М. : Основы, 2001. – С. 41–52.

³ [ ] Гарибян К. Э. Теоретические проблемы государственного суверенитета Российской Федерации : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каринэ Эдуардовна Гарибян. – М., 2003. 203 с. – С. 11; [ ] Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Виталий Владимирович Горюнов. – Екатеринбург, 2007 237 с. – С. 56.

⁴ Так, ч. 1 ст. 20 ДФЄС прямо закріплює: «Кожен, хто має громадянство однієї з держав-членів, є громадянином Союзу. Громадянство Союзу є додатковим до національного громадянства, не замінюючи його».

⁵ На цю обставину в праві ЄС прямо вказує принцип надання повноважень, передбачений ч. 2 ст. 5 ДЄС.

механізму прийняття рішень, спільної грошової одиниці тощо дозволяє констатувати наявність у ЄС унікальних рис, які не властиві ні міжнародним організаціям, ні федеративним (конфедеративним) державним утворенням.

Враховуючи зазначене, слід визнати, що ЄС, який поступово еволюціонує у бік федеративного утворення, має особливу правову природу, яка відрізняє його як від міжнародних міжурядових організацій, так і від держави. Тому більш виваженою вважається теорія «синтезу», за якою ЄС розглядається як особлива організація (*sui generis*) наднаціонального характеру з потужним федеративним потенціалом. У своїх рішеннях Суд ЄС неодноразово підкреслював унікальність правопорядку Союзу.

Отже, слід визнати, що намагання розкрити правову природу ЄС за допомогою концепції федерації або конфедерації не сприяє отриманню відповіді на питання про межі обмеження суверенних прав держав у складі ЄС. Для отримання відповіді на це питання необхідно дослідити принципові аспекти таких обмежень. Для цього необхідно з'ясувати, яким є ступінь делегування суверенних повноважень, як саме відбувається обмеження суверенних прав держав-членів та які гарантії при цьому мають держави у разі існування загрози порушення власних національних інтересів з боку ЄС.

Звернемо увагу на те, що Співтовариства, а згодом – ЄС створені на підставі міжнародного договору в порядку, що застосовується до міжнародних організацій. Відповідно Європейський Союз – це результат суверенного волевиявлення держав-членів [ ]¹. Передача права реалізації суверенних повноважень належить до виключної компетенції держави, що закріплюється у відповідних положеннях конституцій (ст. 9 Федерального конституційного закону Австрії, ст. 5 гл. 10 Конституційного закону Швеції «Інструмент уряду», ст. 92 Конституції Нідерландів, ст. 90 Конституції Польщі). При цьому варто враховувати, що делегування права реалізації суверенних прав держави є допустимим лише настільки, наскільки це дозволяє конституція. З цього

---

¹ [ ] Нешатаева Т. Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании / Т. Н. Нешатаева. – М. : Дело, 1998. – 270 с.; [ ] Шибаева Е. А. Право международных организаций / Е. А. Шибаева. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 192 с.

приводу Федеральний конституційний суд Німеччини неодноразово наголошував на тому, що «делегування суверенних прав держави не є безмежним», що «абсолютно недопустимим є будь-яка дія, що веде до руйнування підвалин конституційного ладу держави» [ ]¹. Враховуючи це застереження, окремі держави пов'язали передачу права реалізації суверенних повноважень Союзу з дотриманням умов, визначених у конституціях [ ]².

Метою передачі державами права реалізації своїх суверенних прав є заснування нового суб'єкта міжнародного права з чітко окресленими цілями, а не створення нового суверенного утворення [ ]³. Права, що добровільно делегуються державами, походять від безпосередніх носіїв державного суверенітету. Однак у момент передачі такі права втрачають свій суверенний характер, а поряд з передачею прав реалізації суверенних прав не відбувається передача юридичної основи цих прав, тобто державного суверенітету. Відтак наддержавна організація наділяється правом реалізації суверенних прав, однак вона в силу цього не набуває суверенітету. Тому А. Я. Капустин й називає міжнародну організацію «несуверенним суб'єктом міжнародного права» з огляду на її похідний характер [ ]⁴. В установчому договорі держави самостійно і добровільно визначають компетенцію об'єднання, межу самообмеження суверенних повноважень і порядок розподілу повноважень між наддержавним утворенням та державами, що входять до його складу.

Цікаво, що з моменту започаткування Співтовариств питання про суверенітет не було прямо закріплено в текстах установчих договорів.

¹ [ ] Гердеген М. Європейське право / Матіас Гердеген ; [пер. з нім. Н. Саповської]. – К. : «К.І.С.», 2008. – С. 256.

² Так, в Основному законі ФРН визначено, що для здійснення ідеї об'єднаної Європи Німеччина бере участь у розвитку ЄС, в обов'язок якого входить гарантувати дотримання принципів демократії, правової держави, соціальної і федеративної держави, а також дотримання принципу субсидіарності, який гарантує захист основних прав, які по суті збігаються з правами, що містяться в Основному законі (ч. 1 ст. 23). У Розділі XV «Про Європейський Союз» Конституції Франції 1958 р. закріплено клаузулу щодо взаємності, що передбачає згоду на обмеження суверенних прав республіки лише у разі подібних обмежень з боку інших держав-членів ЄС. [ ] Конституції зарубіжних країн: навчал. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Сєрьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / за заг. ред. В. О. Сєрьогіна. – Харків : Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 67–68, 88.

³ Міжнародне право не допускає передачі суверенітету окрім випадків вільного волевиявлення держав або народів, про що свідчать, зокрема, Віденські конвенції про правонаступництво держав, що передбачають різні основи правонаступництва (передача частини території, розділення держави, об'єднання держави, виникнення нової держави тощо). Див: [ ] Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів від 23.08.1978 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 20. – ст. 584.

⁴ [ ] Капустин А. Я. Европейский Союз: интеграция и право / А. Я. Капустин. – М. : Изд-во РУДН, 2000. – С. 111.

Проблеми розподілу компетенції між державами та Співтовариствами також не існувало, оскільки держави покладали великі сподівання саме на наднаціональний метод правового регулювання економічних відносин, тому добровільно погодилися саме на такий механізм прийняття рішень. Однак розвиток інституційної системи Співтовариств засвідчив, що їх інституції, створені на погоджувальній основі державами, прагнули розширити межі компетенції, передбачені установчими договорами, аргументуючи своє прагнення метою «створити дедалі міцніший союз між народами Європи», що призвело б до зміцнення наднаціональності. Тож відносини держав-членів з інститутами Союзу ускладнювалися через надмірну самостійність останніх та їх бажання посилити наддержавний компонент.

Важливу роль у цьому процесі відіграв Суд Європейських співтовариств, який шляхом телеологічного тлумачення установчих договорів сформулював низку важливих положень, які з огляду на їх радикальність не отримали нормативного закріплення, однак за своїм значенням стали нормами-принципами у правопорядку об'єднання [ ]¹. З 60-х років ХХ ст. він почав перебирати на себе функції типового конституційного суду, уповноваженого гарантувати правовий характер Співтовариств. Розроблені Судом оригінальні правові механізми за відсутності договірного закріплення стали ефективними засобами поглиблення інтеграції, доказом чого була їх дієвість навіть за відсутності політичної волі з боку урядів держав-членів чи інституцій Співтовариств. Так, Суд обґрунтував висновок про те, що Співтовариство є новим правопорядком у міжнародному праві, на користь якого держави-члени обмежили, хоча і в певних межах, свої суверенні права; це правопорядок, суб'єктами права якого є не тільки держави-члени, а й приватні особи. На відміну від звичайних міжнародних договорів Договір про ЄЕС утворив свій власний правопорядок, який став складовою частиною правопорядків держав-

---

¹ Див.: [ ] Анакіна Т. Прецедентні рішення Суду Європейських співтовариств у становленні правопорядку ЄС / Т. Анакіна // Підприємництво, госп-во і право. – 2008. – № 2. – С. 49–52; [ ] Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу / Т. В. Комарова. – Х. : Право, 2010. – 360 с.; [ ] Трагнюк О. Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів: дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.11 / Олеся Янівна Трагнюк. – Х., 2003. – 205 с.

членів і якого національні суди зобов'язані дотримуватися [ ]¹. Крім того, Суд сформулював такі засадничі вимоги, як принцип верховенства права Співтовариств над національним законодавством та прямої дії його норм [ ]². На сьогодні згадані принципи так і не отримали чіткого договірного оформлення в установчих договорах, однак містяться в Декларації щодо вищої юридичної сили [ ]³, доданої до установчих договорів, яка не є юридично обов'язкою, однак має певне («непряме») правове значення у правопорядку ЄС. Окрім рішень Суду доктрина верховенства та прямої дії права Співтовариств отримала обґрунтування також у статтях конституцій, актах національного законодавства та рішеннях вищих судів держав-членів [ ]⁴.

Однак, далеко не всі держави й сьогодні готові визнати пріоритет норм права ЄС над власними конституціями. Тому досить часто в основному законі міститься вказівка про вищу юридичну силу конституції щодо законодавства ЄС, яке в свою чергу має перевагу над іншими нормативно-правовими актами держави (ст. 123 Конституції Естонії, ч. 2 ст. 133 Конституції Польщі). Подібна практика має місце і в правовій системі України, яка відповідно до ст. 9 Конституції визнає лише частковий пріоритет норм міжнародного права.

¹ Див.: [ ] Case 26/62 «NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration» // European Court Reports. – 1963. – P. 1; [ ] Case 6/64 «Flaminio Costa v E.N.E.L.» // European Court Reports. – 1964. – P. 585.

² [ ] Case 28-30/62 «Da Costa en Schaake NV, Jacob Meijer NV, Hoechst-Holland NV v Netherlands Inland Revenue Administration» // European Court Reports. – 1963. – P. 31; [ ] Case 6/64 «Flaminio Costa v E.N.E.L.» // European Court Reports. – 1964. – P. 585.; [ ] Case 29/69 «Stauder v City of Ulm» // European Court Reports. – 1969. – P. 419; [ ] Case 26/62 Van Gend en Loos [1963] ECR 1; [ ] Case 6/64 Costa v. ENEL [1964] ECR 585; [ ] Case 106/77 Simmenthal [1978] ECR 629.

³ [ ] Declaration concerning primacy № 17 // Official Journal C 83 of 30.3.2010. – P. 213.

⁴ Так, примат права ЄС базується на положеннях конституцій держав-членів, зокрема ч. 4 ст. 5 Конституції Болгарії, ст. 28 Конституції Греції, ст. 94 Конституції Нідерландів, ч. 4 ст. 8 та ч. 2 ст. 277 Конституції Португалії, ч. 2 ст. 145-1 Конституції Румунії, ч. 2 ст. 7 Конституції Словаччини, ст. 3а та ст. 8 Конституції Словенії, ст. 10 Конституції Чехії. У Литві було прийнято Конституційний акт «Про членство Литовської республіки в Європейському Союзі», що є складовою основного закону. У п. 2 вказаного Акту передбачено, що норми права ЄС є складовою правової системи Республіки Литва та мають вищу юридичну силу. Щодо традиційного суверенітету британського парламенту, то, на думку Т. К. Хартлі, за компетенцією, наданою в розпорядження ЄС, суверенітет парламенту у цій сфері полягає лише в праві виходу з Європейського Союзу ([ ] Хартлі Т. К. Основы права Европейского Сообщества: введение в конституционное и административное право Европейского Сообщества / Т. К. Хартли ; пер. с англ. и науч. ред. В. Г. Бенды. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 265.). Конституційна комісія Риксадагу Швеції, висловила за визнання пріоритету норм права ЄС, визнавши, органи державної влади та суди зобов'язані дотримуватися норм права ЄС навіть у тому випадку, коли воно будь-яким чином обмежує права і свободи, передбачені Конституційним актом за умовою, що інститути ЄС вправі ухвалювати закони з відповідних питань ([ ] Ракитская И.А. Конституционно-правовой механизм осуществления внешней политики в скандинавских странах / И.А. Ракитская // Конституционно-правовой механизм внешней политики: учебное пособие. - М.: МГИМО, РОССПЭН, 2004. – С. 179–207).

Принцип верховенства права ЄС не був однозначно позитивно сприйнятий державами-членами, основні закони яких взагалі не містять вказівки про верховенство норм ЄС над національним законодавством, у тому числі конституційним. І. І. Лукашук зазначає, що конституційні суди Німеччини та Італії спочатку відмовились визнавати пріоритет права Співтовариства над своїми конституціями. Однак поступово приєднались до загальної позиції в цьому питанні» [ ]¹. Так, Федеральний конституційний суд Німеччини відмовився проголосити регламент Співтовариства таким, що має більш високу юридичну силу, ніж федеральна конституція. Свою позицію він обґрунтовував недостатністю демократичних основ Співтовариства, зокрема парламенту, що обирається шляхом прямого волевиявлення², а також каталогу фундаментальних прав людини³. У свою чергу Конституційний суд Італії проголосив, що країна може припинити своє членство в Співтоваристві через подібні причини. Отже, на думку конституційних судів, їх правові системи мали більш демократичну основу, аніж правопорядок Співтовариства [ ]⁴.

Встановлення Конституційним судом Німеччини несумісності правового акта Союзу з основоположними нормами Основного закону унеможливить набуття ним юридичної сили у внутрішньодержавному праві федерації [ ]⁵. Разом із тим у Рішенні по справі «Solange II» [ ]⁶ Суд призупинив свої повноваження щодо здійснення контролю відповідності актів інститутів ЄС національним стандартам основних прав і свобод. Таким чином, на сьогодні в конституційному праві Німеччині діє презумпція, що норми права ЄС про права людини мають безумовну вищу юридичну силу у правопорядку країни. Конституційний Суд Італії визнав, що норми права ЄС мають перевагу над

¹ [ ] Лукашук И.И. Конституции государств и международное право. – М. : Спарк, 1998. – С. 86.

² Зміни в системі виборів відбулися у 1978 р., коли відбулися перші прямі вибори до Європейського парламенту. Ця практика є унікальною, оскільки в жодній наддержавній організації вона не застосовується.

³ Хартія про основоположні права ЄС, яка містить каталог прав і свобод фізичних та юридичних осіб, яких зобов'язалися дотримуватися інститути ЄС, набула чинності 01.12.2009 р..

⁴ [ ] Judgment of 29.05.1974 “Internationale Handelsgesellschaft v Einfuhr und Vorratsselle Getreide // Common Market Law Review. – 1974. – Vol. 2. – P. 540; [ ] Case 106/77 «Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA» // European Court Reports. – 1978. – P. 629.

⁵ [ ] Гердеген М. Європейське право / Матіас Гердеген ; [пер. з нім. Н. Саповської]. – К. : «К.І.С.», 2008. – С. 260.

⁶ [ ] Solange II - Wünsche Handelsgesellschaft decision of 22 October 1986 // http://www.ecln.net/documents/Decisions-Germany/summary-solange_ii.pdf

конституційними положеннями з огляду на зміст ст. 11 Конституції. При цьому вказаний принцип має свої межі, оскільки у будь-якому разі «повинні гарантуватися фундаментальні принципи конституційного правопорядку Італії» [ ]¹. Конституційна рада Франції в Рішенні № 2004-505 DC від 19 листопада 2004 р. щодо Договору, що запроваджує конституцію для Європи [ ]², підкреслила, що Конституція й надалі залишається «на чолі правопорядку Франції», так само «незмінною залишається сфера дії принципу першості права ЄС» (п. 9-13 Рішення). Конституційний трибунал Іспанії визнає обмеженість переваги права ЄС відповідно до рамок наданої йому компетенції. При цьому він додає, що верховенство Конституції Іспанії достатньо захищено, оскільки закріплення першості права Євросоюзу вимагає створення правової основи насамперед в рамках конституції держави [ ]³. Отже, принцип верховенства права ЄС з точки зору національних конституційних судів не є абсолютним. Вища юридична сила права ЄС ґрунтується не на особливій природі цього права, а впливає з положень національних конституцій та має свої межі.

Проблема ускладнюється ще й через те, що не всі норми права ЄС мають пряму дію в правопорядках держав-членів, у тому числі й тих, що формально визнають їх вищу юридичну силу. Значна кількість норм права ЄС не може безпосередньо застосовуватися у внутрішніх правопорядках держав-членів через особливості національного права або через зміст певної норми права. Тому для конкретизації чи уточнення норм права ЄС у державах-членах часто застосовується процедура імплементації.

Безпосередньо застосовуються установчі договори – Договір про ЄС та Договір про функціонування ЄС, а також Хартія про основоположні права ЄС. З огляду на юридичні властивості регламенти, що приймаються Європейським парламентом сумісно з Радою ЄС або Радою самостійно, є обов'язковими у

---

¹ [ ] Cartabia M. The Italian Constitutional Court and the Relationship between the Italian legal system and the European Union // Slaughter A. M., Sweet A. S., Weiler J. H., (eds.). The European Courts and National Courts. Doctrine and Jurisprudence. – Oxford: Hart, 1998, 138.

² [ ] Traité établissant une Constitution pour l'Europe: Décision No 2004-505 DC du 19 Novembre 2004 // Journal officiel. – 24 novembre 2004. – P. 19885.

³ Див.: [ ] Гердеген М. Європейське право / М. Гердеген ; [пер. з нім. Н. Саповської]. – К. : «К.І.С.», 2008. – 528 с. – С. 245.

повному обсязі та підлягають безпосередньому застосуванню (ст. 288 ДФЄС). Що стосується інших норм права ЄС, то питання про їх співвідношення з нормами національного законодавства є досить складним.

В установчих договорах досить в загальному вигляді сформульовано обов'язок держав-членів вживати усіх належних заходів (загальних або спеціальних), щоб забезпечити виконання зобов'язань, що виникають з Договорів або випливають з актів установ Союзу. Держави-члени повинні сприяти виконанню завдань Союзу й утримуватися від будь-яких дій, що можуть загрожувати досягненню цілей Союзу (принцип солідарності, що міститься у ч. 3 ст. 4 ДЄС). Тому держави-члени повинні ухвалювати норми національного законодавства, необхідні для впровадження актів Союзу (ч. 1 ст. 291 ДФЄС). Тобто йдеться про принцип «ефективної імплементації права Союзу», що передбачає належне застосування, використання, виконання та дотримання всього цього права у національному правопорядку.

Спочатку Суд Співтовариств у своєму рішенні у справі C-8/88 «Federal Republic of Germany v Commission of the European Communities» [ ]¹ розтлумачив зміст ч. 3 ст. 4 ДЄС (колишня ст. 10 ДЄСПв) лише у контексті директив. Зокрема, у п. 13 рішення він вказав, що обов'язок дотримуватися норм права Співтовариства покладається на всі органи влади держав-членів у межах їх компетенції, незалежно від того, чи це центральні органи влади чи місцеві. Далі у рішенні у справі C-6, 9/90 «Francovich and Bonifaci v. Italy» [ ]² Суд також наголосив на відповідальності держави-члена перед приватною особою, якщо вона вчасно не імплементує директиву. Згодом принцип верховенства права Співтовариств (нині ЄС) було поширено й на інші норми права, на що наголосив Суд ЄС у своїх численних прецедентних рішеннях [ ]³.

---

¹ [ ] Case C-8/88 «Federal Republic of Germany v Commission of the European Communities» // European Court Reports. – 1990. – P. I-2321.

² [ ] Joined cases C-6, 9/90 «Andrea Francovich and Danila Bonifaci and others v Italian Republic» // European Court Reports. – 1991. – P. I-5357.

³ [ ] Joined cases C-46, 49/93 «Brasserie du Pecheur SA v Germany» // European Court Reports. – 1996. – P. I-1029; [ ] Case C-48/93 «R. v. Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Ltd.» (Factortame III) // European Court Reports. – 1996. – P. I-1029; [ ] Case C-5/94 «R. v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Hedley Lomas (Ireland) Ltd.» // European Court Reports. – 1996. – P. I-2553.

Зазначимо, що установчі договори не покладають на державу-члена обов'язку здійснювати імплементацію права ЄС у певний спосіб. Тому, якщо у конкретному акті Союзу спеціально не визначається спосіб здійснення імплементації, то держави-члени самі визначаються із найбільш прийнятними для них засобами. При цьому Комісія дає лише оцінку якості імplementованості права ЄС і, у разі необхідності, пропонує внести зміни до внутрішньодержавного законодавчого акта або інших законодавчих заходів [ ]¹. Тобто Комісія не наділена повноваженнями безпосередньо вносити зміни до національного законодавства, а тим більше до конституції, що залишається суверенним правом кожної держави. Якщо ж відповідні зміни не вносяться, Комісія може подати позов до Суду ЄС для притягнення до юридичної відповідальності держав-членів у разі невиконання рекомендацій, викладених у висновку про недотримання державами своїх зобов'язань (ст. 258 ДФЄС) [ ]². Така відповідальність може мати як політичний характер, так і економічний: до порушників застосовуються фіскальні санкції у вигляді штрафу та/або пені [ ]³. Однак і в цьому разі Суд ЄС не вправі в примусовому порядку змінювати положення національного законодавства, що не відповідає праву ЄС. Як крайній захід передбачено призупинення певних прав відповідної держави-члена, включаючи право голосу представника уряду держави-члена в Раді ЄС, із урахуванням вимог, передбачених ст. 7 ДЄС.

Таким чином, Європейський Союз безпосередньо не втручається у процес прийняття рішень органами законодавчої влади з огляду на концепцію суверенітету держав-членів, а лише впливає на зміст таких рішень. Держави самостійно вирішують питання про доцільність зміни свого законодавства для приведення його у відповідність з правом ЄС. Відтак принцип верховенства

---

¹ [ ] Interinstitutional Agreement between the European Parliament, Council and Commission on Better Law-Making of 16.12.2003 // Official Journal. – 2003. – Serie C. – № 321. – P. 1–5.

² Так, за неналежне виконання державами своїх статутних обов'язків найчастіше до відповідальності притягалася Італія, Іспанія, Греція, Люксембург та Бельгія. Див.: [ ] Annual Report of the Court of Justice of the European Union 2010. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. – 248 p. – P. 94.

³ Вперше Комісія скористалася наданою можливістю запропонувати Суду ЄС накласти матеріальні санкції лише в 1996 р. у справі проти Греції, рішення по котрій було ухвалене в 2000 р. Див.: [ ] Case 387/97 “Comission v Greece” // European Court Reports. – 2000. – P. I-5047.

права ЄС не означає у разі колізії автоматичної недійсності норм національного законодавства та неможливості їх застосування у правопорядку держави.

Під час внесення змін до установчих договорів держави, з огляду на питання суверенітету, свідомо відмовилися від дублювання в них положення про безперечний пріоритет права ЄС над національним правом, що містилося у ст. I-6 Договору, що запроваджує Конституцію для Європи [ ]¹. З цього приводу М. Гердеген зазначає, що верховенство права Союзу не перетворює його автоматично на право конституційне. Тому з позиції держав-членів всі застереження на користь недоторканності основних положень кожної з національних конституцій існуватимуть доти, доки їх не скасують самі держави-члени, відповідно змінивши конституції. Верховенство права ЄС «суттєво відрізняється від того, що закладене у принципі «право федерації скасовує право земель», застосовуваному у федеративній державі» [ ]².

У зв'язку з зазначеним виникає закономірне питання про наявність гарантій у держав, суверенні права яких можуть порушуватися інститутами ЄС, що ухвалюють рішення всупереч установчим договорам та наголошують на необхідності їх застосування державами з огляду на принцип верховенства права ЄС. Аналіз змісту установчих договорів засвідчує, що вони містять низку норм, спрямованих на захист прав держав-членів від ймовірних порушень. Так, держави можуть звернутися до Суду ЄС з позовом про визнання певного акту недійсним на підставі ч. 2 ст. 263 ДФЄС, якщо під час його ухвалення інститути вийшли за межі своїх повноважень, порушили істотну процесуальну вимогу, положення установчих договорів або будь-яку іншу норму права, пов'язану з їх застосуванням. Якщо позов обґрунтований, Суд ЄС проголошує відповідний акт нікчемним. Проте Суд, якщо вважає необхідним, зазначає, які наслідки акту, проголошеного нікчемним, вважаються остаточними (ст. 264 ДФЄС). Крім того, при поданні позову держави повинні дотриматися двохмісячного строку від дати оприлюднення відповідного акту (ч. 6 ст. 263 ДФЄС). У разі

---

¹ [ ] Treaty establishing a Constitution for Europe // Official Journal C 310 of 16 December 2004. – P. 1-474.

² [ ] Гердеген М. Європейське право / Матіас Гердеген ; [пер. з нім. Н. Саповської]. – К. : «К.І.С.», 2008. – С. 244.

бездіяльності інститутів Союзу при порушенні Договорів держави-члени можуть подати позов до Суду ЄС для встановлення факту порушення прав та інтересів держав (ст. 265 ДФЄС). Крім того, держави мають право подавати позови про відшкодування збитків, завданих ЄС або його службовцями під час виконання ними посадових обов'язків (ч. 2 ст. 340 ДФЄС).

Під час укладання установчих договорів держави-члени взяли на себе зобов'язання не вирішувати спори щодо тлумачення або застосування Договорів в інший спосіб, аніж той, що передбачений установчими договорами (ст. 344 ДФЄС). Тобто держави виразили згоду на вирішення подібних справ виключно Судом ЄС. Єдина проблема, що виникає в цьому разі, пов'язана з ексклюзивністю повноважень Суду ЄС як наднаціонального органу щодо тлумачення установчих договорів та встановлення ним факту порушення прав та інтересів (ст. 19 ДЄС). Тому в разі незгоди з позицією Суду, відповідне рішення не може бути оскаржене державою, оскільки стає остаточним. Таким чином, позиція держави, яка вважає що її суверенні права порушені, береться до уваги, однак не є необхідною обов'язковою умовою відповідальності Союзу. У будь-якому разі за державою зберігається суверенне право вийти зі складу ЄС (ст. 50 ДЄС), що не вимагає отримання згоди з боку інших держав або Союзу. У цьому разі держава лише повинна заздалегідь повідомити про свій намір Європейську Раду.

Окрім указаних гарантій, в праві ЄС існує низка норм, пов'язаних з обмеженням компетенції Союзу у важливих сферах суверенних повноважень держави. При укладанні установчих договорів держави визначили межі компетенції Співтовариств/Союзу, які б не порушували державний суверенітет. Так, у ДЄС закріплено, що межі повноважень Союзу визначаються принципом надання повноважень, відповідно до якого Союз діє в межах повноважень, наданих йому державами-членам згідно з установчими договорами заради досягнення визначених в них цілей. Відтак повноваження, яких не надано Союзові згідно з Договорами, залишаються за державами-членами, що нагадує залишкову компетенцію суб'єктів федерацій.

Принцип наділення компетенцією має суттєве значення для розв'язання дискусійних питань про межі «суверенітету» Союзу. Він вказує на похідний характер компетенції ЄС, якою його наділили держави-члени. Важливість даного принципу, зазначає В. І. Сало, важко переоцінити: через набуття Союзом широкої правосуб'єктності та закріплення положення про верховенство права ЄС над правом держав-членів даний принцип стає вихідним для визначення відносин між державами-членами і Союзом [ ]¹.

Принцип надання повноважень обґрунтовувався також і в рішеннях національних конституційних судів. Зокрема, у «Маастрихтському рішенні» (1993 р.) Конституційний суд ФРН зазначив, що правові акти, видані органами Співтовариств, не можуть бути визнані у внутрішньодержавному праві Республіки такими, що мають юридичну силу, якщо вони перевищують делеговані повноваження Європейських спільнот. Тож конституційне право Німеччини вимагає, щоб будь-який акт, виданий органом ЄС з перевищенням наданої йому компетенції, вважався у праві федерації незастосовним [ ]². Верховний суд Данії в рамках «Маастрихтського рішення» (1998 р.) наголосив на тому, що якщо правовий акт ЄС виходить за рамки наданої йому компетенції, в застосуванні такого акта може бути відмовлено [ ]³.

Отже, самостійно, без договірної згоди держав-членів Союз не може перебирати на себе жодних нових повноважень, а це означає, що він не вправі обмежувати ту частину суверенних повноважень, реалізацію якої держави не передали на наддержавний рівень. Таким чином, держави вправі самостійно у договірному порядку розширювати або звужувати компетенцію Союзу. Таке доволі просте на перший погляд правило викликає чимало суперечок на практиці, оскільки зробити однозначний висновок про чітку лінію розподілу повноважень між ЄС та державами-членами складно. Ситуація ускладнюється ще й тому, що обсяг компетенції Союзу та держав-членів є досить мінливим.

¹ [ ] Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Володимир Ігорович Сало. – Х., 2008. – С. 84.

² [ ] Wieland J. Germany in the European Union – The Maastricht Decision of the Bundesverfassungsgericht // European Journal of International Law. – 1994. – Vol. 5. – P. 259-266.

³ [ ] Maastricht-Decision of the Danish Supreme Court of 06.04.1998, I 361/1997 Unofficial Translation at www.um.dk/udenrigspolitik/europa/domeng/

Принцип надання повноважень тісно пов'язаний з проблемою розподілу повноважень, що передбачає два основних аспекти в діяльності інститутів. По-перше, інститути ЄС повинні бути наділені повноваженнями, необхідними для досягнення цілей інтеграції, що передбачає передачу у відання Союзу, отже, і його інститутам окремих суверенних прав і прерогатив держав-членів. По-друге, оскільки різні інститути втілюють начала або міжурядового, або наднаціонального характеру, існує потреба у чіткому розмежуванні компетенції між самими інститутами. Такий нормативний розподіл компетенції є своєрідним втіленням механізму стримувань і противаг, існування якого продиктоване необхідністю досягнення балансу між потребами інтеграції і національними інтересами.

Зі змісту установчих договорів ЄС можна зробити висновок про наявність трьох основних видів співвідношення повноважень Союзу та держав-членів, що нагадує принцип розподілу повноважень між федерацією та її суб'єктами: виключні повноваження, паралельні (допоміжні) та конкуруючі (сумісні, конкурентні) повноваження.

Максимальне обмеження самостійної реалізації суверенних прав відбувається в межах виключної компетенції Союзу, де особливо яскраво проявляється наддержавний компонент і де він самостійно може здійснювати законодавчу діяльність й ухвалювати юридично обов'язкові акти для держав. Виключна компетенція ЄС ґрунтується на презумпції повної передачі повноважень держав-членів Союзу. Як зазначає М. Гердеген, «саме така компетенція є тим ключовим моментом, який підживлює побоювання держав-членів щодо дедалі експансивнішого «вимивання» їх власних повноважень та щоразу помітнішого звуження залишеної їм свободи дій» [ ]¹.

Частиною 1 ст. 3 ДФЄС встановлено чіткий перелік сфер, де Союз має виключні повноваження: митний союз; встановлення правил конкуренції, необхідних для функціонування внутрішнього ринку; монетарна політика – для

---

¹ [ ] Гердеген М. Європейське право / М. Гердеген ; [пер. з нім. Н. Саповської]. – К. : «К.І.С.», 2008. – С. 210-211.

держав-членів, валютою яких є євро; збереження морських біологічних ресурсів у рамках спільної політики у сфері рибальства; спільна торгівельна політика. Отже, у цих сферах держави-члени добровільно передали усі свої повноваження для їх здійснення Союзом. Крім того, ЄС має виключні повноваження укладати міжнародні угоди, якщо це передбачено законодавчим актом ЄС або є необхідним для надання Союзу можливості здійснювати свої внутрішні повноваження, або тією мірою, якою їх укладання може вплинути на спільні права або змінити їхній обсяг (ч. 2 ст. 3 ДФЄС). Таким чином, як і будь-яка інша міждержавна організація, ЄС дещо обмежує можливості держав-членів у політичному «маневруванні» на міжнародній арені – це зумовлено зобов'язаннями, які бере на себе країна, вступаючи до таких організацій. Однак, ще жодна міжнародна організація не спромоглася сформувати власну, відмінну від політики держав-членів зовнішню політику. При цьому запровадження Ради закордонних справ ЄС на чолі з Верховним представником Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки відповідно до ст. 27 ДЄС та посади «Президента» ЄС (точніше Голови Європейської Ради) відповідно до ст. 15 ДЄС свідчить скоріше про бажання посилити представництво Союзу на світовій арені, аніж послаблення позицій держав-членів.

Не дивлячись на винятковий характер виключної компетенції ЄС, держави-члени все ж отримали право діяти у вказаних вище сферах самостійно за умови отримання від Союзу належних повноваження або для впровадження правових актів Союзу (ч. 1 ст. 2 ДФЄС). Таким чином, без спеціальної згоди ЄС держави не мають право ухвалювати жодних рішень у вказаних сферах. Якщо ж рішення на національному рівні й будуть прийняті, вони не породжуватимуть юридичних наслідків на рівні ЄС, а у разі невідповідності вимогам норм права ЄС свідчатимуть про порушення державою своїх зобов'язань.

Наявність сфер, у яких Союз має виключну компетенцію, ставить питання про те, як поводитися державі за відсутності відповідних правових норм у таких сферах? Відповідь на це питання Суд ЄС надав у рішенні у справі

804/79 «Commission v United Kingdom» [ ]¹. Так, Суд зазначив, що у разі, якщо інституція Співтовариства (нині Союзу) не діє належним чином, владні органи держав-членів можуть вжити необхідних заходів, але тільки на тимчасовій основі й тільки після проведення консультацій з Комісією і досягнення її згоди.

Із аналізу наведеного може скластися враження, що у межах виключної компетенції держави-члени втрачають суверенітет, однак така думка є хибною. Зазначимо, що окрім вищевказаних гарантій для держав «суверенітет» ЄС у сфері виключної компетенції обмежений принципами надання повноважень і пропорційності. Крім того, держави мають право в судовому порядку звертатися до Суду ЄС за захистом, а також за взаємною згодою зменшити сферу виключної компетенції ЄС або взагалі її скасувати шляхом внесення змін до установчих договорів.

Попри наявність поняття «виключна компетенція Союзу» у праві ЄС немає такої категорії, як виняткова компетенція держав-членів. Однак, певні сфери регулювання, які за своєю природою є сферами внутрішньодержавного інтересу або значення, держави-члени все ж захистили від втручання ЄС, закріпивши відповідну компетенцію за собою (наприклад, питання громадянства і кордонів). Крім того, окремі договірні положення чітко захищають певну компетенцію держав-членів від дії актів ЄС. Наприклад, держави-члени самостійно визначають принципи системи соціального забезпечення, особливості оплати праці, реалізації права на об'єднання, страйк тощо (ч. 4 та 5 ст. 153 ДФЄС). Крім того, згідно з ч. 2 ст. 4 ДЄС національна безпека залишається сферою виключної відповідальності держав-членів.

Протилежною виключній є паралельна компетенція. Правовою основою визнання такої компетенції слугує ч. 5 ст. 2 ДФЄС, за якою у певних сферах і згідно з умовами, встановленими в установчих договорах, Союз має вживати заходів, що підтримують, координують та доповнюють дії держав-членів, не заступаючи їхніх повноважень у цих сферах. Юридично обов'язкові правові акти ЄС, ухвалені на підставі положень Договорів стосовно цих сфер, не

---

¹ [ ] Case 804/79 “Comission v United Kingdom” // European Court Reports. – 1981. – P. 1045-1073.

тягнуть за собою гармонізацію законів або підзаконних актів держав-членів. Союз має повноваження вживати дій лише для підтримки, координації та доповнення дій держав-членів у таких сферах, як охорона та зміцнення здоров'я людини; промисловість; культура; туризм; освіта, професійне навчання, молодь та спорт; цивільний захист; адміністративне співробітництво (ст. 6 ДФЄС). Отже, у сферах, де компетенція ЄС характеризується як допоміжна, обмеження суверенних прав держав є мінімальним. У вказаних сферах держави-члени зберігають усю повноту законодавчої влади. Роль Союзу зводиться до підтримки і координації або доповнення законодавчих заходів держав-членів шляхом надання відповідних рекомендацій.

Решта сфер відання Союзу віднесена до конкуруючої або сумісної компетенції ЄС та держав-членів. Спільні для Союзу та держав-членів повноваження стосуються таких сфер, як: внутрішній ринок; соціальна політика; економічна, соціальна та територіальна єдність; сільське господарство та рибальство, за винятком збереження морських біологічних ресурсів; довкілля; захист прав споживачів; транспорт; транс'європейські мережі; енергетика; простір свободи, безпеки та справедливості; спільні проблеми безпеки у сфері охорони здоров'я. Цей перелік не є вичерпним. Союз також може провадити діяльність у сферах досліджень, технічного розвитку та космосу, зокрема визначати та реалізовувати програми; проте здійснення цих повноважень не повинне перешкоджати державам-членам здійснювати їхні повноваження. Крім того він може здійснювати спільну політику у сферах співпраці з питань розвитку та гуманітарної допомоги; проте реалізація цих повноважень не повинна перешкоджати державам-членам здійснювати їхні повноваження (ст. 4 ДФЄС). Особливістю сумісної компетенції є те, що в зазначених сферах і Союз, і держави-члени можуть здійснювати законодавчу діяльність і ухвалювати юридично обов'язкові акти. При цьому держави-члени реалізують свої повноваження в обсязі, в якому Союз не застосовує свої повноваження або вирішив припинити їх здійснення (ч. 2 ст. 2 ДФЄС). Тому у разі колізії національного закону і акту Союзу переважну силу матиме акт

останнього, що впливає з принципу верховенства права ЄС. Таким чином, самообмеження держав у реалізації своїх прав в цій сфері є досить значним.

Разом з тим у тих сферах, які є досить чутливими з позицій обмеження суверенних прав держав, наприклад, функціонування внутрішнього ринку, держави все ж отримали певні гарантії. Так, у цій сфері якщо й приймається відповідний нормативний акт (зазвичай у формі директиви), він вимагає одностайного затвердження усіма представниками держав-членів, що входять до складу Ради ЄС (ст. 115 ДФЄС). Таким чином, за державами зберігається право вето і вони можуть заблокувати прийняття будь-якого рішення з цього питання, якщо воно не відповідає їхнім національним інтересам.

Договором чітко визначено, що держави-члени координують свою економічну політику та політику зайнятості на передбачених у ньому засадах, які має право визначати Союз (ч. 3 ст. 4 ДФЄС). Якщо економічну політику держави-члена не узгоджено з загальними керівними принципами або якщо вона загрожує належному функціонуванню економічного та валютного союзу, Комісія може надати попередження державі-члену, а Рада ЄС надіслати рекомендації до накладання штрафу на державу-порушницю (ч. 4 ст. 121 та ч. 11 ст. 126 ДФЄС). Крім того, спеціально визначено, що Союз має повноваження визначати та реалізовувати спільну зовнішню та безпекову політику, включаючи поступове формування спільної оборонної політики (ч. 4 ст. 4 ДФЄС). При цьому компетенція ЄС у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики охоплює всі сфери зовнішньої політики та всі питання безпеки Союзу, включно з поступовим формуванням спільної оборонної політики, що може привести до спільної оборони (ст. 24 ДЄС).

Слід зазначити, що в сфері зовнішньої політики і політики безпеки, як і в інших сферах діяльності ЄС, відбувається процес звуження суверенітету держав-членів, хоча суверенітет як притаманне їм явище і надалі зберігається поряд зі змінами його ознак [ ]¹. При цьому якщо проаналізувати ЄС з позиції

---

¹ [ ] Микієвич М.М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки: Монографія. – Львів: Львів. ун-т ім. І.Франка, 2005. – 416 с. – С. 89.

такої ознаки суверенної держави як наявність апарату примусу, то можна дійти висновку, що ЄС поступово робить важливі кроки в цьому напрямку, свідченням чого є формування Європейської політики у сфері безпеки та оборони. Однак, поки що Союз не має власних збройних сил, а для здійснення спільної безпекової та оборонної політики держави-члени надають у розпорядження ЄС цивільні та військові ресурси (ч. 3 ст. 42 ДЄС).

Слід відмітити, що у конституціях деяких держав питання про обмеження суверенних прав у сфері військової оборони знайшло своє відображення. Так, відповідно до ч. 2 ст. 24 Основного закону ФРН 1949 р. [ ]¹ «для забезпечення миру Федерація може входити взаємної колективної безпеки; тим самим Федерація погоджується на обмеження суверенних прав, що має привести до усталення і забезпечення мирного й тривалого порядку в Європі та між народами всього світу». Стаття 23 f Федерального конституційного закону Австрії [ ]² передбачає, що країна бере участь у спільній закордонній та безпековій політиці Союзу на умовах, визначених установчими договорами. Рішення Європейської Ради з питань спільної оборони ЄС вимагають отримання згоди національної Ради країни і Федеральної Ради.

Установчими договорами визначено, що до спільної зовнішньої та безпекової політики застосовуються спеціальні правила та процедури, оскільки вона є досить делікатною з точки зору суверенітету держав. Зокрема, спільну зовнішню та безпекову політику здійснює Верховний представник Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки та держави-члени. При цьому держави співпрацюють, щоб посилювати і розвивати взаємну політичну солідарність. Вони зобов'язані утримуватися від будь-яких дій, що суперечать інтересам Союзу або можуть зашкодити його ефективності як об'єднаної сили в міжнародних відносинах.

Прийняття законодавчих актів на рівні ЄС у цій сфері виключається. Вказана політика визначається та реалізовується Європейською Радою та

¹ [ ] Конституції зарубіжних країн: навч. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Харків : Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 89.

² [ ] Austrian Federal Constitutional Law 1920 // Офіційний сайт Конституційного суду Австрії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vfgh.gv.at/cms/vfgh-site/english/downloads/englishverfassung.pdf>

Радою ЄС, як правило, одностайно. Утім, відповідно до ч. 2 ст. 31 ДЄС Рада ЄС приймає рішення кваліфікованою більшістю, коли йдеться про дії та позицію Союзу, пов'язані з його стратегічними інтересами та цілями. Однак, у цьому разі держави не позбавлені гарантій щодо забезпечення захисту свого суверенітету. Так, голосування не проводиться, якщо член Ради заявляє, що має намір виступити проти ухвалення рішення, що приймається кваліфікованою більшістю на підставі «життєво важливих і визначених для національної політики міркувань». У такому разі Верховний представник, проводячи інтенсивні консультації з відповідною державою-членом, шукає прийнятне для неї рішення. Якщо він не може його знайти, Рада може кваліфікованою більшістю вимагати, щоб справу передали Європейській Раді для одностайного ухвалення рішення (ч. 2 ст. 31 ДЄС). Крім того, механізм прийняття рішень кваліфікованою більшістю не застосовується до рішень військового або оборонного значення, які ухвалюються одностайно (ч. 4 ст. 31 ДФЄС).

Якщо держава-член зазнає збройної агресії на своїй території, інші держави-члени мають щодо неї обов'язок усіма можливими засобами допомагати їй та підтримувати її згідно зі ст. 51 Статуту ООН, тобто спеціального додаткового зобов'язання для держав ДЄС не визначає. За умов членства в ЄС держава не втрачає національної монополії на легітимне застосування сили як у межах своєї території, так і щодо інших суверенних держав, які загрожують її суверенітету та територіальній цілісності. За нею зберігається право на самооборону у контексті Статуту ООН, який має обов'язкову силу в правопорядку ЄС. Таким чином, у сфері закордонної та безпекової політики простежується широке використання міжурядового методу співробітництва, що є характерним для міждержавних об'єднань. У цій сфері державам вдалося максимально захистити свої суверенні повноваження. Тому варто не погодитися з тими науковцями, які заперечують суверенітет держав-членів у складі Союзу та обґрунтовують концепцію суверенітету ЄС.

З вище викладеного можна зробити висновок, що ступінь обмеження суверенних повноважень держав-членів є різним і залежить від сфери

суспільних відносин, що підпадають під предметну компетенцію ЄС: від досить широкої, де ЄС по суті виконує функцію національного законодавця (наприклад, у торгівельній політиці), до незначного, що зводиться до вжиття рекомендаційних і заохочувальних заходів (приміром, у галузі культури). Крім того, навіть у межах певного кола правовідносин ступінь обмеження суверенних повноважень може змінюватися, оскільки в ДФЄС закладено механізм розширення повноважень, який по суті межує зі зміною договірних основ Союзу. Так, якщо дія Союзу виявиться необхідною в рамках політик, визначених установчими договорами, для досягнення однієї з цілей, встановлених Договорами, а останні не визначають необхідних повноважень, Рада, діючи одностайно, за пропозицією Комісії та після отримання згоди Європейського парламенту ухвалює належні заходи (ст. 352 ДФЄС). Тож, якщо у ЄС немає необхідних повноважень, а це вкрай необхідно для досягнення статутних цілей, то на умовах, визначених у цій статті, Союз може отримати такі повноваження, у тому числі ухвалювати обов'язкові нормативно-правові акти. Такі повноваження в доктрині отримали назву домислювальних (іманентних) [ ]¹, оскільки за допомогою них Союз по суті виходить за рамки, якими його обмежили держави-члени. Разом із тим, у цій статті містяться також захисні застереження для суверенітету держав. Зокрема, запроваджені обмеження на використання ст. 352 ДФЄС пов'язані з досить складним порядком прийняття рішень на її основі: одностайне прийняття рішень Радою ЄС передбачає підтримку урядів усіх держав-членів, а також надання згоди Європейським парламентом. Крім того, ст. 352 ДФЄС не застосовується у сферах спільної закордонної та безпекової політики, а також щодо гармонізації національного законодавства з окремих питань, коли установчі договори прямо виключають таку гармонізацію.

Лісабонським договором були встановлені й інші гарантії від розширення компетенції ЄС. Так, Союз зобов'язався поважати рівність держав-членів перед

---

¹ [ ] Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / Под ред. С.Ю. Кашкина. – М.: ИНФРА-М, 2008. – С. 102.

Договорами та національну самобутність, властиву їхнім основним політичним та конституційним структурам, включно з регіональним та місцевим самоврядуванням. Союз також зобов'язався поважати головні функції держави, включаючи гарантування територіальної цілісності держави, підтримання правопорядку та забезпечення національної безпеки (ч. 2 ст. 4 ДЄС). Крім того, важливою гарантією для держав у разі виникнення конфлікту повноважень з ЄС у сферах, що належать до сумісної компетенції, є закріплення в установчих договорах принципу субсидіарності (ч. 3 ст. 5 ДЄС)¹. Даний принцип використовується для аналізу внутрішньодержавних відносин у федеративних державах [ ]², а також для розмежування компетенції між ЄС, державами-членами і регіонами, що їх утворюють [ ]³. Вказаний принцип відіграє головну роль у механізмі захисту суверенітету держав-членів [ ]⁴. Даний принцип означає, що в сферах, які не належать до виключної компетенції, Союз діє лише якщо та у такому обсязі, в якому держави-члени не можуть належним чином досягти цілей запропонованого заходу на центральному, регіональному або місцевому рівнях, а натомість це краще здійснити на рівні ЄС з огляду на масштаби або результати запропонованих заходів. Таке формулювання є досить абстрактним і може призводити до неоднозначного тлумачення тим більш, що держави-члени погодились визнати субсидіарність динамічною концепцією, яка підлягає застосуванню з огляду на цілі, встановлені Договором [ ]⁵. З цієї причини у спеціальному Протоколі про застосування принципів субсидіарності

¹ На сьогодні принцип субсидіарності отримав закріплення в конституціях Італії, Німеччини, Польщі, Франції.

² [ ] Хьюеглін Т. Федерализм, субсидиарность и европейская традиция / Т. Хьюеглін // Казанский федералист. – 2002. – № 4. – С. 79–91; [ ] Лагасс Н. Практический анализ институциональной эволюции бельгийского государства / Н. Лагасс // Казанский федералист. – 2004. – №1(9). – С. 117–137; [ ] Ормонбеков Ж. Бельгийская модель федерализма: особенности и перспективы / Ж. Ормонбеков // Казанский федералист. – 2004. – №1(9). – С. 138–156.

³ [ ] Яковюк І. В. Субсидіарність як принцип взаємовідносин національних держав і Європейського Союзу / І. В. Яковюк / І. В. Яковюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 4. – С. 22–30; [ ] Бартенев С. А. Правовая концепция «принципа субсидиарности» в Европейском Сообществе / С. А. Бартенев // Моск. журн. междунар. права. – 2004. – №3/55. – С. 175–196.)

⁴ [ ] Мещерякова О.М. Наднациональность в праве Европейского Союза и проблема суверенитета: автореф. дисс. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.10 / О.М. Мещерякова. – М., 2010. – 38 с. – С. 29.

⁵ [ ] Яковюк І. В. Субсидіарність як принцип взаємовідносин національних держав і Європейського Союзу / І. В. Яковюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 4. – С. 22–30.

та пропорційності № 2 [ ]¹ містяться положення, спрямовані на конкретизацію і практичне здійснення цього принципу.

Принциповою новою гарантією дотримання принципу субсидіарності, запровадженою Лісабонським договором, стало надання парламентам держав-членів права колективного вето на законопроекти ЄС. Для реалізації цього права кожному національному парламенту надано два голоси. Якщо представницький орган країни однопалатний, то обидва голоси подаються від імені держави в цілому. У державах, що мають двопалатні парламенти, по одному голосу надано кожній з палат, оскільки їх позиції можуть не співпадати, що допускається Протоколом. Законопроект ЄС блокується у разі, якщо висловлено щонайменше третину всіх голосів від парламентів країн про невідповідність принципу субсидіарності. Ця межа становить одну чверть, якщо йдеться про проект законодавчого акту, внесеного на підставі ст. 76 ДФЄС стосовно простору свободи, безпеки та правосуддя, та проста більшість – якщо акт приймається за звичайною законодавчою процедурою. Якщо Комісія не погоджуватиметься з позицією парламентів, вона повинна надати обґрунтований висновок про відповідність законопроекту принципу субсидіарності. У такому разі під час розгляду законопроекту законодавчі інституції ЄС (Рада ЄС та Європейський парламент) повинні додатково перевірити дотримання вказаного принципу. Їхня негативна позиція буде підставою для відхилення законопроекту.

Отже, колективне право вето національних парламентів на законопроекти ЄС не має абсолютного характеру, оскільки суб'єкти законодавчої процедури ЄС вправі не погодитися з думкою національних представницьких органів і прийняти відповідний акт. Однак, як вважає С. Ю. Кашкін, «явне нехтування думкою національних парламентів може бути недоцільним з політичних міркувань. Тому, ймовірно, у випадку виникнення вказаних ситуацій законопроекти ЄС будуть, як мінімум, підлягати перегляду з метою врахування

---

¹ [ ] Европейский Союз : основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М. : ИНФРА-М, 2008. – С. 396–401.

позицій представницьких органів держав-членів» [ ]¹. Крім того, з набранням чинності змін, внесених Лісабонською угодою, національні парламенти і будь-яка з його палат вперше в історії європейської інтеграції отримали право ініціювати звернення до Суду ЄС з позовами про анулювання законодавчих актів ЄС, які, на їх думку, не відповідають принципу субсидіарності. У такому разі це право має індивідуальний характер і не залежить від позицій представницьких органів інших держав-членів ЄС. Отже, принцип субсидіарності спрямований на захист суверенних прав держав-членів, оскільки він стримує несанкціоноване розширення повноважень Союзу (з точки зору установчих договорів) та сприяє досягненню балансу між наднаціональним компонентом ЄС та суверенітетом держав.

Іншим принципом, спрямованим на захист суверенних прав держав-членів ЄС, є принцип пропорційності, відповідно до якого заходи Союзу за змістом і формою не повинні виходити за межі того, що є необхідним для досягнення цілей Договорів (п. 4 ст. 5 ДЄС). На відміну від субсидіарності принцип пропорційності діє як щодо законодавства, яке приймається в сфері виключної компетенції ЄС, так і у сферах спільної компетенції. Зміст принципу пропорційності та порядок його застосування деталізовано в тому ж Протоколі, що стосується принципу субсидіарності. Так, аналогічно субсидіарності контроль за дотриманням принципу пропорційності при реалізації законодавчої компетенції ЄС вправі здійснювати національні парламенти. Законопроекти Союзу подібним чином повинні обґрунтовуватися на предмет відповідності принципу пропорційності. У той же час у рамках контролю за дотриманням принципу пропорційності парламенти держав-членів або їх палати не наділяються правом голосу і прямо не уповноважені ініціювати подання позовів до Суду ЄС. Проте позови про анулювання актів ЄС можуть подаватися будь-якою державою, у тому числі за поданням парламенту або його палат, якщо це передбачено конституційним правом відповідної країни.

---

¹ [ ] Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / Под ред. С. Ю. Кашкина. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 698 с. – С. 109.

Іншим важливим аспектом обмеження суверенних повноважень держав-членів є питання про збереження національної ідентичності, оскільки за умов інтеграції виникає загроза зникнення національної ідентичності та появи ідентичності загальноєвропейської. Держави-члени ЄС досить болісно ставляться до можливості втрати національної ідентичності. Так, у своєму рішенні стосовно ч. 1 ст. 24 Основного закону Конституційний суд ФРН постановив: «Допустимість делегування прав держави закінчується там, де починається зречення ідентичності німецького конституційного ладу, тобто тих основоположних конституційних принципів, на яких побудована Конституція держави» [ ]¹. Тому при розробці установчих договорів цей аспект було враховано. Зокрема, забороняється будь-яка дискримінація, у т.ч. за національною належністю, а Союз повинен поважати розмаїття культур і традицій народів Європи, національну ідентичність та самобутність держав-членів та організацію їхніх органів державної влади на національному, регіональному та місцевому рівнях (ч. 2 ст. 4 Договору про ЄС, преамбула Хартії про основоположні права ЄС [ ]²).

Однак, європейська ідентичність як найважливіша умова життєздатності та подальшого розвитку Європейського проекту все ж таки розвивається [ ]³. Її конструювання відбувається за допомогою тих механізмів, за допомогою яких створювалося відчуття приналежності громадян до кожної національної спільноти. Цими механізмами на рівні ЄС є: розвиток європейського громадянства, створення європейського наднаціонального символічного простору, формування загальноєвропейського інформаційно-комунікативного простору, політика європейської пам'яті, наднаціональна культурна, мовна, спортивна політики тощо. Отже, європейська ідентичність існує як одна з колективних ідентичностей поряд з національною ідентичністю, не замінюючи

¹ [ ] Гердеген М. Європейське право / Матіас Гердеген ; [пер. з нім. Н. Саповської]. – К. : «К.І.С.», 2008. – 528 с. – С. 256.

² [ ] Charter of Fundamental Rights of the European Union 13.12.2007 // Official Journal of the European Union. – 2010. – Series C. – P. 389-403.

³ [ ] Пелагеша Н. Європейська наднаціональна ідентичність: зміст, функції, порядок формування // Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Монографія. – К.: НІСД, 2008. – С. 163.

її, що не загрожує державному суверенітету. Суттю європейської ідентичності є формування у громадян держав-членів ЄС відчуття приналежності до Європейського Союзу як наднаціонального утворення, легітимізація його існування та діяльності поряд з національною державою.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що функціонування Європейського Союзу передбачає збереження суверенітету його членів, без чого поняття «наднаціональна організація влади» втрачає сенс. Членство держави у наднаціональному міждержавному об'єднанні на зразок ЄС не позбавляє суверенітету держав, що входять до його складу, і навіть саме по собі не обмежує його, оскільки національні уряди добровільно самообмежуються не в суверенітеті або в суверенних правах, а лише в праві реалізації останніх. Відповідно ЄС перебирає на себе реалізацію лише тих суверенних прав, стосовно яких держави-члени дійшли згоди, що їх здійснення на наднаціональному рівні є більш ефективним і доцільним, аніж на рівні національному. Обсяг суверенних прав, у праві реалізації яких національні уряди обмежили себе, може змінювати як в напрямку розширення, так і звуження їх числа відповідно до волевиявлення держав-членів. При цьому за умов обмеження в реалізації суверенних прав держави-члени користуються низкою гарантій, спрямованих на захист ключових аспектів їх державності.

2.2. Вплив Європейського Союзу на суверенітет країн-кандидатів і держав-сусідів

Характерною особливістю розвитку та поглиблення європейської інтеграції на сучасному етапі є бажання з боку Європейського Союзу розповсюдити свою правову та економічну політику на взаємовідносини з тими державами, що не входять до його складу (т.зв. третіми країнами), однак становлять для нього певний геополітичний інтерес. Таке явище в доктрині

отримало назву «ефекту проникнення» [ ]¹, без чого європейська інтеграція не змогла б надалі розвиватися. Крім того, дослідниками звертається увага, що відносно новим явищем, характерним для ЄС, є ухвалення його інституціями актів, адресованих юридичним особам третіх країн (так звана екстратериторіальна дія) [ ]². Така практика також є характерною для ряду країн, зокрема США та ФРН, і це викликає чимало суперечок з точки зору концепції державного суверенітету, оскільки вона має на меті нав'язати іншим суб'єктам такий режим співробітництва, який за певних обставин може позбавити їх засобів ефективного захисту своїх інтересів.

Засобом розповсюдження впливу ЄС на правопорядки третіх держав було саме право ЄС, що перетворюється на інструмент для ефективного захисту інтересів європейського інтеграційного об'єднання та його держав-членів у взаємовідносинах з іншими суб'єктами. Як свідчить аналіз практики правового регулювання співробітництва ЄС з третіми країнами, це забезпечується насамперед за рахунок автономізації права та поширення дії його норм за межі ЄС, що супроводжується процесом адаптації національного законодавства третіх країн до стандартів правової системи Євросоюзу. Тим самим треті країни поступово залучаються до процесів правової інтеграції в рамках європейських інтеграційних організацій, що не може не позначитися на їх суверенітеті.

При цьому, як вдало підкреслює Т. Д. Бордачов, переконання, що умовою і обов'язковим наслідком формального приєднання до ЄС є відмова від частини суверенітету, – один з найбільш стійких міфів і кліше у політичній і квазінауковій дискусії про інтеграцію, яким користуються національні уряди, щоб довести своїм виборцям непричетність до непопулярних заходів, а зовнішні партнери ЄС – щоб ухилитися від обговорення окремих питань взаємовідносин [ ]³. Тож з метою дослідження хибності такого висновку варто

---

¹ [ ] Костюченко Я. М. Правове регулювання співробітництва України і Європейського Союзу: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 – міжнародне право. – К., 2010. – 20 с. – С. 9.

² [ ] Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Віктор Іванович Муравйов. — К., 2003. — 451 с. – С. 211.

³ [ ] Правовые проблемы определения и реализации государственного суверенитета на современном этапе: монография / под ред. А.К. Сквоикова, И.В. Яковюка. – М.: ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010. – 320 с. – С. 224.

дослідити, наскільки суттєво Європейський Союз впливає на можливість обмеження суверенних прав держав, що не входять до його складу.

Серед третіх країн, з якими ЄС має договірні відносини, особливе місце посідають держави-кандидати на вступ та держави-сусіди, оскільки саме вони найбільш тісно співпрацюють із Союзом. Правовий статус кандидата на вступ до ЄС держава набуває після подання офіційної заявки¹ та прийняття позитивного рішення Радою ЄС про відкриття з такою державою переговорного процесу. Поняття сусідньої країни зустрічається у ст. 8 ДЄС, відповідно до якої Союз розвиває особливі відносини з сусідніми країнами для створення на основі цінностей Союзу простору добробуту та добросусідства, якому притаманні близькі та мирні стосунки на засадах співпраці. Для цього Союз може укладати окремі угоди з відповідними країнами. Ці угоди можуть містити взаємні права та обов'язки, а також можливість здійснення спільних дій.

Тож правовою основою впливу ЄС на суверенітет країн-кандидатів і держав-сусідів є міжнародні договори. При чому при укладанні міжнародних угод з третіми країнами ЄС широко використовується практика включення до цих угод положень, аналогічних тим, що містяться в установчих договорах або актах інститутів ЄС, що адресуються державам-членам. Цим створюються правові підстави для засвоєння встановлених у міжнародних угодах положень права Євросоюзу у внутрішні правопорядки третіх країн.

В. І. Муравйов у роботі, присвяченій правовим засадам регулювання економічних відносин ЄС з третіми країнами, розробив класифікацію міжнародних угод ЄС, згідно з якою залежно від сфер співпраці, передбачених їх положеннями, ці угоди вчений розподілів на: угоди про економічну співпрацю, торговельні угоди, угоди про торгівлю та співробітництво, угоди про партнерство та співробітництво, угоди про асоціацію [ ]². При цьому ступінь впливу положень угод на суверенітет третіх країн різниться залежно від рівня співпраці сторін, що визначається вказаними угодами. У контексті

¹ Після офіційного подання заявки на вступ до ЄС держава набуває статусу держави-заявниці (англ. potential candidate), а не держави-кандидата.

² [ ] Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Віктор Іванович Муравйов. — К., 2003. — 451 с. — С. 231.

нашого дослідження науковий інтерес являють передусім дві останні категорії угод, що укладаються з державами-кандидатами та країнами-сусідами¹.

Угоди про асоціацію укладаються у разі визнання держави такою, що спроможна вести переговори про вступ до ЄС [ ]². Нині вони укладені ЄС з усіма державами-кандидатами та деякими з держав-заявників. Зокрема, 2009 р. укладено Угоду про стабілізацію та асоціацію з Албанією та триває ратифікаційний процес щодо аналогічних угод з Боснією та Герцеговиною та Сербією. Крім того, нині ведуться переговори про укладання Угоди про асоціацію з Україною, державою-сусідом ЄС на заміну чинній Угоді про партнерство і співробітництво 1994 р. [ ]³.

Найбільш тісна співпраця в рамках асоціації передбачена Угодою про створення Європейського економічного простору від 02.05.1992 р. (далі – ЄЕП), що фактично відтворює основні положення Договору про ЄС та актів інститутів Союзу, передбачаючи найбільш повне визнання ними норм права ЄС у відповідних сферах. Наголос тут робиться на включенні у національне право держав-учасниць ЄЕП цілих блоків норм права Євросоюзу як шляхом відтворення положень Договору про заснування ЄС в Угоді про створення ЄЕП, так й шляхом відсилки до регламентів та директив ЄС, на які робляться посилання в додатках до Угоди та актах органів асоціації, і положення яких стають частинами національних правопорядків асоційованих держав.

Одним з способів гармонізації є виступає введення директив інститутів ЄС у національне законодавство асоційованих країн через посилання на ці акти

---

¹ Це не виключає також укладання ними окремих секторальних угод в соціальній сфері, сфері безпеки, юстиції тощо.

² Термін «асоціація» в міжнародному праві використовують для найменування об'єднань держав, у т.ч. з міжнародними організаціями, координаційного характеру, органи яких не мають наднаціональних повноважень. Установчі договори ЄС не передбачають поняття «асоційованого членства», натомість вони включають положення про асоціацію із «заморськими країнами та територіями» та передбачають можливість укладання спеціальних угод про асоціацію з третіми країнами та міжнародними організаціями, що передбачають взаємні права та обов'язки, спільні дії та процедури. У цьому разі йдеться про асоційоване партнерство, що здійснюється через спеціально створені органи та полягає в запровадженні співробітництва сторін у різних галузях. Див.: [ ] Березовська І.А. Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ірина Андріївна Березовська. – К., 2005. – 20 с. – С. 8, 16.

³ [ ] Порядок денний асоціації Україна-ЄС для підготовки та сприяння імплементації угоди про асоціацію від 23.11.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_990

або їх включення у додатки до Угоди про ЄЕП чи постанови такого органу асоціації, як Спільний комітет. Шляхом імплементації положень таких директив ЄС в національних правопорядках асоційованих країн й здійснюється гармонізація їх національного права з правом Євросоюзу. Слід зауважити у цьому зв'язку, що такий самий спосіб гармонізації національного законодавства, проте вже у країн-членів, застосовується в Євросоюзі [ ]¹.

Як правило, положення угод, які стосуються адаптації національного законодавства асоційованих країн з правом ЄС, мають характер як «твердих» так й «м'яких» зобов'язань сторін залежно від сфер, в яких здійснюється гармонізація [ ]². Проте, визначення самих сфер, як правило, враховує особливий характер відносин з конкретною країною, хоча певні сфери, зокрема, захист права на інтелектуальну власність, законодавство у галузі конкуренції тощо, закріплені у всіх без винятку угодах про асоціацію.

При здійсненні адаптації усі асоційовані держави мають справу з одними та тими самими актами Євросоюзу. На практиці має місце вибірковий підхід, коли для окремих асоційованих країн чи груп таких країн залежно від визначених угодою цілей та сфер співробітництва з усією маси актів ЄС, спеціально відбираються ті, реалізація яких повинна забезпечити виконання сторонами взятих на себе зобов'язань [ ]³. Так, для асоційованих країн Центральної та Східної Європи з метою визначення конкретних зобов'язань щодо вступу до Євросоюзу Комісією ЄС у травні 1995 року був прийнятий документ – Біла книга «Підготовка асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу». Особлива увага в цьому документі приділяється адаптації національного законодавства асоційованих країн з правом Євросоюзу, яка розглядається як заміна розповсюдження дії права цього об'єднання на ці країни. Біла книга являю собою довідник для використання теперішніми та майбутніми асоційованих

¹ [ ] Prechal S. Directive in European Community Law. - Oxford 1995 - 394 p. – P. 289.

² [ ] Zemanek K. Is the Term “Soft Law” Convenient. – In Liber Amicorum : Professor Ignaz Seidl – Hohenveldern / Edited by Hafner G., Loible G., Rest A., Sucharia-Behrmann L., Zemanek K. – The Hague 1998. – P. 843 – 862.

³ [ ] Preston C. Poland and EU Membership : Current Issues and Future Prospects // Journal of European Integration. – 1998. - V.21, №2. - P. 147 – 168. – P. 153.

країнами. Її положення не мають обов'язкового характеру, однак виконують роль путівника на шляху до вступу до ЄС. Що стосується практики реалізації асоційованими країнами Центральної та Східної Європи актів ЄС, включених до Білої книги, то вона зводиться здебільшого до рецепції положень постанов інститутів ЄС.

Адаптація законодавства асоційованих країн з правом ЄС має більш обмежений характер ніж та, яка здійснюється в межах ЄП, оскільки вона стосується набагато меншої кількості актів європейських інтеграційних організацій, охоплює тільки чітко визначені Європейськими угодами сфери співробітництва. Інша відмінність полягає у тому, що адаптація законодавства країн-учасниць Європейських угод з правом ЄС здійснюється на двох рівнях – на міжнародному та рівні європейських співтовариств. Способи гармонізації зводяться, головним чином, до приєднання асоційованих країн до багатосторонніх міжнародних конвенцій у сфері захисту права на інтелектуальну власність та до ухвалення ними нормативних актів, положення яких повинні відповідати діючим у визначеній Європейськими угодами сфері приписам права Євросоюзу.

Виходячи з аналізу досвіду співпраці асоційованих країн з ЄС, В. І. Муравйов виділяє такі основні способи зближення національного права цих країн з правом ЄС. По-перше, це прийняття національних правових актів, які враховують в тій чи іншій мірі положення права ЄС. Другий спосіб передбачає приєднання країни - не члена ЄС до міжнародних угод, що є обов'язковими для ЄС та його держав-членів. Третім способом виступає інкорпорація у національне право правових актів ЄС. Ще одним способом є взаємне визнання сторонами діючих у кожній з них стандартів. Нарешті, як спосіб гармонізації може використовуватися паралельне ухвалення асоційованими країнами нормативних актів, які є ідентичними або схожими за своїм змістом з актами Євросоюзу [ ]¹.

---

¹ [ ] Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / В.І. Муравйов; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2003. — 451 с. — С. 242.

Угоди про партнерство і співробітництво визначають схожі способи зближення національного права відповідних третіх держав з правом ЄС. Йдеться про укладання або приєднання до міжнародних угод, ухвалення національних законів, положення яких відповідають нормам права Союзу, і навіть взаємне визнання сторонами правил іншої сторони у певній галузі. Проте такий процес має переважно односторонній характер, оскільки при його здійсненні йдеться про приведення правових норм, ухвалених третіми країнами, у відповідність з нормами права ЄС.

На сьогодні ЄС уклав угоди про партнерство і співробітництво з більшістю інших країн, які входили до складу колишнього СРСР, серед яких є як держави-сусіди, так і держави-партнери ЄС. Зокрема, окрім України це стосується Російської Федерації (Угода 1997 р.), Республіки Молдова (Угода 1998 р.), Вірменії (Угода 1999 р.), Азербайджану (Угода 1999 р.), Грузії (Угода 1999 р.), Казахстану (Угода 1999 р.), Киргизстану (Угода 1999 р.), Узбекистану (Угода 1999 р.), Таджикистану (Угода 2010 р.) [ ]¹. При цьому у договорі з Російською Федерацією передбачається створення зони вільної торгівлі, що є характерним для угод про асоціацію.

Угоди ЄС про партнерство і співробітництво та асоціацію можуть включати положення про адаптацію відповідного законодавства країн-нечленів з правом Євросоюзу, а основними засобами адаптації є приєднання до угод, сторонами яких є країни-члени ЄС, ухвалення нормативних актів, положення яких відповідають нормам права європейської інтеграційної організації, взаємне визнання чинних в країнах-учасниках угод відповідних стандартів. При цьому варто звернути увагу, що угода про партнерство і співробітництво також вимагає створення правових інструментів, що стосуватимуться різних сфер і не обмежуватимуться лише питаннями митних процедур та торгівлі товарами. Сфера їх дії глибоко проникає у внутрішню політику та законодавство сторін. Для країн це є серйозним випробуванням, оскільки повна імплементація таких

---

¹ Див.: [ ] Partnership and Cooperation Agreements (PCAs): Russia, Eastern Europe, the Southern Caucasus and Central Asia [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Європейського Союзу. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/external_relations/relations_with_third_countries/eastern_europe_and_central_asia/r17002_en.htm

угод вимагатиме далекосяжних зусиль з адаптації внутрішнього законодавства в різних напрямках: як у політичній і економічній сферах, так і в питаннях вдосконалення адміністративного управління та судочинства. Неабиякі заходи необхідно здійснити і в напрямку реформування й реструктуризації економіки задля встановлення необхідної довіри між учасниками ринку, а також інституціями, що здійснюють нагляд за їхньою діяльністю.

Значною мірою угоди про асоціацію схожі на угоди про партнерство і співробітництво (це стосується положень про політичний діалог, заснування підприємств, рух робочої сили й капіталу та про співробітництво в економічній, фінансовій та культурній сферах). Водночас відмінності, які є між угодами про асоціацію та угодами про партнерство і співробітництво, обумовлюються передусім питаннями торгівлі, оскільки перші є преференційними угодами, спрямованими на створення зон вільної торгівлі товарами та послугами, і охоплюють практично всі питання торгівлі між сторонами [ ]¹.

При цьому якщо угоди про партнерство і співробітництво укладаються з державами, що обирають звичайний формат міждержавної співпраці, то угоди про асоціацію (угоди про стабілізацію та асоціацію) укладаються з метою підготовки до набуття державою членства у Союзі та передбачають більший ступінь самообмеження суверенних прав на користь наддержавного об'єднання. Зокрема, органами співробітництва між державами та ЄС на підставі угод про партнерство і співробітництво приймаються лише рекомендаційні рішення, що охоплюються поняттям «м'якого права», що за своєю суттю є політичними домовленостями. При цьому у держави залишається чотири альтернативні варіанти поведінки: а) повністю впровадити рекомендацію, надану ЄС щодо формату співробітництва, на національному рівні та вжити відповідних заходів; б) здійснити часткове впровадження рекомендаційної норми; в) зберегти status quo; г) вдосконалити механізм реалізації чинного законодавства. При цьому у разі неврахування або

---

¹ [ ] Коментар з питань імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством / За ред. П. Лойд, А. Висоцького, В. Денисова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/02_what_is_uk.pdf

неповного врахування положень рекомендацій, поданих ЄС, держава не буде притягуватися до юридичної відповідальності на відміну від держав-членів ЄС, які зобов'язані імплементувати *aquis communautaire* у власних правопорядках. Вказана обставина може лише створити перешкоди у подальшому процесі її інтеграції до ЄС.

У той же час в угодах про асоціацію передбачається, що спільні органи можуть наділятися повноваженнями приймати обов'язкові до виконання рішення. Для інституційних механізмів, створюваних у рамках угод про асоціацію зазвичай використовується структура, в основі якої лежить модель інституцій ЄС, але з обмеженими функціями. Типовим є заснування трьох основних інститутів: Ради асоціації, Комітету асоціації та Міжпарламентського комітету асоціації. Особливістю рад асоціацій є наділення їх повноваженнями приймати юридично обов'язкові для держав рішення. Такою компетенцією не володіє жоден з органів, створюваний відповідно до інших угод ЄС з третіми державами. При цьому рішення рад асоціацій становлять складову частину права ЄС і можуть тлумачитися Судом ЄС [ ]¹.

Крім того, на відміну від угод про партнерство і співробітництво, неодмінною економічною основою асоціації з ЄС є створення між Союзом та асоційованою країною зони вільної торгівлі чи митного союзу [ ]², правовий режим яких впливає на реалізацію державою своїх суверенних повноважень в економічній сфері. Так, зона вільної торгівлі передбачає скасування митних ставок, податків, зборів та кількісних обмежень у взаємній торгівлі промисловими товарами між її учасниками. При цьому за державами зберігається право самостійно здійснювати торговельну політику з третіми державами. Правовий режим зони вільної торгівлі не вимагає перегляду вже існуючих договорів про вільну торгівлю з іншими країнами. Тому країна на власний розсуд може запровадити одночасно кілька зон вільної торгівлі з

---

¹ Березовська І.А. Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ірина Андріївна Березовська. – К., 2005. – С. 10.

² [ ] Березовська І.А. Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ірина Андріївна Березовська. – К., 2005. – С. 9.

різними групами країн, у тому числі й ЄС¹, однак не порушувати взяті на себе зобов'язання згідно з укладеними договорами про встановлення вказаного торговельного режиму. Натомість митний союз є більш високим рівнем інтеграції та передбачає запровадження певних обмежень у праві реалізації державою суверенних прав у зовнішній торгівлі. Відповідно до правил цього режиму передбачається не лише скасування мит та інших торговельних зборів між його учасниками, а й уніфікацію правил зовнішньої торгівлі з третіми державами та запровадження єдиного митного тарифу для усіх його учасників. Відтак членство держави у митному союзі з ЄС виключає одночасну можливість її перебування в інших митних союзах. Таким чином, митний союз обмежує сторони у праві самостійного ведення торговельної політики з третіми державами та вимагає узгодження дій з іншими учасниками об'єднання².

Отже, якщо правовою основою впливу ЄС на суверенітет третіх країн є міжнародні угоди (передусім угоди про партнерство і співробітництво та угоди про асоціацію), то основою правових норм, за допомогою яких забезпечується вплив ЄС на суверенітет держав-кандидатів та країн-сусідів, слугує *acquis communautaire* («спільний доробок», надбання Співтовариств) – сукупність правових норм та норм рекомендаційного характеру, політичних декларацій, законодавчих ініціатив, що здійснюють регулюючий вплив у правопорядку ЄС [ ]³. Значення концепції *acquis communautaire* полягає в тому, що вона гарантує гомогенність, цілісність та стабільність правової системи Євросоюзу, оскільки базується на ідеї неможливості зміни його складових частин у процесі співробітництва. Тому у своїх відносинах з третіми країнами, у т.ч. країнами-кандидатами та державами-сусідами, ЄС намагається максимально захистити

---

¹ Найбільшою у світі вважається зона вільної торгівлі між ЄС та 3-ма державами Європейської асоціації вільної торгівлі (Ісландія (єдина серед держав-кандидатів), Ліхтенштейн та Норвегія), відома як Єдиний економічний простір.

² Зокрема, до митного союзу ЄС входять окрім його держав-членів Туреччина (єдина серед держав-кандидатів), Андорра, Монако та Сан-Марино.

³ Зазначений термін не має відповідника в українській мові і є ширшим, ніж законодавство ЄС, оскільки включає й так зване «м'яке» право (англ. *soft law*). Він має широке використання, однак не має легального визначення в установчих договорах. Тлумачення цього поняття було дано ще 29.05.1979 р. Комісією з приводу вступу Греції до європейських співтовариств. Так, вона зазначила, що цей термін вживається в контексті приєднання, коли йдеться про умови, яким повинна відповідати країна-кандидат. Як зазначив Суд ЄС, для держав-кандидатів «увесь *acquis communautaire* повинен бути прийнятий як обов'язковий». Див.: [ ] Рішення у справі C-259/95 Європейський Парламенти проти Ради (ECR, 1997, р. I-5313, para. 17).

спільнотовий доробок. У зв'язку із зазначеним, варто погодитися з В. І Муравйовим, що концепція «спільного доробку», будучи важливим чинником європейської інтеграції, має як внутрішній, так і зовнішній аспекти [ ]¹. Їй належить роль не тільки правового стрижня європейської економічної інтеграції, але й створення правової основи, на якій регулюються відносини Євросоюзу з іншими суб'єктами міжнародного права, насамперед з так званими третіми країнами, до яких відноситься й Україна. Хоча політичний компонент також поступово стає важливою складовою відносин ЄС з третіми країнами, їх основу продовжують складати відносини в економічній сфері.

Особливістю відносин з третіми країнами є сприйняття ними права Євросоюзу, що сприяє залученню останніх до процесів європейської інтеграції. Це здійснюється на основі встановлення договірних відносин з Євросоюзом, які створюють відповідні правові форми інтеграції з ним. Залучення країн до процесів європейської інтеграції стає можливим лише шляхом дотримання ними принципів *acquis communautaire*, що вимагає корекції деяких із їхніх суверенних прав. Відтак права та зобов'язання, що охоплюються вказаним поняттям, є обов'язковими до виконання в усіх державах-членах, а також повинні максимально дотримуватися у державах-претендентах на вступ до ЄС на умовах, визначених у процесі переговорів. Зокрема, ст. 49 ДЄС передбачає, що будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, визначені в ст. 2 цього Договору (людська гідність; свобода; демократія; рівність; верховенство права; права людини, зокрема осіб, що належать до меншин²) та віддана їх поширенню, може подати заявку на вступ до Союзу. Отже, держави, що вирішили обрати євроінтеграційний вектор у своїй зовнішній політиці, повинні дотримуватися вказаних фундаментальних цінностей, що концентровано виражають спільне конституційно-правове надбання держав Західної Європи та

---

¹ [ ] Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Віктор Іванович Муравйов. — К., 2003. — С. 4.

² У цій же статті опосередковано вказано ще на ряд обов'язкових цінностей (плюралізм, недискримінацію, толерантність, справедливість, солідарність та рівність жінок і чоловіків), які характеризують суспільство держав-членів, для яких вказані цінності є спільними.

є основою функціонування ЄС, оскільки вважаються обов'язковою умовою членства в Союзі і не можуть підлягати будь-якій ревізії.

Однак щодо країн–кандидатів на вступ запроваджені й інші умови, що пов'язано з суттєвою відмінністю держав у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах та бажанням створити однорідне середовище у межах Союзу. Тому під час останніх розширень ЄС були встановлені додаткові критерії, відповідність яким може свідчити про здатність держави виконувати обов'язки держави – члена Союзу. Йдеться насамперед про так звані «Копенгагенські критерії членства», ухвалені Європейською Радою в червні 1993 р. [ ]¹ для держав-кандидатів з Центральної та Східної Європи, політичні, правові і соціально-економічні системи яких тривалий час функціонували в умовах принципово іншої від ЄС системи координат. Зокрема, такими умовами визнано стабільність інституцій, що гарантують демократію, верховенство права, права людини та повагу і захист меншин (політичний критерій); наявність діючої ринкової економіки, а також здатність протистояти конкурентному тиску й ринковим силам у межах ЄС (економічний критерій); спроможність взяти зобов'язання щодо членства, включаючи відданість цілям політичного, економічного та валютного союзу (критерій спроможності прийняти *acquis communautaire*) [ ]².

Мадридська Європейська Рада у грудні 1995 р. вказала також на потребу «створити умови для поступової, гармонійної інтеграції держав-кандидаток, зокрема, через розвиток ринкової економіки, виправлення їхніх адміністративних структур, створення стабільного економічного і валютного середовища». Цього ж року спільнотивий доробок збагатився Шенгенським

---

¹ [ ] Accession criteria (Copenhagen criteria) // Official Journal of the European Communities. – 1993. – Serie L 123. – P. 47.

² Як виняток надаються перехідні періоди, протягом якого нова держава-член звільняється від обов'язку виконувати окремі вимоги *acquis communautaire*. Проте, як вказав Суд ЄС, мета таких винятків може полягати лише в полегшенні адаптації нової держави-члена до вимог чинного права ЄС. Див.: [ ] Рішення від 28.04.1988 р. у справах 31 і 35/86 «LAISA et CPC Espagne v. Ради» // ECR. – 1988. – P. 2285.

acquis, основою якого була Конвенція, що імплементує Угоду про поступове скасування перевірок на спільних кордонах від 14.06.1985 р. [ ]¹.

Таким чином, країни, що претендують на членство в ЄС повинні вносити зміни до національного законодавства, у тому числі й того, що стосується важливих сфер суверенних повноважень (державної міграційної, економічної, без пекової політик тощо). Це також стосується у певній мірі й держав сусідів, що мають за мету тісну співпрацю з Союзом. У будь-якому разі кожна з вищевказаних груп країн повинна імплементувати у внутрішнє законодавство певну частину *acquis communautaire*. При цьому конкретний зміст «спільнотового доробку» для країн, які бажають укласти з ЄС міжнародні договори про співробітництво, визначається вже під час переговорів щодо укладання таких угод. При цьому самі держави з огляду на принциповість деяких зі своїх національних інтересів можуть висловити певні захисні застереження щодо неможливості прийняти деякі з положень спільнотового доробку. Тобто конкретний зміст *acquis communautaire* може відрізнятись залежно від підходів ЄС до визначення рівня та мети співробітництва сторін.

Наприклад, при укладанні Угоди про Єдиний економічний простір (далі – ЄЕП), метою якої не є підготовка країн-учасниць до членства в Євросоюзі, було передбачене визнання асоційованими країнами 1400 актів ЄС з приблизно 1800, які становлять «спільнотовий доробок», тоді як у рамках відносин асоціації з метою підготовки країн Центральної та Східної Європи до вступу у Євросоюз визначено лише 800 актів, ухвалення яких гарантує виконання асоційованими країнами правових передумов для приєднання до європейської інтеграційної організації [ ]². Відповідно до чинної Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994 р. [ ]³ передбачається зближення законодавства України із *acquis* ЄС у

---

¹ [ ] Convention implementing the Schengen Agreement of 14 June 1985 between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at their common borders // Official Journal. – 2000. – Serie L 239. – P. 0019 – 0062.

² [ ] Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Віктор Іванович Муравйов. — К., 2003. — С. 214.

³ [ ] Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 24. – Ст. 1794.

лише 16 галузях: митне право, законодавство про компанії, банківське право, бухгалтерський облік компаній і податки, інтелектуальна власність, охорона праці, фінансові послуги, правила конкуренції, державні закупівлі, охорона здоров'я та життя людей, тварин і рослин, навколишнє середовище, захист прав споживачів, непряме оподаткування, технічні правила і стандарти, енергетика, включаючи ядерну, транспорт (ст. 51). Крім того, з метою досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в ЄС було прийнято Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» 2004 р. [ ]¹, складовою якої є Перелік актів законодавства України та *acquis* ЄС в пріоритетних сферах адаптації. Отже, в усіх випадках конкретний зміст «спільнотового доробку», який повинні визнати країни в межах окреслених міжнародними угодами відносин, визначається ЄС.

Як свідчить історичний досвід розвитку Співтовариств та Союзу, обсяг «спільнотового доробку» постійно збільшується та поширюється на нові сфери у зв'язку з розширенням та еволюцією компетенції ЄС². Тому нові кандидати стикаються з більш складними в політичному, економічному та правовому сенсі умовами вступу, а їх державний суверенітет піддається випробуванню.

Обираючи курс на євроінтеграцію, перед державою завжди стоїть фундаментальна проблема вибору – між готовністю передати чітко окреслені суверенні функції наднаціональним інститутам і можливістю брати участь у розробленні спільної економічної, соціальної, зовнішньої політики та політикою співпраці з ЄС на рівні звичайного міждержавного співробітництва, залучаючись лише до окремих напрямків діяльності Союзу. У будь-якому разі вплив на суверенітет держави здійснюється шляхом прямого санкціонування цього з її боку з урахуванням національних інтересів, не дивлячись на політичні бажання ЄС. При цьому важливо, що ЄС у своїх взаєминах з європейськими

---

¹ [ ] Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

² Це є поясненням відсутності чітко визначених меж *acquis communautaire*.

державами наголошує на пріоритетності політичного виміру процесу інтеграції та налагодженні політичного діалогу між сторонами [ ]¹.

Тож держави, що обирають курс на євроінтеграцію, для реалізації свої стратегічної мети проводять численні політичні, економічні та правові реформи на національному рівні у багатьох сферах суверенних повноважень. Про масштабність заходів, які вживають держави для набуття членства в ЄС, свідчить зокрема приклад Сербії, яка як країна-заявниця на вступ до ЄС повинна реалізувати 2483 пункти 400-сторінкового документу, що стосується переговорного процесу [ ]².

У Словацькій республіці після подання заявки на вступ до ЄС розпочалися масштабні перетворення, що стосувалися практично всіх сегментів правової системи [ ]³. Так, з урахуванням *acquis communautaire* були внесені зміни до ст. 78 Конституції країни, що стосувалися правового статусу депутатів, та у Розділ II глави VII, що присвячений судовій системі Республіки; прийнято низку нормативних актів, щодо підготовки до участі республіки в інституціях ЄС⁴; удосконалено законодавство про безпеку та протидію злочинності; оновлено засадничі закони у сфері державної безпеки⁵; розроблено інституційний механізм протидії корупції у вищих органах державної влади й організованій злочинності⁶; реформовано судову систему⁷.

Успішність процесу євроінтеграції Польщі у 2004 р. була обумовлена прийняттям важливих національних актів: Програми дій з адаптації економіки та правової системи до вимог Європейської угоди 1993 р., Національної стратегії інтеграції 1997 р. та Національної програми приготування Польщі до

¹ [ ] Хобі Ю.С. Правовий статус держав-кандидатів на вступ до Європейського Союзу: проблематика суверенітету // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 614-619. – С. 616.

² [ ] Кандидатів на вступ побільшало // Євробюлетень. – 2011. - № 1. – С. 17.

³ [ ] Копча В. Правова реформа в Словацькій республіці у зв'язку із вступом до Європейського Союзу: основні напрями // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 2. – С. 115-119. – С. 115; [ ] Эштваникова М. Процесс интеграции Словацкой Республики и Чешской Республики в Европейский Союз : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Мария Эштваникова. – М., 2004. – 175 с.

⁴ 10.07.2003 р. було прийнято Закон Словацької Республіки «Про вибори до Європейського парламенту».

⁵ 11.04.2002 р. було прийнято конституційний Закон Словацької Республіки «Про безпеку держави в період війни, воєнного стану, надзвичайного й особливого стану»; 04.02.2004 р. – Закон Словацької Республіки «Про функціонування Ради Безпеки Словацької Республіки в період миру».

⁶ 21.10.2003 р. прийнято Закон Словацької Республіки «Про заснування Спеціального суду та Управління спеціальної прокуратури».

⁷ 11.04.2002 р. прийнято Закон Словацької Республіки «Про Судову раду».

членства в ЄС 1998 р. Визначальною рисою даних документів була чітка постановка завдань, встановлення відповідальних за їх виконання та визначення джерел фінансування. Як зазначає з цього приводу М. Б. Басараб, добре організований інституційний механізм та конкретність документації, що приймалася, стали визначальними чинниками послідовного просування Польщі до ЄС [ ]¹.

Одним із найбільш яскравих прикладів безпосереднього впливу ЄС на суверенітет держави-кандидата є євроінтеграційний досвід Хорватії, яка 2005 р. подала заявку на вступ до Союзу, а переговори про приєднання країни позитивно завершилися вже 30.06.2011 р. Країна успішно здійснила низку політико-правових реформ та внесла суттєві зміни до основного закону 1990 р. [ ]². Перебуваючи ще у статусі країни-кандидата на вступ до ЄС, 2009 р. держава додала до Конституції окремих розділ VIII, присвячений Європейському Союзу³. Зокрема, у ст. 145 передбачається, що реалізація прав, що випливають з *acquis communautaire* ЄС, повинна здійснюватися у такий самий спосіб, як і тих, що випливають з національного права. Усі правові акти та рішення інституцій ЄС, що підтримуються Республікою, повинні застосовуватися відповідно до *acquis communautaire* ЄС. Суди Республіки зобов'язані захищати права індивідів, що ґрунтуються на *acquis communautaire* ЄС. Органи виконавчої влади, місцевого самоврядування та юридичні особи публічного права зобов'язані безпосередньо застосовувати норми права ЄС. Такі принципові положення щодо відданості країни Європейському Союзу свідчать про велике бажання країни інтегруватися у це наддержавне об'єднання та практично не зустрічаються в конституціях вже чинних держав-членів.

З цього приводу Х. Гребб зазначає, що процес європеїзації країн, які знаходяться на периферії ЄС, має потужний ефект переважно завдяки використанню інститутами Союзу принципу кондиціональності, під яким він

¹ [ ] Басараб М. Б. Досвід європейської інтеграції Польщі: перспективи для України: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / М.Б. Басараб; Нац. ін-т стратег. дослідж., Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. — К., 2004. — 15 с. — С. 8.

² [ ] The Constitution of the Republic of Croatia 1990 (consolidated text) [Електронний ресурс]. – Офіційний сайт Парламенту Республіки Хорватія. Режим доступу: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?sec=729>

³ В конституціях інших держав-кандидатів таких положень не запроваджено.

розуміє сукупність засобів перетворення правлячих структур, економіки і громадянського суспільства країн-кандидатів відповідно до стандартів Союзу, що вмонтовані в процедуру набуття членства в ЄС [ ]¹. Головний зміст моделі кондиціональності полягає у досягненні такого співвідношення витрат і вигоди, в результаті якого внутрішні зміни стають відповіддю країн-кандидатів на матеріальні і соціальні блага, запропоновані ЄС [ ]². Потенційно існуючі у зв'язку із членством в ЄС загрози обмеження суверенних прав аж ніяк не зменшує потік бажаючих набутти статус держави-члена ЄС. Це свідчить про певну унікальність євроінтеграційного процесу, яка полягає в тому, що держави (навіть ті, які відносно нещодавно отримали реальну незалежність, – Чорногорія, Боснія і Герцеговина та інші) добровільно готові обмежити своє право реалізовувати суверенні права на користь долучення до ЄС.

З цього приводу Р. Болдуїн визначає чотири категорії політичних переваг від реалізації політики європейської інтеграції для держави: 1) міжнародна безпека (інтеграція прискорює економічний розвиток і зменшує розбіжність у рівнях заможності та доходів у різних країнах, що іноді призводить до міжнародних конфліктів); 2) внутрішня стабільність (через утвердження західноєвропейських концепцій, правових норм, демократичних інституцій та перспективи більш швидкого добробуту різних соціальних груп); 3) підтримка демократії і реформ; 4) геостратегічні переваги [ ]³.

Бажання країн долучитися до цього іміджу можна пояснити (спрощено) теорією мотивації А. Маслоу, згідно з якою основними потребами людини (що мотивують ту чи іншу її діяльність) є потреба в забезпеченні фізіологічних потреб (найнижчий рівень мотивації), потреба безпеки, соціального визнання, соціальної участі та саморозвитку (найвищий рівень мотивації) [ ]⁴. Саме ці

¹ [ ] Grabbe Healter. *Europeanization Goes East: Power and Uncertainty in the EU Accession Process* / Healter Grabbe Healter // Featherstone K., Radaelli C. (eds). *The Politics of Europeanization*. – Oxford, Oxford University Press, 2003. – P. 309-310.

² Мова йде про фінансову і технічну допомогу, доступ до ринку ЄС, інституційні зв'язки і пропозицію розпочати переговори про вступ. [ ] *Европеизация и разрешение конфликтов: конкретные исследования европейской периферии* / Б. Коппитерс, М. Емерсон, М. Хейссен, Т. Ковзирдзе, Г. Нутчева, Н. Точки, М. Валь, с ком мент. Н. Попеску, Г. Нодиа; пер. с англ.. – М. : «Весь мир», 2005. – С. 33.

³ [ ] Baldwin R. *Towards an Integrated Europe*. – London: Center for Economic Policy Research, 1994. – 234 p.

⁴ [ ] Маслоу А. *Мотивация и личность* / А. Маслоу; пер. А. М. Татлыбаевой. – СПб. : Евразия, 1999. – С. 41.

«три кити» образу ЄС (своєрідні концепти – «забезпечення стабільності і безпеки», доступ до «рогу достатку» та «прилучення до еліти») чинять такий вплив на поведінку країн, що бажають приєднатись до ЄС. Ці міфи настільки потужно культивуються як усередині ЄС, так і в державах-кандидатах на вступ, що часто навіть не виникає підозри в їх «нереальності», і вони часто використовуються в дослідженнях (чи твердженнях) як аксіоми.

Європейський Союз здатний впливати на суверенітет країн-сусідів, які розглядають тісну співпрацю з ЄС досить важливим напрямком зовнішньої політики, однак через різні причини не подають заявку щодо членства або щодо готовності до вступу яких Союз не визначився. У зв'язку з цим у межах ЄС реалізується Європейська політика сусідства (далі – ЄПС) – спеціальна політика ЄС, що визначає особливий правовий режим посиленої співпраці ЄС та його сусідами, надає їм можливість брати участь в різних видах діяльності ЄС шляхом тіснішої політичної, економічної, культурної співпраці та взаємодії в галузі безпеки¹. Водночас ЄПС жодним чином не пов'язана з процедурою набуття членства. Вона покликана не допустити виникнення нової лінії розподілу між розширеним Європейським Союзом та його сусідами і надати можливість останнім брати участь у привілейованих відносинах, які будуватимуться на взаємному визнанні спільних (насправді – європейських) цінностей, особливо у сферах верховенства права, належного державного управління, поваги до прав людини, включаючи права меншин, сприяння добросусідським відносинам, а також принципам ринкової економіки та стабільного розвитку. Глибина цих відносин залежить від того, наскільки ефективно втілюватимуться вказані цінності країнами-сусідами. З цією метою передбачається здійснення ЄС щорічно оцінки виконання двосторонніх домовленостей з відповідними державами-сусідами.

Романо Проді свого часу зазначав, що політика добросусідства передбачає, що навколо Європи на Сході і Заході будуть існувати ряд країн, з

---

¹ Європейська політика сусідства розповсюджується на 16 сусідніх країн: Азербайджан, Алжир, Білорусію, Вірменію, Грузію, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Лівію, Молдову, Марокко, Окуповану Палестинську територію, Сирію, Туніс та Україну.

якими ЄС з часом зможе мати усе спільне – економіку, торгівлю, культуру, тощо – за виключенням державних (наднаціональних) інститутів – Європейського парламенту, Європейської Ради, Комісії. Це пов'язано з тим, що Європі потрібні кордони, а тому повинно бути чітке уявлення про те, де європейці хочуть добиватися створення об'єднаної Європи [ ]¹.

Необхідно звернути увагу, що Європейський Союз диверсифіковано ставиться до співпраці з різними групами країн-сусідів, проявом чого стало запровадження «Європейсько-Середземноморського партнерства» (ЄСП, Барселонський процес), Процесу стабілізації та асоціації для Балкан, ініціювання «Східного партнерства», що передбачає поглиблену співпрацю з 6-ма східними сусідами ЄС (Азербайджаном, Білорусією, Вірменією, Грузією, Молдовою та Україною) з метою створення необхідних умов для прискорення процесу політичного об'єднання й подальшої економічної інтеграції між Європейським Союзом і зацікавленими країнами-партнерами. З цією метою в рамках Східного партнерства здійснюється надання підтримки політичним і соціально-економічним реформам у країнах-партнерах, сприяючи їхньому зближенню з Європейським Союзом. При цьому політика Східного партнерства передбачає подальше спрощення візового режиму та поступовий рух до його лібералізації; створення поглиблених зон вільної торгівлі; підтримку процесу адаптації законодавства та зміцнення інституційного механізму відповідних країн; сприяння регіональному розвитку на основі політики регіонального вимірювання ЄС; створення інтегрованої системи управління кордонами; співпрацю у сфері енергетичної безпеки.

Разом із тим варто погодитися з І. В. Яковюком, що вищевказані програми не передбачають запровадження якісно нового рівня відносин з Союзом, а лише спрямовані на поліпшення зв'язків між самими сусідами під наглядом Союзу і відповідно до його вимог, а також забезпечення інтересів

---

¹ [ ] Горюхин А. Что будет с Европейским союзом к 2025 году? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mgimo.ru/alleurope/2006/27/problem-eu2025.html>

самого Союзу в сфері енергетичної безпеки [ ]¹. Так, реалізація програми «Східне партнерство», безумовно, сприятиме певним чином наближенню її учасниць до стандартів ЄС, поліпшить взаємодію між ними, проте насправді значно більшу користь від її виконання отримає Європейський Союз [ ]².

Серед усіх держав-сусідів ЄС найбільш інтенсивною є співпраця з Україною, яка розглядає набуття членства в Європейському Союзі пріоритетною складовою зовнішньої політики згідно зі ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р. [ ]³. Чинною на сьогодні залишається Угода про партнерство і співробітництво між Україною, Європейськими співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. (далі – УПС), яка відповідно до ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України. Це означає, що положення Угоди мають статус національних законів з усіма наслідками щодо їх застосування. Треба, однак, звернути увагу на те, що концепція прямої дії положень міжнародних угод у правопорядку України поки що не достатньо розроблена ні в теоретичному плані, ні в існуючій судовій практиці. Тому питання прямої дії положень УПС в національному порядку України залишається відкритим. Важливо підкреслити, що ніщо в УПС не заважає Україні прийняти в разі необхідності, національний правовий акт, який би надав положенням УПС характер прямої дії у правопорядку України, забезпечивши тим самим можливість закріпленим в УПС положенням первинного права ЄС безпосередньо регулювати відносини суб'єктів національного права України.

З цією метою в країні проводиться низка правових реформ у багатьох сферах суспільних відносин, що охоплюються поняттям суверенних повноважень. Крім того, пріоритетною складовою процесу інтеграції України

---

¹ [ ] Яковюк І. Особливості впливу наднаціональної організації на державний суверенітет країн-кандидатів та країн-сусідів (на прикладі Європейського Союзу) / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2010. - № 3. - С. 19-32. – С. 24.

² [ ] Яковюк І. Особливості впливу наднаціональної організації на державний суверенітет країн-кандидатів та країн-сусідів (на прикладі Європейського Союзу) / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2010. - № 3. - С. 19-32. – С. 26.

³ [ ] Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40 (08.10.2010). – ст. 527.

до ЄС визнано адаптацію її законодавства до законодавства ЄС. Одним із принципів моментів, визначених Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [ ]¹, є положення про необхідність проведення обов'язкової експертизи «кожного законопроекту, внесеного до Верховної Ради», що за предметом правового регулювання належать до сфер, правовідносини в яких регулюються правом ЄС, на предмет відповідності *acquis communautaire* (Розділ IX).

Крім того, відповідно до Регламенту Кабінету Міністрів України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 [ ]², акт, який за предметом правового регулювання належить до сфери, правовідносини в якій регулюються правом ЄС, підлягає опрацюванню з урахуванням *acquis communautaire*. На підтвердження виконання цієї вимоги головний розробник готує відповідну довідку, а Міністерство юстиції в рамках правової експертизи здійснює експертизу щодо відповідності проекту акта *acquis communautaire*. Вказаний механізм діє від жовтня 2004 р., коли відповідні зміни було внесено до Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України. У рамках цієї процедури в 2009 р. Міністерством юстиції надано 871 експертний висновок щодо відповідності *acquis communautaire* проектів законів та інших нормативно-правових актів, серед яких: 42 висновки, згідно з якими проекти законів та інших нормативно-правових актів відповідають *acquis communautaire*; 730 висновків, згідно з якими проекти законів та інших нормативно-правових актів не суперечать *acquis communautaire*; 99 висновків, згідно з якими проекти законів та інших нормативно-правових актів не відповідають *acquis communautaire* [ ]³.

При цьому Україна досить обережно ставиться до приведення власного законодавства у відповідність до норм права ЄС. Зокрема, передбачається, що нормативно-правові акти, які суперечать *acquis communautaire*, можуть

¹ [ ] Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

² [ ] Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54 (03.08.2007). – ст. 2180.

³ [ ] Державний департамент адаптації законодавства України при Міністерстві юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sdla.gov.ua

прийматися лише за наявності достатнього обґрунтування необхідності прийняття такого акта і на чітко визначений у самому акті строк. При цьому в жодному нормативному акті, у тому числі УПС, не сказано про необхідність досягнення конкретного ступеню адаптованості національного законодавства, міри його ідентичності правопорядку Союзу.

Варто також звернути увагу, що в УПС України, як і в інших подібних угодах, передбачено створення механізму для врегулювання суперечок між Україною та ЄС на засадах ст. 96, яким виступає Рада з питань співробітництва. На рівень Ради з питань співробітництва можуть підніматися й скарги фізичних та юридичних осіб, але тільки у випадку, якщо якась з сторін захоче порушити таке питання під час зустрічі в рамках цього органу. Як свідчить практика стосунків України та Євросоюзу в сучасних умовах на цей механізм розв'язання суперечок припадає переважна більшість звернень, що стосуються скарг на порушення положень УПС. При розробці УПС представники ЄС доклали максимум зусиль, щоб її положення не могли тлумачитися сторонами як такі, що мають характер прямої дії. Проте, як вже зазначалось, УПС закріплює низку положень, які відповідають вимогам щодо прямої дії, що були встановлені Судом ЄС. Однак поки що до Суду ЄС не було звернень стосовно відповідності положень УПС цим вимогам.

Досліджуючи впливу ЄС на суверенітет держав-кандидатів і держав сусідів І. В. Яковюк звертає увагу на особливості опосередкованого впливу ЄС на суверенітет держав-кандидатів та сусідів, що мають невирішені сецесійні конфлікти [ ]¹. Це пов'язано з наявністю вимоги, що країна не можна стати членом ЄС, маючи не врегульовані внутрішні конфлікти [ ]². При цьому механізми такого впливу і його наслідки можуть суттєво відрізнятися. Так, Європейський Союз інколи може сприяти вирішенню сецесійного конфлікту,

¹ [ ] Яковюк І. Особливості впливу наднаціональної організації на державний суверенітет країн-кандидатів та країн-сусідів (на прикладі Європейського Союзу) / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2010. - № 3. - С. 19-32. – С. 29.

² Міністр закордонних справ Франції Бернар Кушнер, коментуючи прагнення Сербії набути членства в ЄС нагадав, що в ЄС неможливо вступити, маючи не вирішені етнічні конфлікти і релігійну роздробленість. [ ] Франція висунула Сербії умову, згідно з якою вона має погодитися на незалежність Косово заради перспективи отримання членства в ЄС // GZT.ru. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.gzt.ru/world/2007/07/12/165459.html>

маючи на меті повернення сепаратистського утворення до складу офіційно визнаної держави. Для таких держав як Боснія і Герцеговина, Грузія, Кіпр, Молдова можливість набуття членства в ЄС розглядається як найбільш дієвий засіб відновлення територіальної цілісності і реалізацію державного суверенітету на всій території країни. Однак політика європеїзації, здійснювана Європейським Союзом, може не тільки сприяти відновленню суверенітету, але й перешкоджати його збереженню в країнах з сецесійними конфліктами, про що свідчить ситуація з Сербією. Так, Європейський Союз послідовно проводив політику не лише підтримання сепаратистських прагнень косовських албанців, але фактично всіляко підтримував вихід Чорногорії зі складу єдиної з Сербією держави. Однією з вимог вступу Сербії до ЄС було вирішення проблеми статусу Косово, що прагнула здобути незалежність. Виконання цієї вимоги фактично означало втрату суверенітету Сербії над частиною своєї території, з якою пов'язаний історичний процес самоідентифікації сербського народу.

Проведений аналіз взаємовідносин ЄС з країнами-кандидатами та державами-сусідами дозволяє дійти висновку, що наднаціональна організація влади здатна здійснювати суттєвий вплив на суверенітет даних категорій держав. Політика ЄС щодо надання членства країнам, з якими він межує, використовується Союзом для забезпечення національних інтересів і безпеки держав-членів і об'єднання в цілому. При цьому така політика ЄС суттєво впливає на зміст і напрямки здійснюваних в країнах-кандидатах і державах-сусідах економічної, політичної, адміністративної й правової реформ, а також зовнішньополітичну діяльність. У будь-якому разі вплив на суверенітет держави здійснюється шляхом прямого санкціонування цього з її боку з урахуванням національних інтересів, не дивлячись на політичні бажання ЄС.

2.3. Реалізація державного суверенітету в умовах міжурядової інтеграції (на прикладі Ради Європи)

Європейську інтеграцію на сучасному етапі зазвичай асоціюють з Європейським Союзом, що пояснюється успіхами останнього в розширенні та поглибленні об'єднавчого процесу, активним утвердженням наддержавних інститутів і механізмів, а відтак його перетворенням на один із найпотужніших економічних і політичних центрів, який здатний впливати на політику не лише своїх членів, але й держав-сусідів. Однак, ЄС являє собою лише одну з можливих форм інтеграції, яка не може вважатися загальноприйнятною саме через її наддержавний характер, що передбачає суттєве самообмеження держав-членів у праві реалізації значного переліку суверенних прав. Альтернативою

даній формі є інтеграція на основі міжурядових методів співпраці, що широко використовуються у міждержавному спілкуванні та характерна для «класичних» міжнародних організацій.

Про такі організації свого часу писав ще П. Е. Казанський, зазначаючи, що вони «виходять з договору, не скасовуючи самостійності держав. Міжнародні організації виступають як органи між державами, а не над ними» [ ]¹. Відносини держав у таких організаціях характеризуються повною незалежністю, що виключає будь-яку можливість самої організації або однієї держави-члена (в силу принципу суверенної рівності держав) нав'язувати свою волю іншій. Міждержавна організація створюється державами для вирішення певних суспільно значимих колективних проблем і повинна цілком підпорядковуватися їхній волі й обслуговувати їхні інтереси, тобто мати прикладний характер. Нормативні приписи або рекомендації державам вважаються проявом суверенної волі держав-членів, вираженої в статуті. Юридичною основою обов'язкових приписів і застосування сили виступає не автономна воля організації, а воля держав-членів, що створили організацію і наділили її певною компетенцією. У той же час держави-члени зобов'язані виконувати положення статуту, оскільки такий обов'язок держави беруть на себе на себе добровільно під час вступу.

Однією з таких організацій, що здійснила глибинний вплив на розвиток не лише європейських, а й інших держав світу, є Рада Європи. Функціонуванню останньої, зокрема створеному в її рамках Європейського суду з прав людини, а також питанням формування її права, особливостям співробітництва її держав-членів у сфері забезпечення прав людини присвячено багато ґрунтовних досліджень [ ]². Разом із тим питання впливу даного об'єднання на суверенітет

¹ [ ] Казанский, П. Е. Всеобщие административные союзы государств [Текст] / П. Е. Казанский. – Одесса: Тип. Штаба окр., 1897. – 573 с. – С. 512-513.

² Див.: [ ] Право Совета Европы : на пути к общеевропейскому правовому пространству / Ф. Бенуа-Ромер, Х. Клебес; пер. с англ. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2007. – 296 с.; [ ] Юбер, Д. Десять лет, которые вошли в историю. Совет Европы 1989–1999 гг. / Д. Юбер. – М. : МГИМО, 2000. – 256 с.; [ ] Глотов, С. А. Совет Европы как политико-правовой институт / С. А. Глотов. – Краснодар : Право, 1999. – 450 с.; [ ] Мармазов, В. Є. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи : досвід і проблеми / В. Є. Мармазов, І. С. Піляєв / відп. ред. Н. І. Ковтун. – К. : Вентурі, 1999. – 400 с.; [ ] Мармазов, В. Є. Рада Європи : політико-правовий механізм інтеграції / В. Є. Мармазов, І. С. Піляєв. – К. : Юридична книга, 2000. – 470 с.; [ ] Піляєв, І. С. Рада Європи в сучасному

держав-членів традиційно залишається поза увагою дослідників, що обумовлює актуальність його розгляду.

З моменту свого заснування в 1949 р. Рада Європи відіграє провідну роль у процесах демократизації, захисту прав і свобод людини, забезпечення верховенства права у державах-членах, а також у поширенні основних європейських цінностей – демократії, парламентаризму, плюралізму, поваги до людської гідності, справедливості й соціальної єдності – й на неєвропейські держави. Показово, що хоча Рада Європи є формою багатостороннього співробітництва 47 держав Європи, у її роботі в якості спостерігачів¹ беруть участь також Ізраїль, Канада, Мексика, Святий Престол (Ватикан), США та Японія, що підкреслює впливовість об'єднання й на інших континентах.

Основна мета Ради Європи окреслювалася ще на підготовчій конференції до підписання Статуту. Представник Великої Британії, Лорд Гледвін, вважав, що Рада повинна стати «інструментом, покликаним передусім тісніше зблизити європейські держави, які багато в чому мають спільну історію і схожі життєві уклади, тобто ті елементи, що інколи називають цивілізацією. Водночас європейські держави мають певні традиції, принципи і стандарти, які в сьогоденні світі все більше ставляться під загрозу. Покликанням нової організації мало б стати збереження цих принципів» [ ]². Такий підхід знайшов відображення у Статуті [ ]³, де було визначено, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між державами-членами для збереження та

євроінтеграційному процесі / І. С. Піляєв. – К. : Вид. дім «Юридична книга», 2003. – 436 с.; [ ] Рада Європи : діяльність і здобутки / за ред. О. Павличенко. – К. : Міжнар. відносини, 1999. – 88 с.; [ ] Чиж, І. С. Україна в Раді Європи [Текст] / І. С. Чиж. – К. : Парламент. вид-во, 2001, 382 с.; [ ] Піляєв, І. С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи : дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Ігор Славович Піляєв. – К., 2003. – 476 с.; [ ] Калашникова, Н. В. Образование Совета Европы, его структура и основные направления деятельности : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Наталья Владимировна Калашникова. – Ставрополь : б.и., 2004. – 255 с.; [ ] В'юницька, О. І. Роль Ради Європи у зміцненні демократії у країнах Центрально-Східної Європи : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. І. В'юницька. — К., 2005. — 20 с.

¹ Статус спостерігача при Раді Європи може надаватися будь-якій державі, що визнає та поділяє принципи демократії, верховенства права та поваги до прав людини та має бажання співпрацювати з Радою Європи. Він передбачає надання права постійно брати участь у засіданнях Парламентської асамблеї та Комітету Міністрів, залучатися до роботи їх комітетів без права голосу, а також направляти делегації на конференції за запрошенням держави-господаря. Див.: [ ] Statutory Resolution (93) 26 on observer status: adopted by the Committee of Ministers on 14 May 1993 at its 92nd Session [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/Resol9326.htm>. - Загол. з екрану.

² [ ] Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи : навч. посіб. – К.: Фенікс, 2007. – 224 с. – С. 27.

³ [ ] Статут Ради Європи від 05.05.1949 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 26 (16.07.2004). – Ст. 1733.

втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу (п. а ст. 1).

Як бачимо, мета створення Ради Європи сформульована досить лаконічно і водночас абстрактно. При цьому спеціально наголошується: питання, що стосуються національної оборони, не входять до її компетенції (п. d ст. 1). Це пояснювалося небажанням нейтральних держав приєднуватися до військової організації, тоді як інші, приналежні до військового альянсу, не бажали втручання у такі повноваження. Разом із виключенням питань оборонного характеру зі сфери діяльності Ради Європи у результаті так званого брюссельського компромісу відмовилися й від розгляду в рамках Ради Європи будь-яких питань щодо розробки єдиної конституції та обмеження суверенних прав держав з метою створення наддержавного економічного союзу. Отже, економічна інтеграція держав-членів також не визначена за мету цієї організації, хоча й заборони цього напрямку діяльності Статут не містить. Аналіз окресленої мети дозволяє зробити висновок про відсутність у засновників Ради Європи амбітних планів щодо міцного об'єднання її членів з суттєвим обмеженням їхніх суверенних прав на користь організації (що було здійснено в рамках Європейських співтовариств, а згодом і Європейського Союзу), що суттєво знижує потенціал її впливу на суверенітет держав-членів.

Мета діяльності Ради Європи досягається за допомогою органів Ради шляхом обговорення питань, що становлять спільний інтерес, шляхом укладання угод та здійснення спільних заходів в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній галузях, а також у галузі захисту та збереження і подальшого здійснення прав людини і основних свобод (п. b ст. 1 Статуту). Отже, сфера діяльності Ради Європи є досить широкою, оскільки до її повноважень належить розгляд практично всіх (за виключенням вищевказаних) питань, що становлять спільний інтерес. Такими чином, Рада Європи може залучатися до вирішення будь-яких проблем, що постають перед європейським суспільством. У зв'язку з цим виникає питання про правомірність залучення Ради Європи до розв'язання численних національних

проблем держав-членів з огляду на концепцію державного суверенітету та принцип невтручання у внутрішні справи держави.

Сучасне міжнародне право виходить з того, що хоча внутрішньодержавні відносини загалом не є об'єктом міжнародно-правового регулювання, це не означає, що всі питання, пов'язані із правовим регулюванням внутрішньодержавних відносин, знаходяться у виключній внутрішній компетенції держави. Якщо навіть якісь відносини й урегульовані лише внутрішнім правом, то це не означає, що вони знаходяться у сфері виключної внутрішньої компетенції держави [ ]¹.

Протягом другої половини ХХ ст. відбувалося поступове звуження сфери виключної внутрішньої компетенції. Так, донедавна не виникало сумнівів, що проведення виборів до парламентів та органів місцевого самоврядування перебуває у сфері виключної внутрішньої компетенції держави та виключає будь-які форми міжнародного контролю. Однак, на сьогодні міжнародна спільнота проявляє зацікавленість у нагляді за процедурою виборів, оскільки прихід до влади уряду на недемократичних засадах може становити загрозу для інших держав світу. На міжнародному рівні навіть розробляються принципи виборчого процесу. Зокрема, в рамках Ради Європи у 2002 р. було прийнято Кодекс належної практики у виборчих справах; у 2007 р. – Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні та Кодекс належної практики щодо референдумів; у 2009 р. – Кодекс належної практики щодо політичних партій [ ]².

Особливо актуальним є питання про виключну внутрішню компетенцію держави в галузі захисту прав людини. Нині більшість країн світу визнають, що права людини і гарантії їх дотримання не перебувають у виключній компетенції держави. Принаймні міжнародна практика йде шляхом осуду випадків масових грубих порушень прав людини. Міжнародно-правові санкції за такі порушення

---

¹ [ ] Міжнародне право : навч. посіб. / [за ред. М. В. Буроменського]. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 336 с. – С. 71-72.

² [ ] Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю.Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : Логос, 2009. – 500 с. – С. 8-9.

застосовуються незалежно від того, чи відносять держави сферу захисту прав людини до своєї виключної компетенції. У межах Ради Європи створено дієвий контрольний механізм за дотриманням державами-членами зобов'язань із захисту прав людини через Європейський суд з прав людини, Комітет Міністрів та Парламентську Асамблею. Таким чином, залучення Ради Європи до розв'язання численних національних проблем загальнодержавного значення на сучасному етапі цілком узгоджується зі змістом принципу невтручання у внутрішні справи держави і не створює загрози для її державного суверенітету. Вказаний підхід також є виправданим з огляду на ступінь впливу вказаної організації на держав-членів, принципи побудови її інституційної системи та повноваження її органів, правову природу рішень, що адресуються державам, та правовий статус держав-членів у Раді Європи.

Відправною точкою в процесі оцінювання здатності Ради Європи впливати на державний суверенітет є визначення ролі й призначення організації в процесі функціонування держав-членів і країн-кандидатів. Вважаємо, що на відміну від Європейського Союзу, який створювався національними урядами, зацікавленими у використанні можливостей наддержавної форми інтеграції в процесі реалізації своїх ключових функцій, у випадку з Радою Європи більший інтерес у набутті і збереженні членства в ній проявляють не уряди, а громадянське суспільство, яке зацікавлене в функціонуванні механізму контрольних повноваженнях органів Ради Європи за дотриманням національними урядами прав людини і основних свобод, гарантуванні інститутів демократії, верховенства права тощо. Для цього на основі Резолюції (93) 38 про взаємини між Радою Європи та неурядовими організаціями 1997 р. [¹] відбувається активна співпраця з громадськими організаціями держав-членів, що виступають «містком» між громадянським суспільством та державою і здатні доносити на міжнародний рівень наявні внутрішні проблеми. Відтак вони суттєво впливають на розвиток європейської правосвідомості та за

---

¹ [ ] Committee of Ministers Resolution (93) 38 [ ] on relations between the Council of Europe and international non-governmental organizations 15.10.1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc97/EDOC7950.htm>. - Загол. з екрану.

допомогою вказаного міждержавного об'єднання здатні здійснювати тиск для прийняття власною державою необхідного рішення.

Непоодинокими є випадки використання опозиційними партіями, представленими в національному парламенті, трибуни Парламентської Асамблеї РЄ для критики державної влади, що певним чином обмежує свавілля останньої. Отже, по суті сила Ради Європи, яка формально відіграє дорадчу, контрольну та попереджувальну роль у процесі зміцнення демократії держав-членів, полягає не в наявності прямих важелів впливу на державний суверенітет (згідно зі Статутом таких засобів у неї немає), а в тому, що членство в цій організації є одним з показників приналежності держави до кола демократичних країн і фактично є запорукою успіху в міждержавному спілкуванні. Зокрема, членство держави в Раді Європи є латентною умовою вступу до Європейського Союзу [ ]¹. Слід зазначити, що окремі країни, державно-політичні режими яких не відповідають загальноєвропейським стандартам демократії, можуть ставати об'єктом критики з боку органів Ради Європи та через це вимушені певним чином реалізовувати адресовані їм вимоги, оскільки інакше вони ризикують потрапити до кола країн-ізгоїв [ ]² та зазнати міжнародної ізоляції, що призведе до неможливості повноцінно використати переваги міждержавного спілкування.

Важливу роль у процесі оцінки впливу міждержавного об'єднання на суверенітет держав-членів і країн-кандидатів відіграє аналіз процедури набуття членства в ньому та тих зобов'язань, які беруть на себе держави після вступу. Слід зазначити, що порівняно з аналогічною процедурою вступу в ЄС у Раді Європи вона є більш спрощеною, що обумовлює обмеженість можливостей організації використовувати її для впливу на країн-кандидатів.

---

¹ На практиці ще не було жодного випадку, коли б держава стала членом Європейського Союзу, попередньо не набувши членства у Раді Європи. Див: [ ] Штратеншульте, Е. Д. Европейский Союз – просто и понятно : факты и связи [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.kas.de/wf/doc/kas_17802-1522-1-30.pdf?091012121549. – Загол. з екрану.

² Див.: [ ] Харкевич А. В. Государства-изгои и международное общество // Асимметрия мировой системы суверенитета: зоны проблемной государственности / под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. сравнит. политологии. – М. : МГИМО-Университет, 2011. – 248 с. – С. 48-64.

Подання заявки на вступ до Ради Європи передбачає попередню оцінку країною-кандидатом відповідності національних умов критеріям, що вироблені об'єднанням та закріплені як у Статуті, так і в статутних резолюціях [ ]¹, оскільки лише за умов наявності такої відповідності може бути прийняте позитивне рішення органами Ради Європи. Такими умовами вважаються: приналежність до європейської держави, здатність і прагнення виконувати основні завдання об'єднання; організація і проведення вільних і демократичних виборів; захист прав людини і основоположних свобод (дана вимога передбачає також ратифікацію Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. [ ]² (далі – ЄКПЛ) та протоколів до неї, а також інших конвенцій, що укладені державами-членами); демократичний характер національних політичної і конституційної систем; верховенство права. При цьому під час оцінювання залежно від ступеню відповідності держави критеріям вступу Парламентська Асамблея Ради Європи може вказати на необхідність проведення додаткових реформ на національному рівні, внесення змін до законодавства, підвищення рівня гарантування окремих прав особи, приєднання до деяких основних конвенцій Ради Європи.

Головну проблему для країн-кандидатів в процесі підготовки до вступу традиційно представляє приведення національного законодавства у відповідність із нормативною базою Ради Європи. Слід визнати, що за обсягом ця діяльність істотно поступається зусиллям країн-кандидатів, які адаптують своє законодавство до законодавства ЄС. Крім того, на момент вступу до Ради реалізація даної вимоги в повному обсязі не вимагається. Справедливість даного висновку засвідчує історія вступу до Ради Європи, наприклад, України та Російської Федерації.

Процедура набуття членства України в Раді Європи почалася 14 липня 1992 р. із заяви про намір приєднатися до об'єднання, а вже 16 вересня 1992 р.

---

¹ Поняття «статутні резолюції» вперше було застосовано у 1993 р. Комітетом міністрів. Незважаючи на різні теоретичні погляди, Рада Європи та її держави-члени визнають за цими документами силу статутних, розглядаючи їх такими, що можуть змінювати та скасовувати відповідні положення Статуту. Див.: [ ] Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи : навч. посіб. – К.: Фенікс, 2007. – 224 с. – С. 33.

² [ ] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 // Офіційний вісник України. – 2006. - № 32 (23.08.2006). – Ст. 2371.

Україні було надано статус «спеціально запрошеного гостя» в Парламентській Асамблеї¹, яка 26 вересня 1995 р. ухвалила позитивний Висновок щодо України [ ]². При цьому слід відзначити, що у Висновку констатувалася не відповідність України критеріям членства в Раді Європи, а здатність і бажання виконувати обов'язки члена організації, які згідно зі ст. 3 Статуту полягали в обов'язковому визнанні принципів верховенства права та захисту прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також відвертому та ефективному співробітництві в досягненні мети Ради Європи.

У цілому, відповідно до висновків експертів, Парламентська Асамблея Ради Європи достатньо оптимістично розглядала перспективи реалізації Україною своїх передвступних зобов'язань. Так, передбачалося, що протягом року будуть ухвалені нова Конституція; рамковий документ про правову політику в сфері захисту прав людини; рамковий документ про правову та судову реформи; нові кримінальний, кримінально-процесуальний, цивільний та цивільно-процесуальний кодекси; нові закон про вибори та закон про політичні партії, а також реформовано органи прокуратури; відповідальність за управління пенітенціарною системою передано Міністерству юстиції, а також здійснено низку інших заходів, передбачених Висновком. Зазначимо, що на відміну від Росії, Висновок не містив вимог, які б обмежували суверенітет України. 19 жовтня 1995 р. Комітет міністрів одностайно ухвалив резолюцію про запрошення України стати членом організації і приєднатися до її Статуту. 31 жовтня 1995 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України про приєднання до Статуту Ради Європи [ ]³, а 09 листопада 1995 р. із дати здачі на зберігання ратифікаційної грамоти Україна стала 37-ою державою-членом.

Аналіз стану виконання взятих Україною зобов'язань засвідчує, що попри те, що пройшло шістнадцять років з моменту набуття членства у Раді Європи

---

¹ 23 вересня 1992 р. Комітет міністрів ухвалив Резолюцією 29 (92), якою доручив ПАРЄ підготувати висновок стосовно ступеня готовності України до вступу до Ради Європи.

² [ ] Висновок № 190 (1995 р.) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_590. – Загол. з екрану.

³ [ ] Про приєднання України до Статуту Ради Європи : Закон України № 398/95-ВР від 31.10.1995 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 38 (19.09.95). – Ст. 287.

Україна й досі не виконала низки принципових зобов'язань, що зайвий раз доводить висновок про те, що членство в Раді Європи і зобов'язання, які Україна взяла на себе під час вступу, не можуть розглядатися як такі, що якимось чином обмежують її суверенітет. У 2000 та 2001 рр. неодноразово поставало питання про призупинення повноважень української парламентської делегації та призупинення членства України у Раді Європи. Таке ставлення базувалося на невиконанні взятих на себе при вступі зобов'язань, зокрема скасуванні смертної кари, проведенні інституційних та правових реформ. Ситуація, що склалася, змусила Президента України видати Указ «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи» № 39/2006 від 20 січня 2006 р. [ ]¹. Основними зобов'язаннями, які Україні залишалося виконати, були наступні: прийняття базових конституційних законів; ухвалення нової редакції Кримінально-процесуального кодексу України; зміна ролі та функцій Генеральної прокуратури; ухвалення Закону «Про адвокатуру»; передача відповідальності за управління пенітенціарною системою, виконання вироків та реєстрацію осіб, які прибувають до країни або виїжджають з неї до Міністерства юстиції; створення суспільного телерадіомовлення [ ]². Слід визнати, що видання вказаного Указу принципово не змінило ситуацію. 12 січня 2011 р. було видано новий Указ Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи» № 24/2011 [ ]³, який спрямований на забезпечення виконання нереалізованих передвступних зобов'язань (прийняття Кримінально-процесуального кодексу, законів про прокуратуру і адвокатуру, створення громадського телебачення тощо) і виведення держави з-під моніторингу Парламентської асамблеї.

---

¹ [ ] Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи : Указ Президента України № 39/2006 від 20 січня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 4 (08.02.2006). – Ст. 143.

² [ ] Висновок № 190 (1995 р.) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_590. – Загол. з екрану; [ ] Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною: Резолюція 1466 (2005) ПАРЄ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1173801291>. – Загол. з екрану.

³ [ ] Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи : Указ Президента України № 24/2011 від 12 січня 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 4 (28.01.2011)(частина 2). – Ст. 197.

Дещо інакше склалася ситуація щодо вступу до Ради Європи Російської Федерації. Неодноразово розглядаючи ситуацію в Чечні та вказуючи на порушення прав людини в цьому регіоні, у 1995 р. Парламентська асамблея прийняла рішення про відкладення розгляду питання про надання членства. Разом із тим, незважаючи на відсутність достатніх змін в Чечні, РФ була прийнята до Ради Європи у 1996 р. Зокрема, у Висновку щодо її заявки на вступ від 18.01.1996 р. [ ]¹ вказувалося, що російській правовій системі «властиві певні недоліки»². Попри це Парламентська Асамблея рекомендувала Комітету Міністрів запросити Російську Федерацію стати членом Ради Європи, пояснюючи своє рішення тим, що керівництво держави повністю поділяє її бачення і тлумачення зобов'язань, що вона приймає на себе згідно із пунктом 7 Висновку. Зазначимо, що, як і у випадку з Україною, після набуття членства окремі зобов'язання Росія виконала відносно швидко³, однак реалізація інших розтягнулася на тривалий час⁴. У 2000 р. Парламентська асамблея знову звернулася до так званої чеченської проблеми та позбавила російську парламентську делегацію права голосу на період з квітня 2000 р. до січня 2001 р. 25 січня 2001 р. Резолюцією № 1241 [ ]⁵ повноваження російської делегації були поновлені, хоча моніторинг та вивчення ситуації у Чечні продовжуються.

¹ [ ] Russia's application for membership of the Council of Europe: Opinion, 18th of January 1996 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc96/EDOC7463.htm>. - Загол. з екрану.

² Зокрема, зазначалося, що в Росії не були прийняті Кримінальний, Цивільний, Кримінально-процесуальний і Цивільно-процесуальний, Кримінально-виконавчий кодекси; не були розроблені новий закон про прокуратуру, закони про бюро уповноваженого з прав людини, про захист національних меншин, свободі зібрання і свободі віросповідання; не були притягнуті до відповідальності винні у порушенні прав людини у Чечні; не приведені у відповідність до існуючих міжнародних стандартів умови утримання засуджених; керівництво пенітенціарною системою не було передано до компетенції Міністерства юстиції; не були підписані і ратифіковані Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а також протоколи до неї.

³ Наприклад, у 1996 р був прийнятий Кримінальний кодекс, у 1997 р. – Кримінально-виконавчий кодекс і федеральний закон «Про Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації», у 1998 р. ратифікована Конвенція про захист прав людини 1950 р.

⁴ Так, Цивільний кодекс приймався по частинах протягом 1994–2006 рр., Цивільно-процесуальний кодекс був прийнятий в 2002 р., а Кримінально-процесуальний – у 2001 р., Закон «Про альтернативну цивільну службу» було прийнято в 2002 р. Приведення умов утримання засуджених досі викликає суттєві нарікання європейських експертів. Відмова від смертної кари відбулася лише у 1997 р., тобто через рік після вступу до Ради Європи (у 1996 р. були помилувані 5 осіб, а страчено – 53) і після попередження про можливість невизнання повноважень парламентської делегації РФ на наступній сесії ПАРЕ.

⁵ [ ] Credentials of the delegation of the Russian Federation: Resolution 1241 (2001) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta01/ERES1241.htm>. - Загол. з екрану.

Враховуючи геополітичні кордони Європи, на даний момент лише Білорусь не є членом Ради Європи. Заява цієї держави на вступ була подана ще 12.03.1993 р., майже одночасно із заявами інших пострадянських держав. Однак у 1997 р. після недемократичних, на думку спостерігачів Ради Європи, виборів, для неї було скасовано статус навіть «спеціально запрошеного гостя» [ ]¹. Повторне прохання поновити такий статус досі не було задоволене через «невідповідність законодавства про вибори електоральним стандартам Ради Європи, недотримання політичних свобод, відсутність інформаційного плюралізму, а також збереження у Кримінальному кодексі норми про смертну кару» [ ]². Разом із тим Білорусь має свого представника в Комітеті міністрів, є членом Венеціанської комісії та ратифікувала деякі відкриті конвенції Ради Європи, зокрема Європейську культурну конвенцію 1954 р. [ ]³, Цивільну конвенцію про боротьбу з корупцією [ ]⁴ тощо.

Окремо слід зупинитися на проблемі політичних зобов'язань, які можуть покладатися на країн-кандидатів і згоду на виконання яких останні висловлюють під час вступу. Слід підкреслити, що зобов'язання даної категорії можуть тлумачитися як такі, що суттєво впливають на суверенітет держави-члена. Так, на Російську Федерацію покладалося зобов'язання, згідно з яким вона повинна була вивести свої війська з Придністров'я; відмовитися від виокремлення серед зарубіжних країн зони особливого впливу («Близьке зарубіжжя»); зняти обмеження на закордонні поїздки осіб, що мають доступ до державної таємниці; суворо дотримуватися положень міжнародного гуманітарного права стосовно збройних конфліктів на власній території; позбавити ФСБ слідчих повноважень; обумовлювати будь-яку політичну або

¹ Статус «спеціально запрошеного гостя» був запроваджений у 1989 р. з метою надання допомоги країнам Центральної та Східної Європи у процесі підготовки до повноправного членства у Раді Європи і передбачав співпрацю з наданням можливості брати участь у діяльності організації без права голосу її представників у статутних органах, а також отримувати допомогу в проведенні демократичних реформ через спеціальні програми допомоги та співробітництва. Див.: [ ] Special guest status with the Parliamentary Assembly: Resolution 917 (1989) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stars.coe.fr/ta/ta89/eres917.htm>. - Загол. з екрану.

² [ ] Беларусь: ПАСЕ готова восстановить статус специально приглашенного при условии объявления моратория на смертную казнь / Пресс-релиз 504 (2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1463817>. – Загол. з екрану.

³ [ ] Європейська культурна конвенція від 19.12.1954 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41. – Ст. 2781.

⁴ [ ] Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 9. – Ст. 592.

фінансову допомогу уряду Білорусії дотриманням прав людини (вимога, висловлена в 2002 р., тобто вже після набуття членства РФ у РЄ). Вочевидь, вказані вимоги мають не правовий, а саме політичний характер. На момент вступу керівництво Росії не піднімало питання про невідповідність своїм інтересам вказаних вимог, але після вступу перестало розглядати їх як зобов'язання, які підлягають обов'язковій реалізації, мотивуючи свою позицію тим, що вони порушують суверенітет держави.

З цього приводу слід вказати ще на одну проблему, яка виникає у стосунках між Радою Європи і державою-членом, що знаходиться під моніторингом через невиконання передвступних зобов'язань. Справа в тому, що стосовно держав-членів, в яких порушуються демократичні стандарти Ради Європи, вже після набуття членства в організації можуть ухвалюватися резолюції ПАРЄ і рекомендації Комітету Міністрів, в яких формулюються вимоги до національних урядів. Відповідно, як у випадку із Росією, Рада Європи може намагатися розширити передвступні зобов'язання за рахунок вказаних вимог (слід враховувати, що моніторинг – це все ж таки процедура, що має політичний, а, отже, зазвичай суб'єктивний характер, в наслідок чого її продовження або припинення може бути обумовлене політичними чинниками), обумовлюючи зняття моніторингу з такої держави їх виконанням. Однак ці вимоги навіть за умови їх об'єктивного характеру немає підстав прирівнювати до передвступних зобов'язань країни-кандидата, безмежно розширюючи зміст останніх. Саме тому з метою невиправданого розширення передвступних зобов'язань національний уряд країни, що знаходиться під моніторингом, зазвичай прагне узгодити з Радою Європи їх чіткий перелік, виконання якого дає підстави уряду вимагати його припинення.

Слід визнати, що Рада Європи не здатна домогтися реалізації передвступних зобов'язань та інших вимог стосовно членів організації, оскільки не має жорстких важелів впливу на держав-членів і значною мірою залежить від них. Так, Російська Федерація є однією з чотирьох держав, що

сплачують найбільшу частку до бюджету організації (близько 10 %¹). Погроза Росії зменшити розмір фінансування Ради Європи є не останнім чинником, який обумовлює зміст ухвалених щодо неї рішень.

Визначального значення в питанні впливу міждержавного об'єднання на суверенітет держав-членів набуває правова природа його органів та юридична сила рішень, що приймаються такими органами. Як було показано у попередніх підрозділах дисертації, істотний вплив Європейського Союзу на суверенітет його членів обумовлений існуванням в його інституційній структурі наддержавних інститутів з широким колом повноважень, кількість яких поступово зростає. Правова природа інституційної системи Ради Європи є принципово відмінною, оскільки вона побудована на основі міждержавної моделі інтеграції, що передбачає координацію дій держав-членів, а, отже, має горизонтальний характер. Таким чином, на відміну від ЄС, де держави-члени заради досягнення спільної мети вимушені вдатися до самообмеження в питанні реалізації окремих суверенних прав, які здійснюються наддержавними інституціями, можливості Ради Європи стосовно обмеження суверенних прав своїх членів не такі значні і зводяться переважно до заохочення виконання ними статутних зобов'язань, контролі за виконанням рішень Європейського суду з прав людини, а також надання інформації з питань внутрішнього життя країни в рамках проведення моніторингу і постмоніторингу реалізації статутних зобов'язань. Підкреслимо, що такі заходи, як тимчасове призупинення повноважень національної делегації у Парламентській асамблеї Ради Європи чи виключення з організації слід розглядати як санкції, які, однак, не призводять до обмеження суверенітету держави-члена.

У правовій доктрині не вироблено одностайного підходу до класифікації органів Ради Європи. Відповідно до ст. 10 Статуту Рада Європи має лише два статутні органи – Комітет Міністрів і Парламентську асамблею, роботу яких

---

¹ Бюджет Ради Європи на 2012 р. складає 240 016 900 €. Критеріями фінансового внеску виступає розмір валового національного продукту та чисельність населення. Внесок Російської Федерації у 2012 р. становить 26 436 230 €. Див.: [ ] Российская Федерация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int/lportal/web/coe-portal/country/russian-federation?dynLink=true&layoutId=163&dlgroupId=10226&fromArticleId=>

забезпечує Секретаріат. Проте до основних органів деякі науковці відносять також Конгрес місцевих і регіональних влад в Європі, Комісара з прав людини, Європейську комісію за демократію через право, Групу держав проти корупції, Європейський суд з прав людини тощо [ ]¹. Що стосується останнього, то варто погодитися з В. О.Тумановим, який вважає, що Суд необхідно розглядати «органом, що функціонує не в рамках, а при Раді Європи» [ ]², тобто нормативно є більш незалежною інституцією, ніж інші органи. Так, правовою основою його функціонування є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., а не Статут Ради Європи, де взагалі відсутня згадка про нього; Суд самостійно розробляє і затверджує власний Регламент; самостійно вирішує питання своєї компетенції; Рада Європи не має права давати жодних вказівок Судові під час здійснення судочинства і впливати на зміст ухвалюваних ним рішень, а Суд не є підзвітним чи підконтрольним РЄ.

Здійснюючи загальну характеристику інституційної системи Ради Європи крізь призму її впливу на державний суверенітет, варто звернути увагу на відносно невисокий рівень представництва держав-членів в організації. Так, Комітет Міністрів представлений не главами держав або урядів, а міністрами закордонних справ або їх уповноваженими. До складу Парламентської асамблеї входять депутати національних парламентів, при чому як від провладних, так і від опозиційних партій. Глави держав і урядів також не представлені й в інших органах організації. Загалом за більш ніж 60-річну історію Ради Європи проведено всього три саміти на вищому рівні (1993, 1997, 2005 рр.), що було пов'язано з необхідністю ухвалення принципових рішень щодо функціонування організації: про її розширення за рахунок країн «нової демократії»; уточнення завдань Ради Європи, що передбачало корегування умов набуття членства; ухвалення рішення про створення нового єдиного Суду з прав людини і запровадження посади Комісара з прав людини. Зазначимо, що прийняті під час самітів документи були спрямовані на зміцнення державності країн

---

¹ [ ] Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи : Навч. посіб. – К.: Фенікс, 2007. – 224 с. – С. 43.

² [ ] Туманов, В. А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности / В. А. Туманов. – М. : НОРМА, 2001. – 304 с. – С. 15.

Центральної і Східної Європи, їх незалежності від СРСР (згодом Росії), а тому розглядалися як такі, що сприяли зміцненню їх суверенітету [ ]¹. Відсутність в інституційній структурі органу, до складу якого б входили глави держав і/чи урядів, означає, що Раді Європи важко ухвалити рішення, яке було б здатне суттєво обмежити суверенітет її членів або передбачало делегування національними урядами інститутам Ради Європи права реалізації певних суверенних прав. Фактично, органи об'єднання, за винятком Європейського суду з прав людини, не вправі самостійно ухвалювати рішення, які б зобов'язували б національні уряди до здійснення певних дій.

Ключове місце в інституційній системі об'єднання відводиться Комітету Міністрів як керівному розпорядчо-виконавчому органу, уповноваженому виступати та приймати рішення від її імені. Комітет с представляє собою міжурядовий орган, у рамках якого на рівноправній основі обговорюються національні підходи до вирішення актуальних проблем європейського суспільства, окреслених Статутом, та розробляється і затверджується програма діяльності Ради Європи, включаючи конкретні напрями співробітництва та надання допомоги членам та державам зі статусом «спеціально запрошеного гостя». До повноважень Комітету Міністрів належить також ухвалення остаточного рішення стосовно членства нових держав, а також виключення зі складу Ради у разі серйозних порушень державою статутних зобов'язань.

Відповідно до ст. 15 Статуту РЄ до повноважень Комітету Міністрів належить ухвалення конвенцій та угод, а також рекомендацій, що адресуються державам-членам. Порядок укладання угод і конвенцій регламентується Статутом (Гл.V), низкою статутних резолюцій, а також Віденською конвенцією про право міжнародних договорів [ ]². Згідно з цими нормативними актами договори Ради Європи є предметом і результатом переговорів держав-членів. Це, зокрема, означає, що на відміну від ООН чи ЄС вони розробляються

---

¹ [ ] Павловский, В. «Восточная политика» Совета Европы в конце 1980-х—1990-х гг. / В. Павловский // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=510&Itemid=53.

² [ ] Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118. - Загол. з екрану.

спеціально призначеними національними урядами експертами, а не в рамках дипломатичних конференцій або діяльності наддержавних інститутів; відповідно роль Комітету Міністрів або підпорядкованих йому комітетів зводиться до управління переговорним процесом. Узгоджений текст угод схвалюється Комітетом Міністрів, який у випадку, коли згода по окремим положенням договору не досягнута, вправі самостійно сформулювати відповідне положення. Це засвідчує, що на етапі розробки тексту договорів національні уряди контролюють вказаний процес, маючи можливість не допустити включення до їх змісту небажаних положень. Наступний етап передбачає відкриття договору для підписання. Якщо раніше необхідно було одностайне голосування членів Комітету Міністрів, то на сьогодні звичайною практикою є ухвалення рішення двома третинами від поданих і більшістю голосів тих, хто має право участі в роботі Комітету, щоправда з незначного кола питань процедура ухвалення договору одностайно зберігається.

Конвенції та угоди можуть впливати на суверенітет держав-членів шляхом встановлення для них правових зобов'язань, однак лише за умови висловлення ними на це згоди. У зв'язку з зазначеним виникає питання про необхідність ратифікації державами-членами усіх конвенцій, прийнятих в рамках Ради Європи. На нашу думку, формально такого зобов'язання не існує, оскільки у процесі міждержавного співробітництва визначальною є свобода вибору участі або неучасті у таких багатосторонніх договорах. При цьому виключенням можна розглядати Конвенцію 1950 р., яка, на думку ЄСПЛ, встановлює лише мінімальні гарантії прав і свобод людини, дотримання яких є обов'язковим для держав-членів Ради Європи [ ]¹. Починаючи від Висновку № 182 щодо заявки на членство Князівства Андорри, підкреслюється, що держави під час приєднання до Ради Європи повинні підписати Конвенцію та впродовж року ратифікувати її [ ]². Конвенція супроводжується протоколами,

---

¹ [ ] Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник / Авт. кол.: М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В.Кострицький; [Відп. ред. В.М. Карпунов]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с. – С. 163.

² [ ] Opinion No. 182 (1994) on the application by the Principality of Andorra for membership of the Council of Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta94/eopi182.htm>.

що мають однакову з нею юридичну силу і доповнюють або змінюють її положення та потребують окремого висловлення згоди на обов'язковість. Однак не всі держави-члени Ради Європи ратифікували чинні до Конвенції протоколи через принциповість змісту прав, закріплених у них. Наприклад, Протокол № 13, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин, на сьогодні не є чинним для Азербайджану, Вірменії, Латвії, Польщі та Російської Федерації [ ]¹. Це, безумовно, пов'язано з небажанням держав-членів брати на себе додаткові зобов'язання і, відповідно, обмежувати відповідні суверенні права. При цьому дискусійним залишається висновок про те, наскільки добросовісно виконують держави-члени свої зобов'язання у сфері захисту прав людини, оскільки ні у Статуті, ні у Конвенції не закріплено вимоги про неухильну ратифікацію протоколів до Конвенції. Разом із тим у 1995 р. у висновку щодо заявки щодо членства Латвії Парламентська Асамблея закликала країну упродовж року ратифікувати всі протоколи до Конвенції і особливо протокол № 6, що забороняв смертну кару.

Загалом якщо важливий запропонований проект міжнародного договору не підтримується всіма державами-членами, для того, щоб не заблокувати його дію, Комітет Міністрів має можливість реалізувати його положення в рамках часткової угоди, обов'язкової лише для тих держав, які з нею погодилися, або шляхом висловлення ними застережень до таких договорів.

У рекомендаціях Комітету Міністрів, які приймаються одностайно загальним складом уповноважених представників, визначаються побажання Ради Європи щодо відповідних держав та не містяться юридичні зобов'язання. Однак такі рекомендації мають політичний вплив, оскільки відображають спільну позицію урядів 47 європейських держав, а, отже ігнорувати їх думку на практиці стає неможливим. Крім того, рекомендації повинні братися до уваги, оскільки Комітет Міністрів може звернутися до уряду держави-члена з проханням проінформувати про заходи, вжиті нею щодо таких рекомендацій

---

¹ [ ] Status of the Protocol No. 13 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, concerning the abolition of the death penalty in all circumstances [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=187&CM=7&DF=29/01/2012&CL=ENG>

(ст. 15 b), що потребує надання аргументованої відповіді. Такий механізм надає можливість Комітетові дізнаватися про складнощі, з якими стикаються держави під час реалізації відповідних пропозицій Ради Європи. У свою чергу держави можуть використовувати такі рекомендації як інструмент для пошуку спільного вирішення існуючих проблем. Таким чином, з аналізу порядку укладання та дії конвенцій, угод та рекомендацій Ради Європи можна зробити висновок про те, що вони не можуть завдавати загрози обмеження суверенітету держав-членів. При цьому держави-члени Ради Європи безпосередньо санкціонують дію рішень Комітету Міністрів у своїх правопорядках.

Комітет Міністрів наділений повноваженнями також у сфері контролю за виконанням державами статутних зобов'язань, які вони взяли на себе під час вступу, на основі Декларації про дотримання зобов'язань, взятих на себе державами-членами Ради Європи від 10.11.1994 р. [¹]. Такий механізм спрямований на здійснення постійного моніторингу за дотриманням державами-членами своїх зобов'язань та передбачає створення Радою Європи необхідних умов і засобів для того, щоб сприяти розвитку її основоположних цінностей [²]. Моніторинг Комітету Міністрів має тематичний характер, тобто стосується одночасно усіх держав-членів щодо виконання ними своїх зобов'язань із конкретного напрямку діяльності Ради Європи (свобода слова та інформації, функціонування та захист демократичних інституцій, судової системи тощо). По завершенні готується звіт про стан тематичного моніторингу, який зазвичай має конфіденційний характер і може бути відкритим виключно за рішенням Комітету. Після цього Комітет Міністрів здійснює регулярний аналіз вжитих заходів у відповідному напрямку, який підлягав моніторингу, відзначаючи прогрес та вказуючи на додаткові кроки, необхідні для належного виконання державами своїх зобов'язань.

---

¹ [ ] Declaration on Compliance with Commitments Accepted by Member States of the Council of Europe: Adopted by the Committee of Ministers on 10 November 1994 at its 95th Session [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=525835>

² [ ] Демичева, З. Б. О процедурах мониторинга Совета Европы / З. Б. Демичева // Московский журнал международного права. – 2004. – № 2. – С. 242-247.

Окрім нагляду за виконанням статутних зобов'язань та зобов'язань, взятих під час вступу, Комітет Міністрів може бути наділений повноваженнями здійснювати нагляд за належним дотриманням державами-членами положень відповідних конвенцій, сторонами яких вони є. Відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ч. 2 ст. 46) Комітет Міністрів здійснює нагляд за виконанням рішень Європейського суду з прав людини, які набули сили, та виносить резолюцію про виконання відповідного рішення. Разом із тим він не має важелів впливу на держави, які не виконують або неналежним чином виконують рішення Суду. Єдиним дієвим заходом впливу залишається систематична критика держави і, як крайній захід, призупинення членства або виключення зі складу Ради Європи, що негативно позначиться на авторитеті держави-порушниці. Проте, варто погодитися з тим що такі крайні заходи «не видаються вкрай практичним зобов'язанням, оскільки метою процесу є, навпаки, стимулювання держави до змін» [ ]¹.

Окрім Комітету Міністрів іншим статутним органом Ради Європи є Парламентська асамблея² (далі – ПАРЕ), до складу якої входять представники національних парламентів держав-членів Ради Європи. Згідно зі Статутом ПАРЕ обговорює питання, які належать до її компетенції, та надсилає Комітету Міністрів свої висновки у формі рекомендацій. Вона може розглядати будь-які проблеми та виносити рекомендації щодо будь-якого питання, яке відповідає меті і компетенції організації. Вона також обговорює будь-яке питання та може виносити рекомендації щодо будь-якого питання, яке Комітет Міністрів надсилає їй для підготовки висновку (ст. 23 Статуту).

Згідно з Правилами процедури Парламентська асамблея може приймати такі типи документів, що можуть впливати на суверенітет держав: консультативні висновки, рекомендації і резолюції. Консультативні висновки виражають офіційну позицію ПАРЕ з питань, поставлених перед нею Комітетом Міністрів, щодо прийому нових держав-членів, проектів

¹ [ ] Бенуа-Ромер, Ф. Право Ради Європи. Прямуючи до загальноєвропейського простору / Ф. Бенуа-Ромер, Г. Клебес / пер. з англ. О. Андрійчук. – К.: К.І.С., 2007. – 232 с. – С. 49.

² До 1974 р. Парламентська асамблея мала назву Консультативної асамблеї. У Статуті Ради Європи зберіглася її першопочаткова назва.

міжнародних договорів тощо. Вони не є юридично обов'язковими, однак беруться до уваги Комітетом Міністрів. Рекомендації містять пропозиції, адресовані Комітету Міністрів, реалізація яких належить до компетенції урядів держав-членів. Резолюції приймаються за власною ініціативою Асамблеї з питань, віднесених до її компетенції, тобто не за запитом Комітету Міністрів. Резолюції також можуть бути адресовані парламентам держав-членів. У цілому ухвалені Асамблеєю політичні документи визначають напрями та принципи діяльності Комітету Міністрів, а також опосередковано й національних урядів, парламентів та політичних партій. При цьому стосовно держав-членів такі акти не можуть породжувати юридичних зобов'язань, проте мають значний політичний вплив на позицію держав-членів, відповідно здатні впливати на суверенні права держави у сферах, суміжних з компетенцією Ради Європи.

Одним з принципових повноважень ПАРЕ є надання висновків до Комітету Міністрів стосовно вступу держави, які однак не є юридично обов'язковими для останнього, проте часто беруться до уваги. У висновку аргументовано викладається позиція ПАРЕ, а також пропозиція ратифікувати відповідні конвенції Ради Європи, перелік яких залежить від політико-правового становища відповідної держави, а також здійснити низку інституційних, законодавчих та інших реформ. Комітет Міністрів також повинен обов'язково проконсультуватися з ПАРЕ перед тим, як прийняти рішення про призупинення членства або виключення держави, яка грубо порушує свої зобов'язання за Статутом Ради Європи.

До повноважень ПАРЕ належать також функції з моніторингу виконання державами-членами взятих на себе зобов'язань. При чому ПАРЕ стала першим органом, у межах якої у 1993 р. було запроваджено моніторинговий механізм, який згодом почав діяти й у рамках Комітету Міністрів. На сьогодні механізми вказаних органів є взаємодоповнюючими, оскільки у Комітеті Міністрів здійснюється нагляд за дотриманням зобов'язань держав з певного напрямку функціонування Ради Європи, що має загальний для держав характер, тоді як ПАРЕ здійснює нагляд за повним спектром зобов'язань конкретної держави.

З метою удосконалення моніторингового механізму в 1997 р. у складі Парламентської Асамблеї Ради Європи на підставі Резолюції 1115 (1997) почав функціонувати спеціалізований Комітет з питань дотримання державами-членами обов'язків і зобов'язань (Моніторинговий комітет), на який було покладено завдання здійснювати процедуру моніторингу держави-члена у разі неналежного виконання нею своїх статутних зобов'язань [ ]¹. Щороку вказаний комітет надає Асамблеї звіт про загальний стан процедур, щодо яких здійснюється моніторинг, а також не менше ніж раз у два роки звіт по кожній країні. У результаті ПАРЄ може прийняти резолюцію, у якій запропонувати державі шляхи для належного виконання нею статутних зобов'язань, а також подати відповідну рекомендацію для Комітету Міністрів. Моніторинг держави триває, доки Асамблея дійде висновку, що усі зобов'язання державою виконані належним чином. Крім того, відповідно до Резолюції 1115 (1997) можливим є проведення «постмоніторингового діалогу». Так, після формального закінчення моніторингу держави ПАРЄ проголошує про намір продовжити діалог з керівництвом щодо проблемних питань, які були предметом нагляду, залишаючи за собою право поновити процедуру моніторингу у разі відсутності прогресу у демократичних перетвореннях. Отже, вказаний контрольний механізм повинен спонукати державу вживати заходів, необхідних для припинення порушення нею своїх членських обов'язків, оскільки дія моніторингу дає органам Ради Європи правові і політичні підстави виступати з критикою уряду відповідної країни, що шкодить не лише іміджу правлячої партії, але й завдає удару репутації держави в цілому.

Крім того, на сьогодні держави-члени запровадили практику обміну інформацією при розробці проектів конституцій, законів та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності демократичним цінностям Ради Європи. Формально такого обов'язку у держав немає, однак така превентивна

---

¹ [ ] Resolution 1115 (1997) Setting up of an Assembly committee on the honouring of obligations and commitments by member states of the Council of Europe (Monitoring Committee), 29 January 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta97/ERES1115.htm>

практика є досить позитивною, оскільки захищає держав від негативних висновків, які можуть бути надані щодо неї на стадії моніторингу.

Висновок Моніторингового комітету враховується ПАРЄ, яка відповідно до п. 12 Резолюції 1115 (1997) у разі тривалої відмови від виконання прийнятих на себе зобов'язань або неналежної співпраці з Радою Європи у процесі моніторингу може прийняти резолюцію та/або рекомендацію про відмову у підтвердженні повноважень парламентських делегацій на початку кожної її чергової сесії або скасувати надані повноваження впродовж чергової сесії. У разі ж подальшого невиконання державою своїх статутних обов'язків ПАРЄ на підставі негативного висновку Моніторингового комітету може надіслати рекомендацію Комітетові Міністрів із вимогою вжити заходів щодо призупинення членства або виключення відповідної держави зі складу Ради Європи.

Зауважемо, що на практиці процедура виключення жодного разу ще не застосовувалася, оскільки, як впливає з практики функціонування Ради Європи, вона не є достатньо ефективним важелем впливу для припинення порушень державою демократичних цінностей. Показовим прикладом може бути позиція Ради Європи щодо Туреччини. Так, у 1980 р. турецька військова компанія супроводжувалася серйозними фактами порушення прав людини та численними позовами до Європейського Суду з прав людини. Звернення ПАРЄ до Комітету Міністрів із запитом розпочати процедуру призупинення членства не було задоволено. У результаті ПАРЄ відмовилася визнавати турецьку делегацію. У 1983 р. ПАРЄ прийняла Резолюцію щодо ситуації в Туреччині, ще раз звертаючи увагу Комітету Міністрів на необхідність застосування процедури призупинення членства. Однак у ході обговорення цієї проблеми ПАРЄ дійшла висновку, що залишаючи Туреччину у складі Ради Європи, легше впливати на ситуацію в країні та змусити її повернутися на шлях демократичного розвитку та дотримання прав людини [ ]¹.

---

¹ [ ] Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи : Навч. посіб. – К.: Фенікс, 2007. – 224 с. – С. 38.

Поряд зі статутними органами Ради Європи вплив на суверенітет держав-членів здійснюють й інші органи, створені на основі статутних резолюцій. Одним із них є Конгрес місцевих і регіональних влад (далі – КМРВ), діяльність якого спрямована на зміцнення демократичних структур на місцях, особливо в так званих країнах «нової демократії», а також посилення транскордонного і міжрегіонального співробітництва в Європі. Серед найважливіших повноважень КМРВ є здійснення контролю за дотриманням державами-членами принципів і стандартів Ради Європи щодо функціонування місцевих або регіональних органів влади, місцевої і регіональної демократії, зокрема за імплементацією Європейської хартії місцевого самоврядування [ ]¹ та проведенням місцевих (регіональних) виборів.

Якщо до КМРВ надходить інформація про серйозні порушення зазначених принципів, то він має право надсилати групу доповідачів або, у разі необхідності, готує доповідь, присвячу відповідній проблемі. Зібрана і проаналізована ним інформація може бути використана для підготовки періодичних доповідей про становище локальної та регіональної демократії у державах-членах і державах-кандидатах на вступ до Ради Європи. Ця інформація одночасно виступає корисним доповненням до моніторингового механізму за виконанням державами своїх статутних зобов'язань, що діє в рамках Комітету Міністрів і ПАРЄ [ ]². Реалізуючи свої повноваження, КМРВ ухвалює рекомендації, висновки та резолюції, що адресуються статутним органам, однак не є для них обов'язковими. Тому вони можуть здійснювати лише непрямий вплив на суверенітет держав-членів і держав-кандидатів на вступ до Ради Європи.

У роботі моніторингового механізму Ради Європи бере участь також Комісар Ради Європи з прав людини. Він наділений правом аналізувати

---

¹ [ ] Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2002. – № 10. – С. 12.

² [ ] Условия проведения мониторинга обязательств и обязанностей, взятых на себя государствами-членами Совета Европы при ратификации ими Европейской хартии местного самоуправления: Резолюция 307 (2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=RES\(2010\)307&Language=lanRussian&Ver=original&Site=Congress&BackColorInternet=e0cee1&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=RES(2010)307&Language=lanRussian&Ver=original&Site=Congress&BackColorInternet=e0cee1&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679)

законодавство та правозастосовну практику держав-членів на предмет відповідності нормам про права людини, що діють у Раді Європи. У результаті Комісар готує висновок про ступінь відповідності, який повідомляється Комітету Міністрів, ПАРЄ та відповідним державам. Комісар також сприяє ефективній реалізації державами-членами стандартів у галузі прав людини. При цьому висновки Комісару беруться до уваги статутними органами Ради Європи та можуть сприяти зміні законодавства держав-членів за умови їхньої згоди на це. Подібною за правовою природою до Комісару Ради Європи з прав людини є Європейська комісія по боротьбі з расизмом та нетерпимістю.

Окрім вищевказаних органів Ради Європи певний непрямий вплив на суверенітет держав-членів можуть здійснювати спеціалізовані (консультативні) органи, запроваджені частковими угодами Ради Європи¹. Серед таких органів суттєвий вплив на держав-членів, а також деяких інших держав², здійснює Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія, далі – Комісія), що була створена як інструмент невідкладних конституційних реформ в умовах демократичних змін та з часом перетворилася на визнаний на міждержавному рівні авторитетний форум для обміну ідеями у правовій сфері.

Комісія не лише сприяє поширенню конституційних стандартів Ради Європи, але й надає державам консультативну допомогу з конституційних питань через розробку рекомендаційних норм. Комісія як експертна організація залучається на добровільних засадах у процеси підготовки та перегляду їх конституцій та найважливіших нормативно-правових актів, наприклад, в галузі виборчого законодавства та законодавства про референдум. Для цього Комісія

---

¹ Часткові угоди Ради Європи – міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надає лише частина держав-членів і до яких, у разі прямої вказівки на це, можуть приєднатися держави-нечлени Ради Європи. Такі угоди надають можливість державам-членам Ради Європи утримуватися від участі в окремих напрямках діяльності, яка підтримується іншими державами.

² Станом на 01.01.2012 членами Венеціанської комісії є 58 держав, серед яких усі держави-члени Ради Європи, а також Алжир, Бразилія, Ізраїль, Казахстан, Киргизстан, Корея, Марокко, Мексика, Перу, Туніс, Чилі, а також Білорусь як асоційований член, Аргентина, Канада, США, Уругвай та Японія як держави-спостерігачі. Спеціальний статус партнера по співробітництву надано країнам Південної Африки та Палестинській національній автономії.

разом із конституційними судами може утворити змішану конституційно-правову раду з числа членів Комісії та представників судів та їх об'єднань [ ]¹.

У рамках моніторингового механізму Комісія також надає висновки на запити Комітету Міністрів, ПАРЄ щодо виконання державою своїх зобов'язань із членства в Раді Європи та має право проводити дослідження за власною ініціативою.

Досліджуючи правову природу вказаного консультативного органу Ради Європи, Т. О. Свида зазначає, що «Венеціанська Комісія на прохання зацікавленої держави надає допомогу, пораду, здійснює «конституційний ремонт». Вона не нав'язує свою точку зору, але до її думки часто прислухаються при підготовці остаточного тексту документа, щодо якого вона підготувала висновок. Комісія практикує обмін думками, а не повчання» [ ]². Вказане обумовлює правову природу її висновків, що не є юридично обов'язковими. Це суттєво знижує можливість їх впливу на законодавство держав-членів, однак на практиці в інтересах здійснення демократичних трансформацій держави часто виявляють готовність обмежити частину суверенних повноважень щодо можливості впливу Ради Європи на розвиток національного законодавства.

Венеціанська комісія здійснила значний вплив на розвиток конституційного законодавства України. Яскравим прикладом є залучення Комісії у процес розробки Конституції України 1996 р., остаточна редакція якої була прийнята з урахуванням зауважень та рекомендацій Комісії. Члени Комісії надали негативний висновок щодо попереднього проекту Конституції, що був підготовлений у 1995 р., у результаті чого його було переглянуто. Згодом на запит ПАРЄ Комісія повинна була надати висновок щодо відповідності остаточної редакції Конституції України нормам права Ради Європи. У висновку по новому проекту Основного закону Комісія зазначила, що «на

¹ [ ] Пересмотренный устав Европейской комиссии за демократию через право: Резолюция Res(2002)3, принята Комитетом Министров 21 февраля 2002 года на 784-ом заседании Постоянных представителей Министров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.venice.coe.int/site/main/Statute_RUS.asp

² [ ] Свида, Т. О. Міжнародно-правове співробітництво держав у рамках Європейської Комісії "За демократію через право" [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 [Текст] / Т.О. Свида; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х. : б.в., 2009. — 218 с. — С. 101.

відміну від попередніх проектів він є суттєвим кроком уперед. Проте деякі аспекти цього документу, такі як статус Автономної Республіки Крим, захист юридичних осіб, застосування смертної кари, гарантії соціальних прав і президентські повноваження, ще повинні бути уточнені» [ ]¹. На підставі проведеного аналізу Комісія зазначила, що у такому варіанті була врахована значна частина зауважень, що висловлювалися протягом усього часу опрацювання тексту Конституції.

Рекомендації Венеціанської Комісії було покладено в основу змін до конституційного законодавства й у подальшому. Про це свідчив Указ Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи» № 39/2006 від 20 січня 2006 р. [ ]². Зокрема, у п. 1 було визначено: «Для забезпечення функціонування демократичних інститутів та верховенства права: підготувати з урахуванням висновків Венеціанської Комісії та пункту 14 Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1466 (2005) від 5 жовтня 2005 року проект Закону про внесення змін до Конституції України; підготувати за участю Генеральної прокуратури України відповідно до висновків Венеціанської Комісії і Рекомендації ПАРЄ № 1604 та подати в установленому порядку Кабінету Міністрів України законопроект про нову редакцію Закону України «Про прокуратуру» щодо перетворення прокуратури на демократичний інститут, функції якого відповідають принципам верховенства права (Висновок ПАРЄ № 190, підпункт 13.4 Резолюції ПАРЄ № 1466)...; підготувати з урахуванням висновків Венеціанської Комісії та консультативного комітету, створеного відповідно до Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, та внести в установленому порядку Кабінету Міністрів України для наступного внесення на розгляд Верховної Ради України законопроект про нову редакцію Закону України "Про національні меншини в Україні"».

¹ [ ] Opinion on the Draft Constitution of Ukraine: text approved by the Constitutional Commission on 11 March 1996 (CDL (96) 15)) adopted at the 27th Meeting of the Venice Commission on 17-18 May 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/docs/1996/CDL\(1996\)020-e.asp?MenuL=RUS](http://www.venice.coe.int/docs/1996/CDL(1996)020-e.asp?MenuL=RUS).

² [ ] Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи : Указ Президента України № 39/2006 від 20 січня 2006 р. [Текст] // Офіційний вісник України. – 2006. – № 4. – (08.02.2006). – Ст. 143.

Указом Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи» № 24/2011 [ ]¹ також підкреслена необхідність забезпечити після завершення роботи з комплексного і системного вдосконалення законодавчого регулювання питань проведення виборів і референдумів в Україні підготовку з урахуванням висновків Європейської Комісії «За демократію через право» і Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи 1755 (2010) та подати в установленому порядку Президентіві України проект Виборчого кодексу України; розробити з урахуванням висновків Венеціанської Комісії та подати в установленому порядку для внесення Президентом України на розгляд Верховної Ради України проект закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Отже, як показано, через високий рівень свого авторитету Венеціанська Комісія здійснила і продовжує здійснювати значний вплив на основи конституційного ладу європейських держав та держав, розташованих поза межами Європи, що тісно співпрацюють з нею.

Наступною установою, що функціонує при Раді Європи та здійснює суттєвий вплив на суверенітет держав-членів, є Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), що був запроваджений Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Прийняття вказаної Конвенції стало революційною подією міждержавного спілкування, адже ця Конвенція не лише встановила каталог прав і свобод особи, якого держави зобов'язалися дотримуватися, але й створила спеціальні установи, що отримали повноваження здійснювати судовий та квазисудовий контроль за дотриманням її положень і розглядати позови приватних осіб проти держав [ ]². Як писав суддя ЄСПЛ Дж. Фіцморіс, «Європейська конвенція про захист прав людини була конвенцією зовсім

---

¹ [ ] Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи : Указ Президента України № 24/2011 від 12 січня 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 4. – (28.01.2011)(частина 2). – Ст. 197.

² [ ] Паліюк, В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. П. Паліюк. – К.: Фенікс, 2004. – 264 с. – С. 10.

нового типу, раніше не відомого; вона передбачала для держав-учасниць такі зобов'язання, які уряди раніше ніколи не брали, а її ідеї лише на двадцять років раніше [до 1940 року], імовірно, розглядалися б не тільки як безглузді, але й такі, що виходять за нормальні межі міжнародного права. Це передусім стосується революційного положення про право громадянина звертатися на свій власний уряд до міжнародного судового форуму» [ ]¹.

Не звертаючись до характеристики організаційно-правових засад та компетенції ЄСПЛ (що виходить за предмет цього дослідження), у контексті впливу на суверенітет держав варто звернути увагу, що юрисдикція Суду, попри свою унікальність, має субсидіарний характер та обмежується тлумаченням і застосуванням саме Конвенції, а не внутрішнього законодавства її держав-учасниць. Субсидіарність юрисдикції означає, що діяльність ЄСПЛ створює лише додаткові гарантії прав і свобод людини, тому що захист цих прав є, передусім, обов'язком і завданням самих держав-учасниць, що випливає зі змісту ст. 1 Конвенції. Свого часу суддя Дж. Соресен зазначав, що повноваження Суду є «субсидіарними за часом і за обсягом по відношенню до діяльності компетентних національних органів влади. Завдання органів Конвенції – спрямовувати й сприяти національним правовим інститутам для того, щоб держави-учасниці Конвенції могли гарантувати необхідну міру захисту прав людини через власні правові інститути й процедури» [ ]².

Таким чином, ЄСПЛ не є черговою інстанцією, що доповнює інституційну систему національних судових органів. Він не може переглянути або скасувати рішення національного суду, нормативний чи індивідуальний акт виконавчої влади або закону, що залишається суверенним правом держави. Його завданням є лише здійснення «європейського контролю» за дотриманням державами-учасницями положень Конвенції. На думку першого судді ЄСПЛ від Росії В. О. Туманова, «європейський контроль» – це один з найважливіших

---

¹ [ ] Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : Навчальний посібник / Авт. кол.: М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В.Кострицький; [Відп. ред. В. М. Карпунов]. - Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. - 600 с. – С. 9.

² [ ] Туманов, В. А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности / В. А. Туманов. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – 304 с. – С. 19.

понятійних інструментів Суду, який було утворено з метою «забезпечення виконання зобов'язань, узятих на себе Високими Договірними Сторонами... Відносно принципу субсидіарності «європейський контроль» – немовби зворотна сторона медалі» [ ]¹.

Вирішуючи питання про наявність чи відсутність порушення гарантованих Конвенцією прав і свобод, Суд може надавати оцінку діям (бездіяльності) національних органів влади або національному законодавству щодо їх відповідності Конвенції, при цьому Суд постійно підкреслює, що він не дає ніяких обов'язкових вказівок державам-відповідачам стосовно їхньої законодавчої або судової діяльності; способу виправлення ситуації, що спричинила порушення Конвенції, оскільки це є прерогативою відповідної держави. Яскравим прикладом такої практики є Рішення в справі «Соціалістична партія та інші проти Туреччини» від 25 травня 1998 року [ ]², в якому Суд, з одного боку, визнав рішення Конституційного суду Туреччини від 10 липня 1992 року про розпуск Соціалістичної партії таким, що порушує ст. 11 Конвенції («Свобода зібрань та об'єднання»), але, з іншого боку, відмовився задовольняти клопотання заявників про його анулювання.

ЄСПЛ, не будучи за своєю природою наднаціональним судовим органом, не здійснює перегляду або скасування рішень національних судів та органів державної влади та не може зобов'язати їх до здійснення таких дій, разом із тим прийняття рішень Судом все частіше призводить до перегляду законодавства та практики його застосування органами державної влади держав-учасниць Конвенції. Це пов'язано із тим, що на стадії виконання рішення, в якому Суд установив порушення положень Конвенції, держави з метою поновлення порушених прав заявника та попередження аналогічних порушень прав інших осіб визначають перелік індивідуальних і загальних заходів, необхідних для належного виконання рішення, нерідко скасовуючи акт або рішення, що

---

¹ [ ] Туманов, В. А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности / В. А. Туманов. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – 304 с. – С. 22.

² [ ] Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993-2002 рр.). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України . Серія П. Коментарі прав і законодавства .Вин. 3 / Редкол.: П.М. Рабінович та ін. - Х.: Консум, 2003. – 464 с. – С. 54.

суперечить нормам Конвенції. Таким чином, вжиті державою заходи із виконання рішень ЄСПЛ можна розглядати формою впливу на внутрішній правопорядок держав-членів.

При цьому у кожному конкретному випадку держави самостійно визначаються із тим, яких дій, спрямованих на реалізацію рішення, необхідно вжити для його найбільш повного виконання, та які органи державної влади повинні здійснити відповідні дії. Зокрема, відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [ ]¹ виконання рішення ЄСПЛ в Україні передбачає виплату стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру, а також вжиття заходів загального характеру. Заходи індивідуального характеру стосуються безпосередньо жертви порушення та можуть передбачати виплату відшкодування, а також відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*), зокрема повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі або повторного розгляду справи адміністративним органом; вжиття інших заходів, передбачених у Рішенні (ст. 10 Закону).

Заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді. Заходами загального характеру є заходи, спрямовані на усунення зазначеної в Рішенні системної проблеми та її першопричини, зокрема: а) внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування; б) внесення змін до адміністративної практики; в) забезпечення юридичної експертизи законопроектів; г) забезпечення

---

¹ [ ] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України № 3477-IV від 23.02.2006 [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30 (28.07.2006). – Ст. 260.

професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи; д) інші заходи, які визначаються - за умови нагляду з боку Комітету міністрів Ради Європи - державою-відповідачем відповідно до Рішення з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Конвенції та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень (ст. 13 Закону).

Відсутність наддержавних повноважень у ЄСПЛ знижує ступінь його впливу на суверенні повноваження держав-членів у галузі прав людини. Держави-члени Ради Європи, ратифікуючи Конвенцію, добровільно взяли на себе зобов'язання виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами (ч. 1 ст. 46 Конвенції). Однак з метою забезпечення належного виконання вказаних рішень Комітет Міністрів Ради Європи уповноважений здійснювати нагляд за їх виконанням (ч. 2 ст. 46 Конвенції). Для цього Комітет Міністрів має право звертатися до держави-відповідача із запитом про вжиті нею заходи із виконання рішення, а в разі неотримання відповіді повторно звертатися із запитом кожні 6 місяців. Ця процедура може тривати досить довго, однак «такий м'який, дипломатичний, наполегливий пресинг завжди давав свій результат» [ ]¹.

У разі, якщо Комітет Міністрів дійде висновку, що держава відмовляється виконувати остаточне рішення у справі, в якій вона є стороною, він може, після формального повідомлення цієї Сторони і шляхом ухвалення рішення більшістю у дві третини голосів представників, які мають право засідати в Комітеті, звернутися до Суду з питанням про додержання цією Стороною свого зобов'язання щодо виконання рішення. Якщо ж і Суд встановить порушення

---

¹ [ ] Энтин, М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы / М. Л. Энтин. – М.: Изд-во МНИМЦ, 1997. – 296 с. – С. 193.

зобов'язання щодо виконання рішення, він передає справу Комітетові Міністрів з метою визначення рекомендованих заходів, яких необхідно вжити. При цьому держава залишається вільною у праві вибору арсеналу засобів виконання рішення та взагалі може відмовитися від їхньої реалізації, тобто Рада Європи в особі Суду та Комітету Міністрів формально не може примусити державу виконувати остаточне рішення Європейського суду з прав людини. Однак при цьому такі дії можуть кваліфікуватися порушенням державою своїх статутних зобов'язань, а відтак призводити до застосування до неї згідно із ст. 8 Статуту Ради Європи санкцій у вигляді призупинення або припинення членства.

Як бачимо, практика Європейського Суду з прав людини може здійснювати суттєвий вплив на законодавство і правозастосовну діяльність держав-членів Ради Європи, що припускаються порушень прав, гарантованих Конвенцією. При цьому дотримуючись у своїй діяльності принципу правової визначеності (прецеденту) під час розгляду скарг та здійснюючи тлумачення Конвенції, Суд намагається викласти власні правові позиції щодо змісту конкретних конвенційних прав. Наявність правових позицій Суду відображає загальну мету Конвенції – сформулювати єдині мінімальні стандарти забезпечення і захисту прав людини, однакові у всіх державах-учасниках [ ]¹. Відтак правові позиції ЄСПЛ виконують функцію орієнтиру та визначають, як можуть бути розглянуті аналогічні справи у майбутньому як щодо цієї держави, так і інших держав. У зв'язку з цим Конституційний суд Іспанії у рішенні від 25 жовтня 1993 р. вказав, що уся практика Європейського суду з прав людини є критерієм тлумачення конституційних норм щодо захисту основних прав і прямо застосовується у правовій системі Іспанії. Касаційний суд Франції та її Державна Рада співвідносять закон, який вони мають застосовувати, з нормами Конвенції та практикою Суду і у разі наявності колізій скасовують

---

¹ [ ] Деменева, А. В. Юридические последствия постановлений Европейского суда по правам человека для Российской Федерации : автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.10 / А. В. Деменева. – М. : б.и., 2010. – 30 с. – С. 8.

суперечливий закон¹. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [ ]² суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та [усю] практику Суду як джерело права. Міністерство юстиції України здійснює юридичну експертизу всіх законопроектів, а також підзаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, на відповідність Конвенції, за результатами чого готує спеціальний висновок. Нездійснення перевірки або наявність висновку про невідповідність підзаконного акта вимогам Конвенції є підставою для відмови в державній реєстрації відповідного підзаконного акта. Міністерство юстиції України забезпечує постійну та з розумною періодичністю перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду, за результатами чого Кабінету Міністрів України подаються пропозиції щодо внесення змін до чинних законів та підзаконних актів з метою приведення їх у відповідність з вимогами Конвенції та відповідною практикою Суду. Міністерства та відомства забезпечують систематичний контроль за додержанням у рамках відомчого підпорядкування адміністративної практики, що відповідає Конвенції та практиці Суду (ст. 19 Закону).

Крім того, саме з огляду на практику Європейського суду з прав людини були внесені зміни до Конституцій Ірландії (у 1992 році статтю 40.3.3 Конституції Ірландії було змінено прийнятою 14-ою поправкою, що сприяла отриманню доступу до інформації про лікарні за кордоном, які практикують аборти на законних підставах) та Австрії (внесення до Федеральної конституції Австрії 1929 р. поправок від 29 листопада 1988 р. дозволило заснувати незалежні адміністративні суди, які почали свою роботу з 1 січня 1991 року. Це

---

¹ [ ] Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : Навчальний посібник / Авт. кол.: М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В.Кострицький; [Відп. ред. В.М. Карпунов]. - Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. - 600 с. – С. 257.

² [ ] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України № 3477-IV від 23.02.2006 // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30 (28.07.2006). – Ст. 260.

усунуло основні проблеми, на які вказав Суд у своїх рішеннях щодо Австрії) [ ]¹. Таких прикладів можна навести ще багато.

Таким чином, не зважаючи на закріплення у Конвенції обов'язку щодо усунення порушення прав людини лише державою-відповідачем у конкретній справі, інші держави учасниці враховують правові позиції Суду у своєму законодавстві та у багатьох випадках проводять законодавчі, адміністративні та інші реформи з метою недопущення в подальшому аналогічних порушень конвенційних норм. У цьому й полягає хоча і опосередкований, проте дієвий результат впливу діяльності Суду на суверенні права держав у галузі прав людині.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у дослідженні державного суверенітету і визначенні меж його реалізації в умовах наднаціональної і міжурядової форм європейської інтеграції. Її розв'язання супроводжується розкриттям співвідношення державного суверенітету і суверенних прав, а також суверенітету і національної безпеки. На підставі проведеного дослідження сформульовані такі висновки:

---

¹ [ ] Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : Навчальний посібник / Авт. кол.: М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В.Кострицький; [Відп. редВ.М. Карпунов]. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с. – С. 258.

1. Державний суверенітет – це складний державно-правовий феномен. Для закріплення в праві він повинен бути концептуально оформлений, переведений в розряд юридичних конструкцій, під якою розуміють обумовлену волею народу політико-правову властивість держави, що полягає у верховенстві державної влади щодо будь-якої іншої влади в суспільстві та її незалежності від будь-якої іншої влади за її межами.

2. З моменту запровадження поняття «суверенітет» його головний зміст залишається незмінним. Проте перелік ознак, що характеризує його, в процесі розвитку теорії суверенітету зазнавав змін. При цьому, якщо одні ознаки (верховенство, єдність і неподільність, незалежність і рівноправність, невідчужуваність) визнавалися за суверенітетом завжди, то інші (обумовленість суверенітетом народу) з'являють або зникають (абсолютність, необмеженість) на певному етапі державно-правового розвитку. Окремі характеристики (повнота і самостійність) хоча інколи і вживаються стосовно суверенітету, проте їх віднесення до його ознак є проблематичним, оскільки зазвичай їх зміст розкривається через зміст інших ознак.

3. «Економічний», «податковий», «інформаційний» суверенітет – це не самостійні правові явища, що існують поряд з державним, народним і національним суверенітетом, а поняття, що уособлюють в собі певну сукупність суверенних прав держави у відповідній сфері державно-правового життя.

4. Юридичним виразом такої ознаки держави як суверенітет є суверенні права, через які він конкретизується. Суверенні права – це права виняткові, які окрім держави не можуть належати більш нікому. Під суверенними правами пропонується розуміти необхідні для існування і розвитку держави правові можливості, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожної країни, якими вона наділяє себе своєю волею.

5. Виділення ознак суверенних прав дозволяє розкрити співвідношення між ними і суверенітетом, конкретизувати зміст останнього. До ознак суверенних прав слід віднести: суверенні права є складовою державного

суверенітету; вони характеризуються як природні, оскільки пов'язані з фактом існування держави; є загальними і рівними для кожної держави; перелік суверенних прав і їх зміст є явищем історичним – на кожному етапі державно-правового розвитку формується певна сукупність суверенних прав держави і визначається їх зміст; вони є невід'ємними, оскільки ніким державі не даровані, а тому не можуть бути ані відібрані в неї, ані обмежені в обсязі.

6. Якщо державний суверенітет створює правові умови для реалізації суверенних прав, то останні сприяють збереженню цілісності суверенітету. При цьому ознаки суверенітету не тотожні ознакам його складових. Суверенні права поза державного суверенітету не лише втрачають ряд своїх значущих властивостей, але й взагалі не можуть існувати в даній якісній визначеності.

7. Сучасні конституції передбачають можливість делегування права реалізації окремих суверенних прав наддержавним об'єднанням і міжнародним організаціям. Існуюча практика добровільної передачі державою права реалізації певного суверенного права цілком допустима, оскільки вона, по-перше, служить способом реалізації суверенного права, по-друге, компенсується набуттям так званих загальносистемних повноважень в рамках інтеграційного об'єднання, по-третє, передбачає можливість повернення делегованих прав, тобто не порушує суверенітет держави.

8. Для практичної реалізації суверенні права повинні бути переведені в розряд повноважень органів держави по певних предметах відання, без чого вони залишаються лише потенційними можливостями держави. Зв'язок суверенітету і компетенції держави виражається в тому, що державний суверенітет реалізується через компетенцію державної влади і її органів у відповідних сферах суспільного життя.

9. Забезпеченню суверенітету сприяє проведення державою політики національної безпеки, яку можна визначити як стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, який забезпечує сталий розвиток суспільства, досягнення національних цілей,

збереження фундаментальних цінностей і традицій, своєчасне виявлення, запобігання і подолання реальних і потенційних загроз національним інтересам.

10. Сучасне сприйняття національної безпеки передбачає її комплексний розгляд як системного явища, зміст якого розкривається через сукупність взаємообумовлених підвидів безпеки (громадської, державна, військової, економічної тощо). Кількість підвидів національної безпеки для різних держав може бути неоднаковою і залежить від того, на якому етапі розвитку знаходиться держава, що вона вважає об'єктом безпеки, як тлумачить національні інтереси і загрози їм. Окрім суспільної безпеки, яка зосереджена на забезпеченні прав людини та інтересів суспільства в цілому, решта підвидів (державна, воєнна, економічна, інформаційна, гуманітарна) спрямована переважно на забезпечення суверенітету держави в цілому і певного комплексу суверенних прав, зокрема.

11. Практичним втіленням можливості самообмеження в реалізації суверенних прав є членство держави у міжнародних організаціях, або в діяльності контрольних органів, що створюються у межах міжнародних договорів. Найбільш успішним та послідовним у цій сфері є досвід створеного у 1951 р. Європейського співтовариства вугілля та сталі, в якому вперше були поєднанні міжурядове та наднаціональне співробітництво. Головною далекосяжною метою ЄОВС було об'єднання європейських держав шляхом передання права реалізації частини суверенних повноважень наднаціональним інститутам заради створення європейської федерації як гаранта забезпечення миру, безпеки та економічного процвітання.

12. Дослідження правового статусу держав-членів ЄС не дає достатніх підстав для постановки питання про перегляд теорії суверенітету та запровадження такого поняття як суверенітет наднаціонального міждержавного об'єднання, оскільки членство в ньому не позбавляє держав суверенітету і навіть не обмежує його, оскільки національні уряди добровільно самообмежуються не в суверенітеті або в суверенних правах, а лише в праві реалізації останніх.

13. Наднаціональна організація не обмежує суверенітет, а лише перебирає на себе реалізацію окремих суверенних прав, якщо держави-члени вважають, що їх реалізація на наднаціональному рівні є більш ефективною і корисною, аніж на національному. Відтак правова природа повноважень, які їй передали національні уряди для досягнення статутних цілей, має похідний характер, а їх обсяг і зміст залежить від держав-членів. При цьому делегування права реалізації суверенних прав державами є допустимим настільки, наскільки це дозволяє конституція.

14. Ступінь самообмеження держави в реалізації суверенних прав різна і залежить від сфери суспільних відносин, що підпадає під предметну компетенцію ЄС. Максимальне самообмеження має місце в межах виключної компетенції Союзу, де він самостійно здійснює законодавчу діяльність й ухвалює юридично обов'язкові для держав-членів акти. У сферах, де компетенція ЄС характеризується як допоміжна, самообмеження держав є мінімальним і вони зберігають усю повноту законодавчої влади, а роль Союзу зводиться до підтримки і координації або доповнення законодавчих заходів держав-членів шляхом надання рекомендацій. У межах сумісної компетенції і Союз, і держави-члени можуть здійснювати законодавчу діяльність, а тому в разі колізії між національним законом і актом Союзу перевага надаватиметься акту ЄС згідно з принципом верховенства права ЄС.

15. В умовах самообмеження держав-членів у питанні реалізації суверенних прав їм надаються наступні гарантії їх суверенітету: а) держави-члени самостійно вирішують питання про доцільність зміни законодавства для приведення його у відповідність з правом ЄС. Відтак принцип верховенства права ЄС не означає, що у разі колізії норми національного законодавства будуть автоматично визнані недійсними; б) держави можуть звернутися до Суду ЄС з позовом про визнання певного акту Союзу недійсним у випадках, передбачених установчими договорами; в) за державою зберігається право вийти зі складу ЄС без отримання згоди інших держав або Союзу; г) в установчих договорах держави визначили межі компетенції Союзу відповідно

до принципу надання повноважень, в наслідок чого Союз без їхньої згоди не може перебирати на себе нові повноваження, оскільки лише держави вправі урозширювати або звужувати його компетенцію; г) з метою захисту інтересів держави і недопущення зловживань з боку ЄС запроваджено принципи субсидіарності та пропорційності; д) національні парламенти володіють правом колективного вето на законопроекти ЄС, які прийняті з порушенням принципів субсидіарності або пропорційності; є) у сферах, що мають принципове значення для збереження суверенітету, держави зберігають за собою право вето на ухвалення певних рішень.

16. Євросоюз здатний впливати на суверенітет країн-кандидатів та держав-сусідів. Правовою основою такого впливу є угоди про партнерство і співробітництво та угоди про асоціацію. Ступінь впливу цих угод на реалізацію країнами-кандидатами та державами-сусідами своїх суверенних прав залежить від рівня співпраці сторін. В рамках угод про партнерство і співробітництво приймаються рекомендаційні рішення, не виконання або неповне виконання яких країною-кандидатом не породжує юридичну відповідальність, а лише перешкоджає процесу її інтеграції до ЄС. В угодах про асоціацію передбачається, що спільні органи можуть приймати обов'язкові до виконання рішення. Крім того, економічною основою асоціації з ЄС є створення зони вільної торгівлі чи митного союзу, правовий режим яких впливає на реалізацію асоційованою державою своїх суверенних повноважень.

17. Політика Союзу щодо надання членства країнам, з якими він межує, використовується ЄС для забезпечення національних інтересів і безпеки держав-членів і Союзу в цілому. Дана політика ЄС здатна впливати на зміст і напрямки здійснюваних в країнах-кандидатах і державах-сусідах реформ, а також на зовнішньополітичну діяльність. Особливістю відносин Союзу з країнами-кандидатами та державами-сусідами є сприйняття останніми права ЄС (*acquis communautaire*), що передбачає внесення змін до національного законодавства. Кожна з вказаних груп країн зобов'язана імплементувати до

національного законодавства певну частину *acquis communautaire*, що впливає на реалізацію ними своїх суверенних прав.

18. ЄС впливає на суверенітет України відповідно до Угоди про партнерство і співробітництво, реалізація якої вимагає здійснення реформ у багатьох сферах суверенних повноважень. Це обумовлює проведення експертизи законопроектів, що за предметом правового регулювання належать до сфер, правовідносини в яких регулюються правом ЄС, на предмет їх відповідності *acquis communautaire*.

19. Міжурядова інтеграція ґрунтується на механізмах, які не вимагають від держав самообмеження в реалізації своїх суверенних прав. Відносини держав з таким інтеграційним об'єднанням виключають будь-яку можливість організації або однієї з держав-членів нав'язувати свою волю іншим членам. Міжурядова організація створюється для реалізації спільних інтересів держав і підпорядковується їхній волі. Її приписи, що адресовані країнам-учасникам, підлягають застосуванню виключно шляхом санкціонування національними урядами. Юридичною основою обов'язковості таких приписів для держав виступає не автономна воля організації, а воля держав-членів.

20. Важливу роль в процесі оцінки впливу міждержавного об'єднання на суверенітет держав-членів і країн-кандидатів відіграє аналіз процедури набуття членства та тих зобов'язань, які беруть на себе держави після вступу. Порівняно з аналогічною процедурою вступу до ЄС у Раді Європи вона є більш спрощеною і не вимагає повного виконання державою передвступних зобов'язань на момент вступу. На відміну від ЄС можливості впливу Ради Європи на своїх членів незначні і зводяться переважно до заохочення виконання ними статутних зобов'язань, контролю за виконанням рішень Європейського суду з прав людини та надання інформації в рамках проведення моніторингу і постмоніторингу реалізації статутних зобов'язань.

21. Правова природа органів міждержавного об'єднання та юридична сила їх рішень обумовлює можливості впливу на суверенітет держав-членів. Органи Ради Європи не вправі самотійно ухвалювати рішення, які б

зобов'язували національні уряди до здійснення певних дій. Європейський суд з прав людини не можна вважати наднаціональною судовою установою, оскільки його юрисдикція має субсидіарний характер і обмежується тлумаченням і застосуванням Конвенції з прав людини і основоположних свобод, а не національного законодавства. Він не може відмінити або переглянути рішення національного суду, законодавчого або підзаконного акту; він не дає обов'язкових вказівок державам-відповідачам стосовно їхньої законодавчої або судової діяльності, способу виправлення ситуації, що спричинила порушення Конвенції. Попри це практика Європейського суду з прав людини має суттєвий вплив на законодавство і правозастосовну діяльність держав-членів Ради Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулатипов, Р. Г. Федералогия : учеб. пособ. / Р. Г. Абдулатипов. – СПб. : Питер, 2004. – 320 с.
2. Абдуллин, Р. Арабская революция 2.0. Интернет как фактор изменений на Ближнем Востоке [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1304453040>
3. Агабеков, Г. Б. Суверенитет и Советское союзное государство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. Б. Агабеков. – М., 1967. – 16 с.
4. Александренко, Г. В. Буржуазный федерализм. (Критический анализ буржуазных федераций и буржуазных теорий федерализма) / Г. В. Александренко. – Киев : Изд-во АН УССР, 1962. – 355 с.
5. Алексеев, П. В. Философия : учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://society.polbu.ru/alekseev_philosophy/ch46_i.html;
6. Анакіна, Т. Прецедентні рішення Суду Європейських співтовариств у становленні правопорядку ЄС / Т. Анакіна // Підприємництво, госп-во і право. – 2008. – № 2. – С. 49–52.
7. Андрусак, Т. Г. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. / Т. Г. Андрусак. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 152 с.
8. Анненкова, В. Г. Единство Российского государства: проблемы конституционной теории и практики : проблемы конституционной теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Виктория Геннадьевна Анненкова. – М., 2006. – 386 с.
9. Антонов, И. Германский федерализм (история и современность) / И. Антонов // Право и жизнь. – 2003. – № 57 (5). – С. 179–198.
10. Арановский, К. В. Суверенитет в системе федеративных отношений / К. В. Арановский // Право и политика. – 2000. – № 1. – С. 10–17.
11. Аржанов, М. А. Государство и право в их соотношении / М. А. Аржанов. – М. : Норма, 1960. – 287 с.

12. Ассиметрия мировой системы суверенитета: зоны проблемной государственности : монография / под ред. М.В. Ильина, И. В. Кудряшовой; Моск. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. Сравнит. Политологии. – М. : МГИМО-Университет, 2011. – 248 с.

13. Бабурин, С. Н. Мир империй: территория государства и мировой порядок / С. Н. Бабурин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. – 769 с.

14. Бабурин, С. Н. Территория государства : теоретико-правовые проблемы : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Сергей Николаевич Бабурин. – М., 1998. – 297 с.

15. Байдін, Ю. В. Економічний суверенітет держави: проблеми визначення змісту / Ю. В. Байдін // Декларація про державний суверенітет України – передумова її незалежності та демократичного розвитку: матеріали між нар. наук.-практ. конф., м. Харків, 16 червн. 2010 р. / редкол. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. ____

16. Байдін, Ю. В. Проблеми співвідношення державного суверенітету і суверенних прав / Ю. В. Байдін // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 121–124.

17. Бартенев, С. А. Правовая концепция «принципа субсидарности» в Европейском Сообществе / С. А. Бартенев // Моск. журн. междунар. права. – 2004. – №3/55. – С. 175–196.

18. Беларусь: ПАСЕ готова восстановить статус специально приглашенного при условии объявления моратория на смертную казнь / Пресс-релиз 504 (2009) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1463817>. – Загол. з екрану.

19. Белая книга: Принцип одного Китая и тайваньский вопрос; Канцелярия по тайваньским делам, Пресс-Канцелярия Госсовета КНР, февраль 2000 года, Пекин [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://by.china-embassy.org/rus/zt/zgtw/t265037.htm>

20. Бельский К.С. Полицейское право: лекционный курс / под ред. А. В. Куракина. — М. : Изд-во «Дело и Сервис», 2004. — 816 с.
21. Бенуа-Ромер, Ф. Право Ради Європи. Прямуючи до загальноєвропейського простору / Ф. Бенуа-Ромер, Г. Клебес / пер. з англ. О. Андрійчук. — К. : К.І.С., 2007. — 232 с.
22. Биккинин, И. А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы обеспечения единства и целостности Российского государства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Ирек Анасович Биккинин. — Уфа, 2004. — 354 с.
23. Богданова, М. В. Государство в современных международных отношениях (эволюция понятия «суверенитет») : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / М. В. Богданова. — М., 2008. — 24 с.
24. Богданович, В. Ю. Теоретические основы анализа проблем национальной безопасности государства в военной сфере : монография. — К. : Основа, 2006. — 296с.
25. Боден, Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой политической мысли : в 5 т. — Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. — М. : Мысль, 1997. — 831 с.
26. Бодрук, О. С. Структури війської безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. С. Бодрук. — К. : НІПМБ, 2003. — 300 с.;
27. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. — М. : ИНФРА-М, 2001. — 704 с.
28. Борисов, К. Г. Международное таможенное право : учеб. пособие, изд. 2-е, доп. / К. Г. Борисов. — М. : Изд-во РУДН, 2001. — 616 с.
29. Борисов, Л. П. Очерки истории политических учений : учеб. пособ. / Л. П. Борисов. — М. : Белые Альвы, 1997. — 128 с.
30. Бубнов, А. В. Информационная безопасность России в условиях глобализации : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Андрей Владимирович Бубнов. — М., 2004. — 128 с.

31. Букш, А. М. Суверенное право государств на природные ресурсы и богатства : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Амджадин Мохамед Букш. – Киев, 1986. – 207 с.
32. Булавин, В. И. Национальная безопасность современной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Владимир Иванович Булавин. – Н. Новгород, 1999. – 151 с.
33. Буткевич О. Взаємодія регіонального та універсального в до класичному міжнародному праві / О. Буткевич // Український часопис міжнародного права. – 2007. – №3. – С. 9–14.
34. Бучило, Н. Ф. Философия : учеб. пособ. – 4-е изд. / Н. Ф. Бучило, А. Н. Чумаков. – СПб. : Питер, 2004. – 428 с.
35. Валяровский, Ф. И. Суверенитет в конституционном строе Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Федор Иванович Валяровский. – М., 2003. – 153 с.
36. Ванчугов, В. В. Военная доктрина США [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/80542>
37. Вартазарова Л. Национальная безопасность и национальный суверенитет. 2003 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://old.iamik.ru/8469.html>
38. Василенко, В. А. Основы теории международного права / В. А. Василенко. – Киев : Выща школа, 1988. – 288 с.
39. Ведель, Ж. Административное право Франции / Ж. Ведель; пер. с фр. Л. М. Энтин, под ред. М. А. Крутоголова. – М. : Прогресс, 1973. – 512 с.
40. Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993-2002 рр.). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. Серія II. Коментарі прав і законодавства. – Вин. 3 / Редкол.: П.М. Рабінович та ін. – Х.: Консум, 2003. – 464 с.
41. Висновок № 190 (1995 р.) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_590. – Загол. з екрану.

42. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118

43. Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів від 23.08.1978 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 20. – Ст. 584.

44. Внешняя политика государства как отображение его национальных интересов: сущность, виды. Национальные интересы Украины [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://all-politologija.ru/ru/vneshnyaya-politika-gosudarstva-kak-otobrazhenie-ego-nacionalnyx-interesov-sushhnost-vidy-nacionalnye-interesy-ukrainy>

45. Военная доктрина Российской Федерации : утверждена Указом Президента РФ № 146 от 5. 02.2010 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461.

46. Военная доктрина Украины : затверджена Указом Президента Украины від 15 червня 2004 року № 648/2004 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=648%2F2004>.

47. Волошин, Ю. А. Конституционная доктрина ограниченного суверенитета государств в системе процессов межгосударственной интеграции: вопросы теории и практики / Ю. А. Волошин // Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Право. – 2008 – № 1. – С. 297–305.

48. Волянська, Г. М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Г. М. Волянська. – К., 1995. – 22 с.

49. Воронина, Е. В. Право как основа формирования правового государства в России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е. В. Воронина. – Н. Новгород, 2005. – 30 с.

50. Всеобщие административные союзы государств. В 3-х т. / П. Казанський. – Одеса : Тип. Штаба окр., 1897. – Т. 1. – 554 с.

51. В'юницька, О. І. Роль Ради Європи у зміцненні демократії у країнах Центрально-Східної Європи : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. І. В'юницька. – К., 2005. – 20 с.
52. Гаврилюк, Р. О. Розвиток теорій суверенітету держави / Р. О. Гаврилюк // Держава і право : зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. – 2006. – Вип. 32. – С. ____
53. Гаджиев, К. С. Политическая философия / К. С. Гаджиев. – М. : Экономика, 1999. – 606 с.
54. Гаранжа, А. П. Российский федерализм: зарождение, становление, развитие : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. П. Гаранжа. – Омськ, 2009. – 26 с.
55. Гарибян К. Э. Теоретические проблемы государственного суверенитета Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каринэ Эдуардовна Гарибян. – М., 2003. – 203 с.
56. Гегель, Г. В. Ф. Сочинения : в 14 т. / Г. В. Ф. Гегель / пер. Б. Столпнера. Т. 1–14. – М., Л. : Соцэкгиз, 1934. – Т. 7: Философия права : сборник научных трудов. – 380 с.
57. Гегель, Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 2001. – 524 с.
58. Герасимов, А. П. Теоретико-правовые проблемы становления и развития экономической безопасности российской государственности : методологическое и историко-правовое исследование : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Петрович Герасимов. – СПб., 2001. – 420 с.
59. Гердеген М. Європейське право / М. Гердеген; пер. з нім. Н. Саповської. – К. : «К.І.С.», 2008. – 528 с.
60. Глобализация и федерализм // Государство и право. – 2007. – № 7. – С. 5–16.
61. Глобализация и законодательство (очерки) / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин. – М. : ОАО «Издательский дом «Городец»», 2004. – 464 с.

62. Глотов, С. А. Совет Европы как политико-правовой институт / С. А. Глотов. – Краснодар : Право, 1999. – 450 с.
63. Гоббс, Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Соцэкгиз, 1936. – 503 с.
64. Гоббс, Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 731 с.
65. Гончаренко, О. Громадянський контроль і система національної безпеки / О. Гончаренко, Р. Джангужин, Е. Лисицин // Нац. безпека України. – 2003. – № 1. – С. 39–46.
66. Горбулін, В. П. Системно-концептуальні засади національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП «НВЦ» «Євроатлантикінформ», 2007. – 592 с.
67. Гордієнко, С. Г. Про поняття «державна безпека» // Науковий вісник Академії СБ України. – 1998. – № 6–7. – С. 33–41.
68. Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Виталий Владимирович Горюнов. – Екатеринбург, 2007. – 237 с.
69. Горюнов, В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии / В. В. Горюнов : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург, 2007. – 26 с.
70. Горюнов, В. В. Суверенное право государства на взимание налогов: вопросы судебной практики / В. В. Горюнов // Юридические науки. – М.: Компания Спутник+, 2006. – № 1 (17). – С. 61–64;
71. Государственная стратегия экономической безопасности Российской Федерации : одобрена Указом Президента РФ от 29 апреля 1996 г. № 608 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/23.html>
72. Грачев, Н. И. Происхождение суверенитета: верховная власть в мировоззрении и практике государственного строительства традиционного общества : монография / Н. И. Грачев. – М. : Зерцало-М, 2009. – 318 с.

73. Грачев, Н. И. Суверенитет как феномен Верховной Власти / Н. И. Грачев // Закон и право. – 2007. – № 2. – С. 3–5.
74. Григонис, Э. П. Теория государства и права : курс лекций / Э. П. Григонис. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.
75. Грицяк І. А. Європейське управління : теоретико-методологічні засади / І. А. Грицяк. – К. : К.І.С., 2006. – 398 с.
76. Громико, І. Державна домінантність визначення інформаційної безпеки України в умовах протидії загрозам / І. Громико, Т. Саханчук // Право України. — 2008. — № 8. — С. 130–134.
77. Гроций, Г. О праве войны и мира / Г. Гроций : репринт с изд. 1956 г. / под общ. ред. С. Б. Крылова. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
78. Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности / В. Гумбольдт. – СПб. : Тип. Евг. Тиле преемн., 1908. – 164 с.
79. Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Д. Дайнен; пер. з англ. М. Марченко. – К. : К.І.С., 2006. – 696 с.
80. Данілян, О. Г. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації : навч. посіб. / О. Г. Данілян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Х. : Фоліо, 2002. – 285 с.
81. Декларация 9 мая 1950 г. // Европа: новое начало. Декларация Шумана 1950—1990. Европа и проблема расширения / под общ. ред. Ю. А. Борко. – М. : МИГ «Право», 1994. – С. 51–54.
82. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций (24 октября 1970 года) [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_569
83. Декларація принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах / Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 01.08.1975 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 4 (11.02.2005). – ст. 266.

84. Декларація про державний суверенітет України // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст.429.

85. Деменева, А. В. Юридические последствия постановлений Европейского суда по правам человека для Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / А. В. Деменева. – М., 2010. – 30 с.

86. Демичева, З. Б. О процедурах мониторинга Совета Европы / З. Б. Демичева // Московский журнал международного права. – 2004. – № 2. – С. 242–247.

87. Денисов, А. И. Сущность и формы государства / А. И. Денисов. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1960. – 67 с.

88. Джунусов, М. Лики суверенитета. Суверенитет в призме социальной истории / М. Джунусов, Т. Мансуров. – М. : Машмир, 1994. – 216 с.

89. Дзьобань, О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Константа, 2006. – 440 с.

90. Диденко Н.С. Трансформация политико-правового содержания государственного суверенитета на рубеже XX-XXI вв. (Теоретико-правовое исследование) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Николай Сергеевич Диденко. – Ростов-на-Дону, 2006. – 166 с.

91. Дицген, И. Избранные философские сочинения / И. Дицген. – М. : ОГИЗ : Госполитиздат, 1941. – 356 с.

92. Добринская, О. А. Эволюция политики Японии в области обеспечения национальной безопасности после крушения биполярной системы международных отношений : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Ольга Алексеевна Добринская. – Москва, 2005 – 206 с.

93. Доктрина информационной безопасности Российской Федерации : Утверждена Указом Президент Российской Федерации № Пр-1895 от 9 сентября 2000 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/law/00ru-dib.html>

94. Доктрины и концепции национальной безопасности США, Франции и Японии // Актуальные проблемы национальной безопасности России на современном этапе : Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ / Сер.: Проблемы национальной безопасности.– 2000. – № 5 (117). – С. 12–46.

95. Дорогин, В. А. Суверенитет в советском государственном праве / В. А. Дорогин. – М. : Изд. АОН при ЦК ВКП (б), 1948. – 380 с.

96. Дорогин, В. Суверенитет в советском государственном праве / В. Дорогин. – М. : Политиздат, 1948. – 342 с.

97. Достанко Е. А. Современные критерии вступления стран в европейские организации / Е. А. Достанко // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – № 2. – С. 20–32.

98. Дюги, Л. Конституционное право : пер. с фр. / Л. Дюги. – М. : Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 342 с

99. Дюги Л. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства: Лекции, прочит. в 1908 г. в Высш. шк. соц. наук в Париже / Л. Дюги; Пер. А. Яценко; Предисл. А. С. Алексеева. – М. : Изд. Н. Н. Ключкова, 1909 (Тип. Вильде). – XIII, 148 с.

100. Європейська культурна конвенція від 19.12.1954 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41 (25.10.2006). – Ст. 2781.

101. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2002. – № 10. – С. —.

102. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю.Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : Логос, 2009. – 500 с.

103. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития / под ред. Ю. А. Борко и О. Б. Буториной. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 472 с.

104. Европейский Союз: Основопологающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / под ред. С.Ю. Кашкина. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 698 с.

105. Европейским странам необходимо увеличить расходы на военные нужды - генсек НАТО [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rg.ru/2011/06/16/nato-anons.html>.

106. Елистратов, А. И. Учебник русского административного права. – Выпуск 1: Пособие к лекциям: учеб. изд. – изд. 2-е, исправ. – М. : Т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1911. – 295 с.

107. Еллинек, Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Издание юрид. книжного магазина Н. К. Мартынова, 1908. – 599 с.

108. Еллинек, Г. Общее учение о государстве (по изданию 1903) / Г. Еллинек. – СПб : Юридический центр Пресс, 2004. – 784 с.

109. Еллинек, Г. Право современного государства / Г. Еллинек ; пер. Гессен В. М. – СПб. : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1903. – 532 с.

110. Журавлев, А. Федерация и суверенитет в России / А. Журавлев, В. Комаров // Право и Жизнь. – 2000. – № 30. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://pravogizn.h1.ru/KSNews/PIG_20.htm

111. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

112. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Хельсінки, 1 серпня 1975 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_055;

113. Заключний документ Гаазької конференції з Європейської енергетичної хартії (Гаага, 16–17 грудня 1991 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_061

114. Здьобань, О. П. Національна безпека України : концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2007. – 284 с.

115. Зелькина, О. С. Категория «структура» в системе категорий диалектики / О. С. Зелькина // Современные проблемы материалистической диалектики». – М. : Мысль, 1971. – С. 160–176.

116. Златопольский, Д. Л. Государственное устройство СССР / Д. Л. Златопольский. – М. : Юрид. лит., 1960. – 300 с.

117. Зуев, В. И. Приоритет русской правовой мысли в создании и развитии теории суверенитета / В. И. Зуев // Советское государство и право. – 1951. – № 3. – С. 23–29.

118. Зиновьев, А. В. Конституционное право. Конспект лекций / А. В. Зиновьев. – СПб. : Альфа, 1998. – 80 с.

119. Ивановский, В. Государственное право. Известия и ученые записки Казанского университета. По изданию № 5 1895 года – № 11 1896 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://allpravo.ru/library/doc117p/instrum2817/> – Заголовок з екрану.

120. Игнатов, Ю. В. Экономическая безопасность государств и проблемы ее международно-правового обеспечения в современных условиях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Юрий Владимирович Игнатов. – М., 2005. – 170 с.

121. История политико-правовых учений : учеб. пособ. для вузов / В. Г. Пахомов, Н. Д. Амаглобели, Н. Е. Борисова; под ред. А. Н. Хорошилова. – М. : ЮНИТИ, 2002. – 344 с.

122. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : НОРМА, 2004. – 944 с.

123. История философии права / Г. Ф. Шершеневич. – 2-е изд. – СПб. : Изд. бр. Башмаковых, 1907. переизд. – СПб. : Санкт-Петербургский университет МВД России, 2001. – 593 с.

124. Ірландія схвалила Лісабонську угоду // Євробюлень. – 2009. – № 10. – С. 13–16.

125. Ірландці сказали «ні» Лісабонській угоді // Євробюлетень. – 2008. – № 7–8. – С. 13–14.

126. Кабышев, В. Т. Элементы понятия государственной власти / В. Т. Кабышев // Проблемы конституционного права / отв. ред. И. Е. Фарбер. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1969. – С. 19–39.

127. Казанский, П. Е. Всеобщие административные союзы государств / П. Е. Казанский. – Одесса: Тип. Штаба окр., 1897. – 573 с.

128. Калашникова, Н. В. Образование Совета Европы, его структура и основные направления деятельности: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Наталья Владимировна Калашникова. – Ставрополь : б.и., 2004. – 255 с.

129. Кант, И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. К вечному миру / И. Кант ; вст. ст. и прим. С. Ф. Ударцева. – Алматы : ВШП «Еділет», 1999. – 382 с.

130. Кант, И. Сочинения : в 6 т. / Под общей редакцией В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – 743 с.

131. Капустин А. Я. Европейский Союз: интеграция и право / А. Я. Капустин. – М. : Изд-во РУДН, 2000 – 436 с.

132. Ключев П. А. Проблемы суверенитета в сложных государственных образованиях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Павел Александрович Ключев. – Уфа, 2007. – 185 с.

133. Коваль В. С. Становлення та розвиток Європейського Союзу: історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т законодавства Верхов. Ради України / Вячеслав Станіславович Коваль. — К., 2003. – 196 с.

134. Ковальчук, В. Б. До питання про державний суверенітет та легітимність державної влади в політико-правовій концепції Нікколо Макіавеллі та Жана Бодена / В. Б. Ковальчук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. Вип. 35. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2007. – С. 49–56.

135. Козлов, А. К союзу суверенных государств / А. Козлов, М. Шафир // Общественные науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 77–88.

136. Кокорев, Р. С. Основные права и обязанности государств как субъектов международного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Роман Сергеевич Кокорев. – М., 2002. – С. 128–150.

137. Кокорев, Р.С. К вопросу о кодификации основных прав и обязанностей государств как субъектов международного права / Р. С. Кокорев // Актуальные международно-правовые и гуманитарные проблемы : сб. статей. – М. [Б.и.], 2003. – Вып. IV. – С. 234–256.

138. Кокошин, А. А. Реальный суверенитет / А. А. Кокошин. – М. : Европа, 2006. – 180 с.

139. Кокошкин, Ф. Ф. Лекции по общему государственному праву / Ф. Ф. Кокошкин ; Под ред., с предисл.: Томсинов В. А. – М. : Зерцало, 2004. – 312 с.

140. Кокошкин, Ф. Ф. Русское государственное право / Ф. Ф. Кокошкин. – М. : Изд. О-ва взаимопомощи студентов-юристов Моск. ун-та, 1908. – 155 с.

141. Колісник, В. П. Національний суверенітет та право нації на самовизначення / В. П. Колісник // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 1 (24). – С. 33–39.

142. Кольев, А. Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции / А. Н. Кольев . – М. : Логос, 2005. – 800 с.

143. Кольцов, В. А. Философские основы концепции национальной безопасности : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Владимир Алексеевич Кольцов. – Н. Новгород, 2006. – 178 с.

144. Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : монографія / Т. В. Комарова. – Х. : Право, 2010. – 360 с.

145. Комментарий к Конституции Российской Федерации / под ред. В. Д. Зорькина, Л. В. Лазарева. – М. : Эксмо, 2010. – 706 с.

146. Конвенция о передаче и использовании данных дистанционного зондирования Земли из космоса [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_498

147. Конвенція ООН з морського права [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_057

148. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 // Офіційний вісник України. – 2006. - № 32 (23.08.2006). – Ст. 2371.

149. Конвенція про континентальний шельф [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_179.

150. Коннова, Е. Преждевременное признание нового государства. Некоторые теоретические аспекты / Е. Коннова // Журнал международного права и международных отношений. – Минск. – 2007. – № 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1233&Itemid=188

151. Конституционное право / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Новый юрист, 1998. – 544 с.

152. Конституция Австрийской Республики: Федеральный конституционный закон от 10 ноября 1920 года [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/austria/austri-r.htm

153. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tarasei.narod.ru/konst1936.htm>;

154. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm>

155. Конституция Эстонской республики от 28.06.1992 // Официальный сайт Президента Эстонской республики. – Режим доступа: <http://www.president.ee/ru/republic-of-estonia/constitution-of-the-republic-of-estonia/index.html>

156. Конституції зарубіжних країн: навчал. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Харків : Вид-во «ФІНН», 2009. – 664 с.
157. Конституция Российской Федерации: комментарий / под общ. ред. Б. Н. Топорнина, Ю. М. Батурина, Р. Г. Орехова. – М. : Юрид. лит, 1994. – 624 с.
158. Конституция Российской Федерации: доктринальный комментарий (постатейный) / под ред. Ю. А. Дмитриева. – М. : «Деловой двор», 2009. – 600 с.
159. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид, переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
160. Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004–2015 годы : Одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 3 декабря 2003 года № 1241 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://bankreferatov.kz/ecologiya/51-programma.html>
161. Концепції технічного захисту інформації в Україні : затверджена Постановою кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1997 р. № 1126 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://it-shark.net/info/21-2010-08-22-11-41-13.html>
162. Коньшев, В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории В. Н. Коньшев. — СПб. : Наука, 2004. — 372 с.
163. Корецкий, В. М. Проблема «основных прав и обязанностей государств» в международном праве / В. М. Корецкий // Советский ежегодник международного права 1958 / Редкол.: Крылов С.Б. (Гл. ред.). – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 74–92.
164. Коркмасова, К. Д. Национальная государственность в СССР [Текст] / К. Д. Коркмасова ; Отв. ред. Шахназаров Г. Х. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1970. – 167 с.
165. Кормич, Б. А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України: монографія / Б. А. Кормич. — Одеса : Юридична література, 2003. – 472 с.

166. Коровин, Е. А. Борьба СССР за суверенитет / Е. А. Коровин // Ученые записки Академии общественных наук: Вып. 1. СССР и проблемы международного права. – М., 1947. – С. 3–46.

167. Косевцов, В. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів : монографія / В. Косевцов, І. Бінько. – К. : НІСД, 1996. – 53 с.

168. Костенко М. Л. К вопросу о наднациональности и особенностях права ЕС / М. Л. Костенко, Н. В. Лавренова // Европейская интеграция: правовые проблемы. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1992. – Кн. 1. – С. 41–50

169. Котов, А. К. Государственный суверенитет Республики Казахстан: политико-правовой анализ становления и проблемы национально-государственного развития: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / А. К. Котов. – Алматы, 1994. – 48 с.

170. Красинский, В. В. Конституционно-правовой механизм защиты конституционного строя в избирательном процессе / В. В. Красинский // Право и образование. – 2010. – № 6. – С. 81–88.

171. Красинский, В.В. Новый империализм. Теории «ограниченного суверенитета» и «мирового правительства» в американской политической доктрине [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://roiiip.ru/?id=189>

172. Кривчикова, Э. С. Вооруженные силы ООН. Практика применения / Э. С. Кривчикова. – М. : Междунар. отношения, 1965. – 191 с.

173. Круглова, И. А. Государство как субъект-носитель прав на суверенное воздушное пространство / И. А. Круглова // Московский журн. международного права. – М.: Междунар. отношения, 2005. – № 3. – С. 175–186.

174. Крылова И.С. Европейский Союз и национальный суверенитет / И. С. Крылова // Журнал российского права. – 1997. – № 2. – С. 132–138.

175. Кузнецов, В. И. Принципы суверенитета, суверенного равенства и самоопределения народов / В. И. Кузнецов // Международное право и международная безопасность. – М., 1991.

176. Кузнецова, Е. Западные концепции государственного суверенитета / Е. Кузнецова // Международные процессы: журнал теории международных отношений и мировой политики [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/eleventh/007.htm>

177. Кузнецов, А. С. «Надкушенный суверенитет»: проблема категории «суверенитет» при исследовании субнациональной дипломатии / А. С. Кузнецов // ПОЛИТЭКС. – 2006. – Vol.2 №3. – С. 241–252

178. Кузнецов, В. Г. Философия : учебник / В. Г. Кузнецов, И. Д. Кузнецова. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://society.polbu.ru/kuznesov_philosophy/ch30_all.html

179. Кузьмин, Э. Л. Мировое государство: иллюзии или реальность? (Критика буржуазных концепций суверенитета) / Э. Л. Кузьмин. – М.: Междунар. отношения, 1969. – 200 с.

180. Кузьмин, Э. Л. О государственном суверенитете в современном мире / Э. Л. Кузьмин // Журнал российского права. – 2006. – № 3. – С. 84–94.

181. Курс советского государственного права : в 2 т. / А. И. Лепешкин, А. И. Ким, Н. Г. Мишин, П. И. Романов. – М. : Госюриздат, 1962. – Т. 1. – 591 с.

182. Куян І. Скільки в державно організованій країні суверенітетів? // Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 4–9.

183. Лагасс Н. Практический анализ институциональной эволюции бельгийского государства / Н. Лагасс // Казанский федералист. – 2004. – №1(9). – С. 117–137.

184. Ларютина, И. А. Международное налоговое право / И. А. Ларютина // Московский журнал международного права. – 2001. – № 4. – С. 94–116.

185. Лемак В. Адаптація конституційної системи Словацької Республіки до вимог європейської інтеграції (реформа 2001 р.) // Держава і право. Збірник наукових праць. 2002. Випуск 18. – С. 93–98.

186. Лемак, В. Конституційна реформа в Чеській Республіці 2000—2001 рр. в умовах вступу країни до НАТО і ЄС: досвід для України / В. Лемак // Право України. – 2003. – № 8. – С. 128–131.

187. Лемак, О. Функції сучасної держави : новий зміст в умовах глобалізації / О. Лемак, В. Лемак // Публічне право. – 2011. – № 1. – С. 108–115.
188. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003, – 373 с.
189. Левин, И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – М. : Юрид. изд-во Мин-ва Юстиции СССР, 1948. – 376 с.
190. Лейкофф, С. Оппозиция «суверенитет – автономия в условиях федерализма»; выбор между «или-или» и «больше-меньше» / С. Лейкофф // Политические исследования. – 1995. – № 1. – С. 177–190.
191. Лекции по общей теории права Н. М. Коркунова. Книга 3. Общественные условия развития права. По изданию 1914 года. – Редактирование и комментарии. (с) www.allpravo.ru – 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum111/item2028.html>
192. Лепешкин, А. И. Курс советского государственного права : в 2 т. / А. И. Лепешкин. – М. : Госюриздат, 1961. – Т. 1. – 559 с.
193. Лепешкин, А. И. Советский федерализм (теория и практика) / А. И. Лепешкин. – М. : Юрид. лит., 1977. – 320 с.
194. Лідери країн ЄС вирішили проблему Лісабонської угоди // Євробюлетень. – 2009. – № 1. – С. 14–15.
195. Лобанов К. Н. Договор о Европейском Союзе: правовой анализ новейших тенденций в развитии западноевропейской интеграции. учеб. пособие / К. Н. Лобанов. – Белгород: Слово, 1996. – 480 с.
196. Локальные войны XX века: роль СССР // Отеч. история. – М. : Наука, 1992. – № 4. – С. 3–36.
197. Локк, Дж. Избранные философские произведения : в 2 т. Т. 2 / Дж. Локк – М.: Мысль, 1960. – 532 с.
198. Лопатин, В. Н. Информационная безопасность в системе государственного управления : теоретические и организационно-правовые

проблемы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Владимир Николаевич Лопатин. – СПб., 1997. – 193 с.

199. Лукашук И. И. Конституции государств и международное право / И. И. Лукашук. – М.: Спарк, 1998. – 124 с.

200. Людвік, В. Д. Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Д. Людвік. – Х., 2009. – 20 с.

201. Макиавелли, Н. Государь : Сочинения / Н. Макиавелли. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Фолио, 1998. – 656 с.

202. Макуев, Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета / Р. Х. Макуев // Среднерусский вестник общественных наук. – Орел, 2006. – № 1. – С. 47–55.

203. Макуев, Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета / Р. Х. Макуев // Государство и право. – 2008. – № 9. – С. 23–29;

204. Маланчук, П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : вид. 7-ме, перероб. / пер. з англ.. – Х. : Консум, 2000. – С. 205–207.

205. Малахов, В. П. История политических и правовых учений : учеб. пособ. для вузов / В. П. Малахов. – М. : Академический Проект, 2003. – 624 с.

206. Мальсагов, М. А. Национальный суверенитет в рамках современной реформы российского федерализма : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М. А. Мальсагов. – СПб., 2007.

207. Мамонов, В. В. Государственный суверенитет и территориальная целостность – главные принципы современной российской государственности / В. В. Мамонов // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 5–12.

208. Манелис, Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях / Б. Л. Манелис ; отв. ред. А. И. Ишанов, – Ташкент : Изд-во Наука Узб. ССР, 1964. – 306 с.

209. Манелис, Б. Л. Проблемы советского государственного суверенитета : В. С. Шевцов. Суверенитет советского государства. М. : Юридическая

литература, 1972. 263 с. : [Рецензія] / Б. Л. Манелис // Правоведение. – 1973. – № 1. – С. 99–101

210. Манов, Б. Г. Новое о межгосударственной интеграции [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.lawmix.ru/comm/8826/>

211. Маргиев, А. О праве выхода республик из состава Российской Федерации / А. В. Маргиев // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2005. – № 2. – С. 131–137.

212. Маритен, Ж. Человек и государство / Ж. Маритен. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 196 с.

213. Мармазов, В. Є. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції / В. Є Мармазов, І. С. Піляєв. – К. : Юридична книга, 2000. – 470 с.

214. Мармазов, В. Є. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи : досвід і проблеми / В. Є Мармазов, І. С. Піляєв / відп. ред. Н. І. Ковтун. – К. : Вентурі, 1999. – 400 с.

215. Мартене, Ф. Ф. Россия и литературное общество западноевропейских народов / Ф. Ф. Мартенс // Вестник Европы. – Т. II. – март 1881. –

216. Мартене, Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов / Ф. Ф. Мартенс. - СПб., 1898. – Т. II. – С. 367;

217. Марченко, М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. – 2003. – №1. – С.187, 196.

218. Международное право : учебник. – М., 1999. – С. 92.

219. Международное право : учебник для вузов / под общ. ред. Дурневского В. Н., Крилова С. Б. – М. : Юрид. изд-во Мин-ва Юстиции СССР, 1947. – 612 с. – С. 112.

220. Международное право: учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 608 с. – С. 7–9.

221. Международное право: учебник / Под ред. Г. И. Тункина. – М. : Юрид. лит., 1994. – 272 с. – С. 24–25.

222. Международное право: учебник / под. ред. А. А. Ковалева, С. В. Черниченко. – М. : Изд-во Омега-Л, 2006. – С.293–297
223. Мелешкина, Т. С. Политико-правовые механизмы защиты суверенитета Российского государства : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Татьяна Сергеевна Мелешкина. – Р./Дону, 2008. – 138 с.
224. Мещерякова О.М. Наднациональность в праве Европейского Союза и проблема суверенитета: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.10 – международное право; европейское право / О.М. Мещерякова. – М., 2010. – 38 с.
225. Микієвич М.М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки: Монографія. – Львів: Львів. ун-т ім. І.Франка, 2005. – 416 с.
226. Милосердов, В. Россия в новом году и в XXI веке / В. Милосердов // Российская Федерация сегодня. – 2005. – №1. – С. 42.
227. Минасян, Н. М. Право мирного сосуществования / Н. М. Минасян. – Ростов : Изд-во Ростовского ун-та, 1966. – 270 с.
228. Міжнародне право: Навч. посіб. / [за ред. М. В. Буроменського]. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.
229. Мішин, А. О. Аксіологічний вимір безпеки у багатосторонніх та двосторонніх міждержавних відносинах нових незалежних держав / А. О. Мішин // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 52–53 (С. 52–57.)
230. Моджорян, Л. А. Понятие суверенитета в международном праве / Л. А. Моджорян // Советское государство и право. – 1955. – № 1. – С. 68–76.
231. Моисеев, А. А. Суверенитет государства в современном мире. Международно-правовые аспекты / А. А. Моисеев. — М. : «Научная книга», 2006. – 246 с.
232. Монтескье, Ш. О духе законов / Ш. Монтескье. – СПб. : Л. Ф. Пантелеев, 1900. – 706 с. – С. LVI.
233. Морозов, Г. И. ООН на рубеже XXI века (кризис миротворчества ООН) : Доклады Института Европы № 55. – М., 1999. – 96 с.;

234. Морская доктрина Российской Федерации на период до 2020 года : Утверждена Указом Президент Российской Федерации № Пр-1387 от 27 июля 2001г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/34.html>

235. Морська доктрина України на період до 2035 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1307-2009-%EF>.

236. Мухаев, Р. Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений : пособ. для юрид. и гуманит. вузов / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2000. – 1104 с.

237. Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации / отв. ред.: Лазарев В. В. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Спарк, 2001. – 670 с.

238. Національна безпека України, 1994-1996 рр. : наук. доп. НІСД / редкол.: О. Ф. Бєлов (голова) та ін. – К. : НІСД, 1997. – 197 с

239. Нерсесянц, В. С. Общая теория права и государства : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2002. – 552 с.

240. Нерсесянц, В. С. Сократ / В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1977. – 151 с. – С. 110-112.

241. Нешатаева Т. Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. – М.: Дело, 1998. – 270 с.

242. Нижник, Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навч. посіб. / за ред. П. В.Мельника, Н. Р. Нижник / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2000. – 304 с

243. Новая программа национальной обороны Японии и японо-американский союз [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kavkaz.ge/2011/02/19/novaya-programma-nacionalnoj-oborony-yaponii-i-yarpono-amerikanskij-soyuz/>

244. Новицький, Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

245. Ноженко, М. В. Национальные государства Европы / М. В. Ноженко. – СПб. : Норма, 2007. – 344 с.

246. О предназначениях к усовершенствованию государственного порядка // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т.24. 1904. Отд. 1. №25495. СПб., 1907.

247. Об информации, информационных технологиях и о защите информации : Федеральный закон Российской Федерации от 27 июля 2006 г. № 149-ФЗ [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rg.ru/2006/07/29/informacia-dok.html>

248. Обичкина, Е. О. Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мире : монография / Е. О. Обичкина. – М. : МГИМО, 2003. – С. 38.

249. Общая теория государства и права : академ. курс : учебник для вузов : В 3 т. Т.1 / Отв. ред. М. Н. Марченко ; 2-е изд., перераб.и доп. – М. : Зерцало-М, 2001. – 534 с. – С. 141.

250. ООН: ограничение использования сети Интернет нарушает права человека [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://europa.com/svobodniy-internet/oon-ogranichenie-ispolzovaniya-seti-internet-narushaet-prava-cheloveka>

251. Операции ООН по поддержанию мира. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.un.org/russian/peace/pko/>;

252. Оппенгейм, Л. Международное право. Т. 1: Полут. 1: пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом / под ред. и с предисл. С. Б. Крылова. – М. : Иностр. лит., 1948. – 407 с.

253. Определение Конституционного Суда РФ от 21.12.1998 № 190-О // Вестник Конституционного Суда РФ. – 1999. – № 2.

254. Орешенков, А. Северная ледовитая дипломатия: междунар. - правовые проблемы России в Арктике / А. Орешенков // Россия в глобальной политике. – 2009. – № 4. – С. 124–136.

255. Орзих, М. Суверенитет Украины: конституционная регламентация / М. Орзих // Юридический вестник. – 1997. – № 1. – С..

256. Ориу, М. Основы публичного права / М. Ориу / Пер. с франц. – М. : Издательство коммунистической академии, 1929. – 760 с.

257. Ормонбеков Ж. Бельгийская модель федерализма: особенности и перспективы / Ж. Ормонбеков // Казанский федералист. – 2004. – №1(9). – С. 138–156.

258. Основной закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик. Принят второй сессией ЦИК СССР первого созыва 6 июля 1923 года и в окончательной редакции II съездом Советов СССР 31 января 1924 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tarasei.narod.ru/konst1924.htm>;

259. Основной закон ФРГ // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009 – С. 88.

260. Основы Советского государства и права [Текст] : учебник / под общ. ред. А. И. Лепешкина. – М. : Просвещение, 1970. – 375 с.

261. Остеруд О. Суверенная государственность и национальное самоопределение / О. Остеруд // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 2. – С. 18–26. – С. 23, 24.

262. Павловский, В. «Восточная политика» Совета Европы в конце 1980-х—1990-х гг. / В. Павловский // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=510&Itemid=53.

263. Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и её правовое значение / Н. И. Палиенко // Временник демидовского Юрьевского лицея. – 1904. – Кн. 89. – С. 1–76.

264. Палиенко, Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и его правовое значение / Н. И. Палиенко. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1903. – 567 с.

265. Паліюк, В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. П. Паліюк. – К.: Фенікс, 2004. – 264 с. – С. 10.

266. Парижская хартия для новой Европы : Итоговый документ Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Париже 21 ноября 1990 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_058;

267. Пастухова, Н. Б. Государственный суверенитет в эпоху глобализации / Н. Б. Пастухова // Журнал российского права. – 2006. – № 5. – С. 130–141;

268. Пастухова, Н. Б. Государственный суверенитет и современные федеративные отношения / Н. Б. Пастухова // Государство и право. – 2009. – № 11. – С. 11–17;

269. Пастухова, Н. Б. О многообразии подходов к трактовке и пониманию суверенитета Н. Б. Пастухова // Гос. и право. – 2007. – № 12. – С. 80-84

270. Пастухова, Н. Б. Проблемы государственного суверенитета / Н. Б. Пастухова. – М. : Норма, 2006. – 288 с.

271. Пелагеша Н. Європейська наднаціональна ідентичність: зміст, функції, порядок формування // Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Монографія. – К.: НІСД, 2008. – 288 с.

272. Пентагон: Произошла крупнейшая в истории утечка информации [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ukranews.com/ru/news/world/2011/07/15/48276>

273. Пересмотренный устав Европейской комиссии за демократию через право: Резолюция Res(2002)3, принята Комитетом Министров 21 февраля 2002 года на 784-ом заседании Постоянных представителей Министров

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.venice.coe.int/site/main/Statute_RUS.asp

274. Пилипчук, В. Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека» / В. Г. Пилипчук // Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – С. 17–21.

275. Пилипчук, В. Теоретично-правові проблеми подолання глобальних викликів і загроз національній безпеці / В. Пилипчук // Вісн. Акад. правових наук України. – 2008. – № 1. – С. 22–30.

276. Пироженко, В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем / В. О. Пироженко // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1. – С. 178–184.

277. Північноатлантичний договір від 04.04.1949 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_17120.htm.

278. Піляєв, І. С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Ігор Славович Піляєв. – К. : б.в., 2003. – 476 с.

279. Піляєв, І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі / І. С. Піляєв. – К. : Вид. дім «Юридична книга», 2003. – 436 с.

280. Платон. Собрание сочинений : в 4 т. : Т. 3 / Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – 654 с. – С. 192–193.

281. Платонов, И. Вступительные понятия в учение о благоустройстве и благочинии государственном / И. Платонов. – Харьков, 1856. – 143 с.

282. По делу о проверке конституционности отдельных положений Конституции Республики Алтай и Федерального закона «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации»: Постановление от 7 июня 2000 г. № 10-П // СЗ РФ. – 2000. – № 25. – Ст. 2728.

283. Политика Аристотеля : пер. с греч., с предисл., примеч. и прил. очерка С. А. Жебелева. – М. : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1911. – I–XII + 465 с. – С. 118–120.

284. Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи : Навч. посіб. – К.: Фенікс, 2007. – 224 с.
285. Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход: курс лекций. – 2-е изд., доп. / А. В. Поляков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 514–515.
286. Попов, А. Основные элементы государства (территория, население и власть – верховная и законодательная) / А. Попов, К. Файнберг. – [б. м.], [б. г.]. – 178 с.
287. Порфирьев, А. И. Национальный суверенитет в правовой природе российского федерализма: монография. – М. : ООО «Книгодел», 2009 – 296 с.
288. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с. – С. 26–28.
289. Постановление Конституционного Суда РФ от 12.10.1998 г. № 24-П // Вестник Конституционного Суда РФ. – 1999. – № 1;
290. Постановление Конституционного Суда РФ от 17 декабря 1996 г. № 20-П / Вестник Конституционного Суда РФ. – 1996. – № 5.
291. Постатейный комментарий к Конституции Российской Федерации, подготовленный Институтом законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://truddoc1.ru/kodex/kom1.htm>
292. Право Европейского Союза: учебник / под ред. С. Ю. Кашкина. – М. : Юристъ, 2004. – С.205–208.
293. Право Совета Европы : на пути к общеевропейскому правовому пространству / Ф. Бенуа-Ромер, Х. Клебес; пер. с англ. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2007. – 296 с.
294. Правовые проблемы определения и реализации государственного суверенитета на современном этапе: монография / Под ред. А.К. Сквикова, И.В. Яковюка. – М.: ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010. – 320 с.
295. Проблемы теории государства и права : учеб. пособие / под ред. М. Н. Марченко. – М.: Юристъ, 2001. – 656 с.

296. Про виключну (морську) економічну зону України : Закон України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=162%2F95-%E2%F0>.

297. Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною: Резолюція 1466 (2005) ПАРЄ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1173801291>. – Загол. з екрану.

298. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України № 3477-IV від 23.02.2006 // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30 (28.07.2006). – Ст. 260.

299. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку Закон України від 08.02.1995 № 40/95-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, N 12, ст.81

300. Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» : Закон України від 13 січня 2011 року № 2938-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2938-17>.

301. Про державний суверенітет України : Декларація від 16 липня 1990 року № 55-XII // Ведомости Верховного Совета УССР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

302. Про Доктрину інформаційної безпеки: указ Президента України від 8.07.2009 р. № 514/2009 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 52. – Ст. 1783.

303. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 40. – Ст. 527.

304. Про науково-технічну інформацію : Закон України від 25 червня 1993 р. № 3322-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 33. – Ст. 345.

305. Про національну програму інформатизації : Закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1998. – № 27–28. – Ст. 181.

306. Про організацію оборонного планування: закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 97.

307. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>

308. Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи: Указ Президента України № 39/2006 від 20 січня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 4 (08.02.2006). – Ст. 143.

309. Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи: Указ Президента України № 24/2011 від 12 січня 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 4 (28.01.2011)(частина 2). – Ст. 197.

310. Про приєднання України до Статуту Ради Європи: Закон України № 398/95-ВР від 31.10.1995 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 38 (19.09.95). – Ст. 287.

311. Проблемы общей теории права и государства: учебник для ВУЗов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца / М.: Норма, 2001. – 832 с.

312. Проблемы суверенитета в Российской Федерации / Андриченко Л. В., Ильинский И. П., Крылов Б. С., Михалева Н. А. и др. – М. : Республика, 1994. – 175 с. – С.11.

313. Прохоренко, И. Л. Национальная безопасность и баланс сил / И. Л. Прохоренко // Баланс сил в мировой политике: теория и практика : сб. стат. под ред. Э. А. Позднякова. – М. : ИМЭМО, 1993. – С.70. (С. 70–77).

314. Рада Європи : діяльність і здобутки / за ред. О. Павличенко. – К. : Міжнар. відносини, 1999. – 88 с.

315. Ракитская И.А. Конституционно-правовой механизм осуществления внешней политики в скандинавских странах / И.А. Ракитская // Конституционно-правовой механизм внешней политики: учебное пособие. – М. : МГИМО, РОССПЭН, 2004. – С. 179–207.

316. Резолюція 1466 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1173801291>

317. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v006p710-05>

318. Романов, В. А. Концепция основных прав и обязанностей государств на рубеже веков / В. А. Романов // Московский журн. международного права. – 1996. – №4. – С. 175–186.

319. Романов, В. А. Организация Объединенных Наций перед вызовами глобализирующегося мира: международно-правовые аспекты / В. А. Романов // ООН и международный правопорядок в глобализирующемся мире : матер. междунар. науч.-практ. конф., Москва, 24 октября 2000 г. / Отв. ред. : А. Я. Капустин. – М. : Изд-во РУДН, 2001. – С. 16–40

320. Романова, Л. М. Национальный суверенитет в условиях глобализации : институционально-правовой анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02 / Л. М. Романова. – Ростов-на-Дону, 2009. – 41 с.

321. Российская Федерация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int/lportal/web/coeportal/country/russianfederation?dynLink=true&layoutId=163&dlgroupId=10226&fromArticleId=>

322. Ростова, А. А. Международные административные союзы: создание и опыт деятельности : вторая половина XIX – начало XX вв. : дис. ... канд. истор. наук : 07.00.03 / Анастасия Александровна Ростова. – Ставрополь, 2008. – 250 с.

323. Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Соцэкгиз. – 1938. – 123 с. – С. 31–32.

324. Рыхтик, М. И. Безопасность государства в идеологии и политической практике Республиканской партии США второй половины XX века: методология, доктрины, технологии : дис. ... д-ра полит. наук : 23.00.02 / Михаил Иванович Рыхтик. – Н. Новгород, 2004 – 476 с.

325. Сабадаш, В. Проблемы обеспечения информационного суверенитета государства и информационного суверенитета личности [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.crime-research.ru/library/Sabodash1203.html>.

326. Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Володимир Ігорович Сало. – Х., 2008. –

327. Сапожникова, А. С. Взаимодействие государства и общества в политике информационной безопасности РФ : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Анна Сергеевна Сапожникова. – Москва, 2009. – 191 с.

328. Свида, Т. О. Міжнародно-правове співробітництво держав у рамках Європейської Комісії "За демократію через право": дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Т.О. Свида; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х. : б.в., 2009. – 218 с.

329. Сеидов А. В. Воздействие глобализации на концепцию государственного суверенитета в международном праве: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / _____ . - Москва, 2004. - 170 с.

330. Сеидов, А. В. Международное право в эпоху глобализации. Эволюция концепции государственного суверенитета: монография / А. В. Сеидов. – М. : Научная книга, 2005. – 154 с

331. Семенченко, А. І. Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки України / А. І. Семенченко. – К. : Вид-во НАДУ, 2008. – 429 с.

332. Ситник Г. Безпека як категорія і функція державного управління // Вісник НАДУ. 2004. – № 1. – С. 350-357.

333. Скакун, О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. – Х. : Эспада, 2005. – С. 76.

334. Смирнова К. В. Джерела права Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Смирнова Ксенія Володимирівна. – К., 2005. – 228 с.

335. Соболев, Г. С. Механизм разработки стратегий национальной безопасности : международный опыт и традиции : дис. ... канд. полит. наук. 23.00.04 / Григорий Степанович Соболев. – М., 2000. – 149 с.

336. Советское государство и право [Текст] / под. ред. А. И. Лепешкина. – М. : Юрид. лит., 1971. – 616 с.

337. Современный толковый словарь русского языка [Текст] / гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2001. – 960 с.

338. Спицына, Т. В. Национальная идентичность в контексте социокультурного кризиса в России : конец XIX - начало XX века : дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / Татьяна Вячеславовна Спицына. – Белгород, 2005. – 146 с.

339. Стамбульский документ 1999 года. – Стамбул : ОБСЕ, 2000. – 287 с.

340. Статут Лиги Наций // Версальский мирный договор / полный пер. с фр. под ред. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. – М. : Изд-ние Литиздата НКВД, 1925. – С.

341. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945 / Міжнародне право в документах / за заг. ред. М.В. Буроменського. – 2-е вид., виправл. і доповнен. – Х.: Мачулін. – 2006. – 408 с. – С. 160-172.

342. Статут Ради Європи від 05.05.1949 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 26 (16.07.2004). – Ст. 1733.

343. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г. : Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://law.kodeks.ru/egov/index?tid=0&nd=902156214&prevDoc=902164087>

344. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.

345. Стратегія національної безпеки України : Затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>

346. Стрельников, К. А. Правовые аспекты обеспечения экономической безопасности современного российского государства : дис. ... канд. юри. наук : 12.00.01 / Константин Анатольевич Стрельников. – Н.Новгород, 2004. – 167 с.

347. Суверенитет в государственном и международном праве (круглый стол) // Советское государство и право. – 1991. – № 5. – С. 3–28. – С. 15–16.

348. Супрун, Д. М. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського суду з прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Дмитро Миколайович Супрун. – К., 2002. – 225 с.

349. США будут применять кибератаки в военных целях [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://news.rambler.ru/10272741/>

350. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристь, 1999. – 592 с.

351. Теория государства и права : учебное пособие для вузов / С. Г. Голубицкая, [и др.], ред. В. П. Малахов, В. Н. Казаков . – М. : Акад. Проект ; Екатеринбург : Деловая книга , 2002. – 575 с.

352. Теория государства и права : Хрестоматия : в 2-х т. Т. 1 / Авт.-сост. В. В. Лазарев, С. В. Липень.– М. : Юристь, 2001. – 620 с. – С. 123–127;

353. Теория государства и права: учебник / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. – 570 с.

354. Тихомиров, Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир». – 1998. – 672 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.apocalypse.orthodoxy.ru/monarchy/455.htm>

355. Тихомиров, Ю. А. Государство: развитие теории и общественная практика / Ю. А. Тихомиров // Правоведение. – 1999. – № 3. – С. 13–24. – С. 10.

356. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. – М. : Юринформцентр , 2000. – С. 211.

357. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник / Авт. кол.: М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С.

Беніцький, В.В.Кострицький; [Відп. ред. канд. іст. наук, доц. В.М. Карпунов]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с.

358. Тодыка, Ю. Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства / Ю. Н. Тодыка // Проблемы законности. – Вып. 28. – Х.: Основа, 1993. – С. 8, 9;

359. Толстухин А. Э. Правовая природа Европейского Союза : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Александр Эрастович Толстухин. – М.: МГИМО МИД РФ, 1997. – С. 136–144.

360. Трагнюк О. Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 – міжнародне право. – Х., 2003. – 205 с.

361. Троицкая, А. А. Государственный суверенитет: ограничение или трансформация содержания / А. А. Троицкая // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 10. – С. 5–11;

362. Туманов, В. А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности / В. А. Туманов. – М.: НОРМА, 2001. – 304 с.

363. Туманов, Г. А. Общественная безопасность и ее обеспечение в экстремальных условиях / Г. А. Туманов, В. И. Фризко // Сов. гос. и право. – 1989. – № 8. – С. 1.

364. Тэпс, Д. Концептуальные основы федерализма / Д. Тэпс. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 204 с. – С. 32.

365. Тюшка А. Договір про конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність (Монографія). – К.: К.І.С., 2007. – 228 с.

366. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку : монографія. – К. : НІСД, 1999 – 384 с.;

367. Условия проведения мониторинга обязательств и обязанностей, взятых на себя государствами-членами Совета Европы при ратификации ими Европейской хартии местного самоуправления: Резолюция 307 (2010) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=RES\(2010\)307&Language=lanRussian&Ver=o](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=RES(2010)307&Language=lanRussian&Ver=o)

iginal&Site=Congress&BackColorInternet=e0cee1&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679

368. Устав ООН [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>;

369. Ушаков, Н. А. Суверенитет и его воплощение во внутригосударственном и международном праве [Текст] / Н. А. Ушаков // Московский журнал международного права. – 1994. – № 2. – С. 5–9.

370. Федеральный закон Российской Федерации от 17.12.1998 № 191-ФЗ (ред. от 11.11.2003) Об исключительной экономической зоне Российской Федерации [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=95669>.

371. Федорова, М. М. Классическая политическая философия. Серия «Весь мир знаний» / М. М. Федорова. – М.: Весь Мир, 2001. – 224 с. – С. 90.

372. Фельдман, Д. И.. «Права и обязанности государств» и «общие принципы права» как международно-правовые категории / Д. И. Фельдман, В. Н. Лихачёв // Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве : сб. тр. посвящ. 100-летию со дня рожд. В. М. Корецкого / Отв. ред. В. Н. Денисов. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 78–93.

373. Фердросс, А. Конституция международно-правового общения / А. Фердросс. – Вена; Берлин, 1926. – 228 с.

374. Фогель, М. В. Роль национальной идеи в современном политическом развитии России и Германии: дис. ...канд. полит. наук : 23.00.01 / Мария Витальевна Фогель. – М., 2004. – 165 с.

375. Хабилов, Р.Ф. Глобализация, государственный суверенитет, права человека / Р. Ф. Хабилов // Юридический мир. – 2007. – № 10. – С. 45–49;

376. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / С. Хантингтон // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 528–556.

377. Харкевич А. В. Государства-изгои и международное общество // Асимметрия мировой системы суверенитета: зоны проблемной государственности: монография / Под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. сравнит. политологии. – М. : МГИМО-Университет, 2011. – 248 с.

378. Хартия европейской безопасности // Стамбульский документ 1999 года. – Стамбул : ОБСЕ, 2000. – С. 1–47. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.osce.org/ru/mc/39573>

379. Хартли Т. К. Основы права Европейского Сообщества: Введение в конституционное и административное право Европейского Сообщества / Т. К. Хартли ; пер. с англ. и науч. ред. В. Г. Бенды. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 703 с.

380. Хохлышева, О. О. Динамика миротворческих процессов XX века : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.15 / О. О. Хохлышева. – Н. Новгород, 2003. – С. 9–12

381. Хохлышева, О. О. Механизм международно-правового регулирования операций ООН по поддержанию мира : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Ольга Олеговна Хохлышева. – М., 2000. – 288 с.

382. Хьюеглин Т. Федерализм, субсидиарность и европейская традиция / Т. Хьюеглин // Казанский федералист. – 2002. – № 4. – С. 79–91.

383. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 9 (15.03.2006). – Ст. 592.

384. Цифры и факты о текущих операциях ООН по поддержанию мира [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.un.org/russian/peace/pko/facts.htm>

385. Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах / Отв. ред. С. Л. Утченко. – М. : Наука, 1994. – 224 с.

386. Чекаленко, Л. Пошук прийнятних моделей взаємовідносин суверенної держави і міжнародних організацій / Л. Чекаленко // Персонал. – 2005. – № 11. – С. 43–50.

387. Червонюк, В. И. Конституционное право России: учеб. пособ. / В. И. Червонюк. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 432 с.
388. Черниченко, С. В. Превентивные меры по Уставу ООН и операции по поддержанию мира / С. В. Черниченко // ООН и международный правопорядок в глобализирующемся мире: матер. междунар. науч.-практ. конф., Москва, 24 октября 2000 г. / отв. ред. : А. Я. Капустин. – М. : Изд-во РУДН, 2001. – С. 80–86;
389. Черняк, Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. – Челябинск, 2007. – 221 с.
390. Черняк, Л. Ю. Теории делимости государственного суверенитета / Л. Ю. Черняк // Академический юридический журнал. – 2009. – № 1 (35). – С. 12–20.
391. Черняк, Л. Ю. Теории отрицания государственного суверенитета : основные подходы / Л. Ю. Черняк // Академический юридический журнал. – 2008. – № 1 (31). – С. 4–12.
392. Чиж, І. С. Україна в Раді Європи / І. С. Чиж. – К. : Парламент. вид-во, 2001. – 382 с.
393. Чичерин, Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Лань, 1999. – 333 с.
394. Чичерин, Б. Н. Собственность и государство / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Изд-во Рус. Христиан. Гуманитар. Акад., 2005. – 824 с.
395. Чуйко, З. Д. Конституційні основи національної безпеки України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Зоряна Дмитрівна Чуйко. — Х., 2007. — 209 с.
396. Чхеидзе, К. А. Лига Наций и государства-материки / К. А. Чхеидзе // Евразийская хроника. – Париж, 1927. Вып. VIII. – С. 32–35.
397. Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 1. – С.

398. Шаповал, В. М. Суверенітет державний / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2003. – Т. 5 : П – С. – 736 с.

399. Шахрай, С. М. Конституционное правосудие в системе российского федерализма / С. М. Шахрай. – СПб. : С.-Петербур. ун-т МВД России, 2001. – 337 с. – С. 29–33.

400. Шевцов, В. С. Суверенитет советского государства / В. С. Шевцов. – М. : Юрид. лит., 1972. – 264 с.

401. Шершеневич, В. Ф. К учению о юридической природе государства. Общая теория права / В. Ф. Шершеневич. – М. : Издание Бр. Башмаковых, 1894. – 805 с.

402. Шершеневич, Г.Ф. История философии права / Г. Ф. Шершеневич. – 2-е изд. – СПб. : Изд. бр. Башмаковых, 1907. переизд.: СПб., 2001. – 593 с. – С. 272.

403. Шибаетова Е. А. Право международных организаций / Е. А. Шибаетова. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 192 с.

404. Шипілов, Л. М. До питання про природу народного суверенітету / Л. М. Шипілов // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2009. – С. 45.

405. Шкварок, В. М. Теоретические основы и классификация угроз экономической безопасности России : дис. ... канд. эконом. наук : 08.00.05 / Владимир Михайлович Шкварок. – СПб., 2009. –

406. Шмит, К. Политическая теология / К. Шмитт. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.

407. Штратеншюльте, Е. Д. Европейский Союз – просто и понятно : факты и связи [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.kas.de/wf/doc/kas_17802-1522-1-30.pdf?091012121549. – Загол. з екрану.

408. Шумков, Д. В. Социально-правовые основания государственного суверенитета Российской Федерации : историко-теоретический анализ : автореф. дисс... д-ра юрид. наук. 12.00.01 / Д. В. Шумков. – С.-Пб., 2002. – 48 с. – С. 12

409. Элазар Д. Европейское сообщество: между государственным суверенитетом и субсидиарностью или Иерархия против коллегияльности в управлении Европейским сообществом / Д. Элазар // Казанский федералист. – 2002. – № 4. – С. 57–78.

410. Эммин, В. Г. Проблема высотного предела государственного суверенитета: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / В. Г. Эмин. – М. : Б. и., 1970. – 18 с.

411. Энтин, М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы / М. Л. Энтин. – М.: Изд-во МНИМП, 1997. – 296 с.

412. Энциклопедический политологический словарь. – М. : «Рос. пол. энциклопедия», 2000. – 631 с.

413. Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского ; издатели: Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ. – СПб. : Типо-Литогр. Акц. об-ва «Издательское Дело», Брокгаузъ – Ефронъ, 1901. – Т. 31 : Статика-Судоустройство. – 480 с.

414. Юбер, Д. Десять лет, которые вошли в историю. Совет Европы 1989–1999 гг. / Д. Юбер. – М. : МГИМО, 2000. – 256 с.

415. Юридический энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 459–460.

416. Ягудин Ш. Проблемы субсидиарности российского федерализма / Ш. Ягудин // Федерализм: российское и швейцарское измерение : материалы конференции / под ред. Т. Фляйнера и Р. Хакимова; Казань, 22-23 июня 2001. – М. : Основы, 2001. – С. 41–52.

417. Якименко Х.С. Європейський союз: правова природа об'єднання: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 [текст] / Х.С. Якименко; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х., 2009. — 229 с.

418. Яковюк І. В. Державний суверенітет національних держав у складі Європейського Союзу: проблеми визначення / І. В. Яковюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 3. – С. 114–125.

419. Яковюк І. В. Європейський Союз крізь призму міжнародної організації / І. В. Яковюк // Держ. буд-во та місц. самоврядування : зб. наук. праць. – 2008. – №15. – С. 58–67.

420. Яковюк І. В. Субсидіарність як принцип взаємовідносин національних держав і Європейського Союзу / І. В. Яковюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 4. – С. 22–30.

421. Яковюк, И. В. Проблемы реализации суверенитета в условиях членства в наднациональной организации / И. В. Яковюк // Научные труды Института деловой карьеры: материалы междунар. науч.-практ. конфер. 4-5 февраля 2008 г. «Актуальные проблемы современности». – М. : Ин-т делов. Карьеры, 2008. – Вып. 6. – С. 157

422. Яковюк, І. В. Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету / І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 216–244.

423. Яковюк, І. В. Державний суверенітет національних держав у складі Європейського Союзу: проблеми визначення [Текст] / І. В. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 114–126. – С. 117–118.

424. Яковюк, І.В. Конституційно-правовий розвиток України в контексті інтеграційних процесів у Європі // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія. – К.: НІСД, 2010. – С. 94–110.

425. Яковюк, І. В. Співвідношення державного суверенітету і наддержавної організації влади: постановка питання / І. В. Яковюк // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2009. – С.

426. Яковюк, И. В. Проблемы реализации суверенитета в условиях членства в наднациональной организации / И. В. Яковюк // Актуальные проблемы современности : научные труды Ин-та деловой карьеры: материалы междунар. науч.-практ. конфер. 4-5 февраля 2008 г. – М. : Ин-т делов. карьеры, 2008. – Вып. 6. – С. ____

427. Яковюк, І. В. Реалізація державного суверенітету в умовах членства в європейському Союзі / І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 174–215.

428. Яковюк, І. В. Співвідношення державного суверенітету і наддержавної організації влади: постановка питання / І. В. Яковюк // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали між народ. наук.-практ. конференції, м. Харків, 27 березня 2009 р. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2009. – С.

429. Яковюк, І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Іван Васильович Яковюк. – Х., 2000. – 199 с.

430. Яковюк, І. В. Співвідношення державного суверенітету і наддержавної організації влади: постановка питання / І. В. Яковюк // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету: Матеріали між народ. наук.-практ. Конференції, м. Харків, 27 березня 2009 р. – Х., 2009. – С. 10–11.

431. Яковюк, І.В. Конституційно-правовий розвиток України в контексті інтеграційних процесів у Європі / І. В. Яковюк // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія. – К.: НІСД, 2010. – С.

432. Ященко, А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства /А. Ященко. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. – 841 с.

433. Annual Report of the Court of Justice of the European Union 2010. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. – 248 p.

434. Austrian Federal Constitutional Law 1920 // Офіційний сайт Конституційного суду Австрії. – Режим доступу: <http://www.vfgh.gv.at/cms/vfgh-site/english/downloads/englishverfassung.pdf>

435. Bartelson J. The Concept of Sovereignty Revised // The European Journal of International Law. – 2006. – Vol. 17. – P. 463-474.

436. Basic Law for the Federal Republic of Germany 1949. – Berlin: German Bundestag, 2010. – 136 p.

437. Beaulac St. The Power Language in the Making of International Law. The World Sovereignty in Bodin and Vattel and the Myth of Westphalia. – Leiden: Martinus Nijhoff, 2004. – 200 p.

438. Brierly J. L. The Basis of Obligation in International Law. – Oxford, 1958.

439. Bundesverfassungsgericht, Decision from 12 October 1993. 2 BvRL 134/92 and 2159/92; NJW (1993) 3047.

440. Buzan B. People, States and Fear. – London, 1991. – P. 100–101.

441. Carr E. The Twenty Years Crisis, 1919-1939: an introduction to the study of international relations. London : Macmillan & co. Ltd, 1946. – 221 p.

442. Cartabia M. The Italian Constitutional Court and the Relationship between the Italian legal system and the European Union // The European Courts and National Courts. Doctrine and Jurisprudence / Slaughter A. M., Sweet A. S., Weiler J. H., (eds.). – Oxford: Hart, 1998.

443. Case 2 BvR 2134/92 i 2159/92 Manfred Brunner and Others v. The European Union Treaty // Common Market Law Review. – 1994. – № 1.

444. Case 6/64 «Flaminio Costa v E.N.E.L.» // European Court Reports. – 1964.

445. Case 26/62 «NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration» // European Court Reports. – 1963.

446. Case 28-30/62 «Da Costa en Schaake NV, Jacob Meijer NV, Hoechst-Holland NV v Netherlands Inland Revenue Administration» // European Court Reports. – 1963. – P. 31.

447. Case 29/69 «Stauder v City of Ulm» // European Court Reports. – 1969. – P. 419.

448. Case 106/77 «Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal S.p.A.», Rec. 1978, at 629 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://curia.europa.eu/arrets/TRA-DOC-PL-ARRET-C-0106-1977-200406992-05_00.html

449. Case 387/97 “Comission v Greece” // European Court Reports. – 2000. – P. I-5047.

450. Case 804/79 “Comission v United Kingdom” // European Court Reports. – 1981. – P. 1045-1073.

451. Case C-5/94 «R. v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Hedley Lomas (Ireland) Ltd.» // European Court Reports. – 1996. – P. I-2553.

452. Case C-8/88 «Federal Republic of Germany v Commission of the European Communities» // European Court Reports. – 1990. – P. I-2321.

453. Case C-48/93 «R. v. Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Ltd.» (Factortame III) // European Court Reports. – 1996. – P. I-1029

454. Charter of Fundamental Rights of the European Union 13.12.2007 // Official Journal of the European Union. – 2010. – Series C. – P. 389-403.

455. Claude, I.L. Swords into Plowshares: the Problems and Progress of International Organization I I.L. Claude; - N.-Y., 1956. P. 39.

456. Committee of Ministers Resolution (93) 38 on relations between the Council of Europe and international non-governmental organizations 15.10.1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc97/EDOC7950.htm>. - Загол. з екрану.

457. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union of 13.12.2007 // Official Journal C 83 of 30.3.2010.

458. Constitution of Greece 1973 // Офіційний сайт парламенту Греції. – Режим доступу: <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20aggliko.pdf>

459. Constitution of Ireland of 29.12.1937 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.taoiseach.gov.ie/eng/Youth_Zone/About_the_Constitution,_Flag,_Anthem_Harp/Constitution_of_Ireland__Bunreacht_na_h%C3%89ireann.html

460. Constitution of Romania 1991// Офіційний сайт Палати депутатів. – Режим доступу: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371>

461. Constitution of the Czech Republic 1992 // Офіційний сайт Сенату Чеської Республіки. – Режим доступу: http://www.senat.cz/informace/zadosti/ustava-eng.php?ke_dni=21.12.2006&O=

462. Constitution of the Portuguese Republic 1976 // Офіційний сайт парламенту Португалії. – Режим доступу: http://app.parlamento.pt/site_antigo/ingles/cons_leg/Constitution_VII_revisao_definitive.pdf

463. Constitution of the Republic of Bulgaria 1991 // Офіційний сайт Національної асамблеї республіки Болгарія. – Режим доступу: <http://www.parliament.bg/en/const/>

464. Constitution of the Slovak Republic 1992 // Офіційний сайт Національної Ради Словацької Республіки. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/web/default.aspx?SectionId=124>

465. Constitutional Act of the Republic of Lithuania on Membership of the Republic of Lithuania in the European Union of 13.07.2004 // Офіційний сайт Конституційного суду Литовської республіки. – Режим доступу: http://www.lrkt.lt/Documents2_e.html

466. Credentials of the delegation of the Russian Federation: Resolution 1241 (2001) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta01/ERES1241.htm>. - Загол. з екрану.

467. Curtin D. The Constitutional Structure of the Union, a Europe of Bits and Pieces / D. Curtin // *Common Market Law Review*. – 1993. – Vol. 30. – P. 17–69.

468. Decision in the case THE S.S. “Wimbledon” of 17.08.1923 // Permanent Court of International Justice. – Serie A, № 1. – P. 25 // Офіційний сайт Міжнародного суду ООН. Режим доступу: http://www.icj-cij.org/pcij/serie_A/A_01/03_Wimbledon_Arret_08_1923.pdf

469. Declaration concerning primacy № 17 // *Official Journal C 83 of 30.3.2010*. – P. 213.

470. Declaration on Compliance with Commitments Accepted by Member States of the Council of Europe: Adopted by the Committee of Ministers on 10 November 1994 at its 95th Session [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=525835>

471. Delbrück Jast. Das Volkerrecht soll auf einen Federalism freier Staaten gegründet sein – Kant und die Entwicklung Internationaler Organisation // *Republic und Weltburgerrecht* (Klaus Dicke & Klaus-Michael Kodalle (Hrsg.) eds., 1998. – P. 9–11, 28.

472. Delbruck, Jast. Structural Changes in the International System and Its Legal Order: International Law in the Era of Globalization // *Swiss Review of International & European Law*. – № 1. – 2001. – P. 8.

473. Duguit, L. Traile de Droit Constitutionnel / L Duguit. – Vol. 2. La Theorie Generate de l'Etat. Paris, 1923. – 742 p. – P. 541.

474. Edinburgh European Council, 11 and 12 December 1992. Conclusions of the Presidency, Part B // *Official Journal*. – 1992. – № C 348. – P. 1.

475. Elsuwege V. P. A Constitution for Europe and its Consequences for the Concept of National Sovereignty // *Jurispudencija*. – 2004. – T. 58 (50). – P. 96-104.

476. European Communities Act: adopted on 17th October 1972. – Офіційний сайт законодавства Великої Британії. Режим доступу: http://www.opsi.gov.uk/Acts/acts1972/ukpga_19720068_en_1

477. Final Communiqué of the extraordinary session of the Council (Luxembourg, 29 January 1966) // Bulletin of the European Economic Community. March 1966, No 3, pp. 5-11.

478. Friedman W. The Changing Structure of International Law.– L. : Stevens & Sons, 1964. – 410 p.

479. Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge, 1999. – P. 365.

480. Interinstitutional Agreement between the European Parliament, Council and Commission on Better Law-Making of 16.12.2003 // Official Journal. – 2003. – Serie C. – № 321. – P. 1–5.

481. International Encyclopedia of the Social Sciences. – Vol. 15. – N.Y. : The Macmillan Company & The Free Press, 1968. – 536 p. – P. 77.

482. Joined cases C-46, 49/93 «Brasserie du Pecheur SA v Germany» // European Court Reports. – 1996. – P. I-1029.

483. Joined cases C-6, 9/90 «Andrea Francovich and Danila Bonifaci and others v Italian Republic» // European Court Reports. – 1991. – P. I-5357.

484. Judgment of 29.05.1974 “Internationale Handelsgesellschaft v Einfuhr und Vorratsselle Getreide // Common Market Law Review. – 1974. – Vol. 2. – P. 540.

485. Judgment of the Court of 5.02.1963. N. V. Algemene Transport- en Expeditie Onderneming Van Gend & Loos and Nederlandse administratie der belastingen (Netherlands Inland Revenue Administration) Rec. 1963 [Електронний ресурс].–

Режим

доступу:

<http://www.europeanpubliclaw.eu/documenti/europeancaselaw/FoundingTreaties/05.02.1963.pdf>. – Заголовок з екрану.

486. Kelsen H. Principles of International Law. – N.Y., 1952. – P.

487. Kelsen, Hans. *Collective Security under International Law*. Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 1957. Reprinted 2001 by The Lawbook Exchange, Ltd. – 275 p.

488. Lasok D. *Law and Institutions of the European Union*: 7th ed. – L.: Butterworths, 2001. – 947 p.

489. Maastricht-Decision of the Danish Supreme Court of 06.04.1998, I 361/1997 Unofficial Translation at www.um.dk/udenrigspolitik/europa/domeng/

490. Mander, L. A. *Foundations of Modern World Society* / L. A. Mander. – Stanford, 1947. – P. 316.

491. Miller V., Ware R. *Qualified Majority Voting: the Argument and the Agreement* / Research Paper 94/51. – London: House of Commons Library, 1994. – 34 p.

492. Ohmae K. *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economics*. – L.: Harper Collins, 1995. – 214 p.

493. Opinion No. 182 (1994) on the application by the Principality of Andorra for membership of the Council of Europe [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [// http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta94/eopi182.htm](http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta94/eopi182.htm).

494. Opinion on the Draft Constitution of Ukraine: text approved by the Constitutional Commission on 11 March 1996 (CDL (96) 15)) adopted at the 27th Meeting of the Venice Commission on 17-18 May 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.venice.coe.int/docs/1996/CDL\(1996\)020-e.asp?MenuL=RUS](http://www.venice.coe.int/docs/1996/CDL(1996)020-e.asp?MenuL=RUS)

495. Pescatore P. *The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law* / P. Pescatore // *European Law Review*. – 1983. – Vol. 8. – P. 157.

496. Protocol (No 15) on certain provisions relating to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland // *Official Journal of the European Union*. – Series C. – P. 284-286.

497. Protocol (No 21) on the position of the United Kingdom and Ireland in respect of the area of freedom, security and justice // *Official Journal of the European Union*. – Series C. – P. 295-298.

498. Protocol (No 30) on the application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union to Poland and to the United Kingdom // Official Journal of the European Union. – Series C. – P. 313-314.

499. Protocol (No 35) on Article 40.3.3 of the Constitution of Ireland // Official Journal of the European Union. – Series C. – P. 321.

500. Protocol № 2 on the application of the principles of subsidiarity and proportionality // Official Journal C 83 of 30.3.2010. – P. 206-210.

501. Protocol on the position of Denmark № 22 // Official Journal of the European Union. – 2010. – Series C. – P. 299-303.

502. Reconfigured Sovereignty. Multi-Layered Governance in the Global Age / Ed. Th. Ilgen. – Aldershot: Ashgate, 2003. – 224 p.

503. Resolution 1115 (1997) Setting up of an Assembly committee on the honouring of obligations and commitments by member states of the Council of Europe (Monitoring Committee), 29 January 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta97/ERES1115.htm>

504. Riesenbergh, P. Inalienability of Sovereignty in medieval political thought / P. Riesenbergh. – New York, 1956. – 204 p. – P. 3.

505. Russia's application for membership of the Council of Europe: Opinion, 18th of January 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc96/EDOC7463.htm>. - Загол. з екрану.

506. Schermers H. G. International institutional law / Henry G. Schermers H. – 2d ed., Alphen aan den Rijn; Rockville: Sijthoff & Noordhoff, 1980. – P. 27-33.

507. Sieghart, P. The Lawful Rights of Mankind. An Introduction to the International Bill of Human Rights. Oxford: Oxford University Press, 1986. – 228 p. – P. vii, 68.

508. Solange II - Wünsche Handelsgesellschaft decision of 22 October 1986 // http://www.ecln.net/documents/Decisions-Germany/summary-solange_ii.pdf

509. Sovereignty in Transition / Ed. N. Walker. – Oxford: Hart Publishing, 2003. – 556 p.

510. Special guest status with the Parliamentary Assembly: Resolution 917 (1989) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stars.coe.fr/ta/ta89/eres917.htm>. - Загол. з екрану.

511. Status of the Protocol No. 13 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, concerning the abolition of the death penalty in all circumstances [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=187&CM=7&DF=29/01/2012&CL=ENG>

512. Statutory Resolution (93) 26 on observer status: adopted by the Committee of Ministers on 14 May 1993 at its 92nd Session [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/Resol9326.htm>. - Загол. з екрану.

513. Steiner H. J. Transnational legal problems. Materials and Texts / H. J. Steiner, D. F. Vagts, N. H. Koh. – 4th ed. – N.Y.: The foundation press, 1994. – P. 1082.

514. Stephan Hobe. Der offene Verfassungsstaat zwischen Souveranitat und Interdependenz (1997). – P. 354.

515. The Constitution of the French Republic 1958 // Офіційний сайт Національної асамблеї Республіки Франція. – Режим доступу: <http://www.assemblee-nationale.fr/english/8ab.asp>

516. The Constitution of the Kingdom of the Netherlands 2008 // Офіційний сайт Парламенту Нідерландів. – Режим доступу: www.rijksoverheid.nl/the-constitution-of-the-kingdom-of-the-netherlands

517. The Constitution of the Republic of Poland 1997 // Офіційний сайт Сейму Польської республіки. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>

518. The Constitution of the Republic of Slovenia 1991 // Офіційний сайт Парламенту Республіки Словенія. – Режим доступу: <http://www.us-rs.si/0-sodiscu/pravna-podlaga/ustava/?lang=1>
519. The Encyclopedia Americana. Int. ed. : In 30 vols., Danbury, Con., 1987. – Vol. 25. – 471 p. – P. 347.
520. The Instrument of Government 1974: the Fundamental Law of Swedish Constitution // Офіційний сайт Риксдагу. – Режим доступу: http://www.riksdagen.se/templates/R_Page___6307.aspx
521. The National Security Strategy of the United States of America. – Washington, DC: US Government Printing Office, 2002. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_sep2002.pdf.
522. Traité établissant une Constitution pour l'Europe: Décision No 2004-505 DC du 19 Novembre 2004 // Journal officiel. – 24 novembre 2004. – P. 19885.
523. Treaty establishing a Constitution for Europe // Official Journal C 310 of 16 December 2004. – P. 1-474.
524. Treaty Establishing the European Atomic Energy Community of 25.03.1957. – Офіційний сайт ЄС “Euro-Lex”. Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12006A/12006A.html>. Заголовок з екрану.
525. Treaty establishing the European Coal and Steel Community of 18.04.1951. – Офіційний сайт ЄС “Euro-Lex”. Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>
526. Tully J. Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity. – Cambridge University Press, 1995.
527. Verhofstadt G. Les États-Unis d'Europe. – Bruxelles: Luc Pire, 2006. – 66 p. – P. 13.
528. Wieland J. Germany in the European Union – The Maastricht Decision of the Bundesverfassungsgericht // European Journal of International Law. – 1994. – Vol. 5. – P. 259-266.

529. Wright Q. Problems of Stability and Progress in International Relations. Politics and International Stability. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1954. P. III. Ch. 8. P. 128–141.

530. Wright Q. The Study of International Relations. – N. Y. : Appleton, Century & Crofts, 1955. –

531. Wyatt & Dashwood's European Union Law: 5th edition / Ed. by A. Arnall, A. Dashwood, M. Dougan, M. Ross, E. Spaventa, D. Wyatt, Q.C. – London : Sweet & Maxwell, 2006. – P. 56.

532. Abram Chayes & Amonta H. Chayes. The New Sovereignty – Compliance with International Regulatory Agreements. – 1995. – P. 27.